

Μανώλης Χατζημάρκος

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† Ὁ Δάμπεης καὶ Σφρακίων ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-
ΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ.—
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Γ', ★ ΜΑΪΟΣ—ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1952 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Β' ΤΕΥΧΟΥΣ

- Σ. ΛΟΓΙΑΔΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ: 'Ανέκδο-
το γαλλικό χειρόγραφο γύρω στά
τελευταία χρόνια τῆς πολιορκίας
τοῦ Χάνδακα σ. 163
- Β. ΛΑΟΥΡΔΑ: Κρητικά Παλαιογραφικά
18. Ὁ Παΐσιος Λιγαριδῆς καὶ οἱ
περὶ Κρήτης Χρησμοὶ . . . σ. 201
- ΚΩΝΣΤ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ: Βυζαντινὰ
Μνημεῖα Κρήτης. I. Ἡ Παναγία
τῆς Κριτσᾶς σ. 211
- Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ: Χειρόγραφον ἐκ Χάν-
δακος Κρήτης τοῦ ἔτους 1624 . σ. 271
- † ΕΥΜΕΝΙΟΥ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ: 'Ανέκ-
δοτα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τῶν
χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκεί-
μενα ἐν τῷ Μουσεῖῳ Ἡρακλείου σ. 274

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

18 ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ ΥΙΩΝ ΣΠΥΡ. Δ. ΑΛΕΞΙΟΥ - ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

1161/2006 Books

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων **ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-**
ΚΗΣ.—**ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.**—**ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ.**—
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—**ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.**

ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ **Ϛ'**. ★ **ΜΑΪΟΣ—ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1952** ★ **ΤΕΥΧΟΣ ΙΙ**

Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Ι Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσίευσιν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀναποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὸ προλογικὸν σημείωμα τοῦ πρώτου τόμου. — Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἣ ὅποια καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως ἀναλόγως τοῦ διαθεσίμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν.—Ὁ συγγραφεὺς δύναται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μιᾶς τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχέια ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστερήσεως ἢ Ἐπιτροπῇ ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως. — Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἐκδοσιν μέχρι τριάκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ.—Αἱ συνεργασίαι δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήψεως.—Τὰ δημοσιεύμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δέον ν' ἀποστέλλωνται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. Ἐμβάσματα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν ἐκδοσιν (διορθώσεις δοκιμίων κλπ.) πρὸς τὸν κ. Ἀνδρέαν Γ. Καλοκαιρινόν, Ἡρακλείου Κρήτης.

ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ
 ΓΥΡΩ ΣΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ
 ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ *

Ces troupes francoises destinées pour le secours de Candie ¹⁴⁸
 estoient composées de six mille hommes sous la conduite de
 Mr Le Duc de Noüaille avec deux mareschaux de camp Mr Col-
 bert, et Mr Bresse, le lendemain au soir ils commancerent leur
 desbarquement et l'acheverent en trois ou quatre jours sans per-
 te considerable bien que les ennemis ne cessoient de battre l'
 entrée aux ports, de leur canon, et tiroyoient continuellement
 des bombes dans le mosle Le capitaine General | avoit fait venir ^{148v}
 ces mesmes jours cinq à six cens chevaux sur lesquels on monte
 des gens choisis la pluspart vollontaires et presque tous fran-
 cois dont ces troupes de Mr de Noüaille estant toutes desbar-
 quées et estant desja resolu entre luy et le Duc de Beaufort
 grand admiral de la flotte de ne point attendre les galeres, parce
 que le cardinal Rospiphiosy estant arryvé commanderoit a tous,
 et ils ne luy vouloyent point defferer l' honneur ny ceder la gloi-
 re d' une sy haute | entreprise, ou les armes de leur Roy por- ¹⁴⁹
 toient le plus grand pois, pour cet effect Monsieur de Beaufort
 s' oblige de fournir deux mille hommes de ses troupes navalles

Αυτά τὰ Γαλλικά στρατεύματα πού προωρίζονταν γιὰ τὴν βοήθεια τοῦ Χάνδακα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 6.000 ἄνδρες κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Κου Δούκα τοῦ Νοαίγ καὶ δύο στραταρχῶν, τοῦ Κου Κολμπέρ καὶ τοῦ Κου Μπρέας. Τὴν ἑπαύριο τὸ βράδυ ἀρχισαν τὴν ἀποβίβασή τους καὶ τὴν τελείωσαν σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις μέρες χωρὶς ἀξιόλογες ἀπώλειες, παρ' ὅλο πὸς οἱ ἐχθροὶ δὲν ἔπαυαν νὰ χτυποῦν μὲ τὸ πυροβολικό τους τὴνεῖσοδο τοῦ λιμανιοῦ, καὶ ἔρριχναν συνεχῶς ὀβίδες πάνω στὸ μῶλο. Ὁ Γεν. Καπετάνιος εἶχε φέρει αὐτὲς τὶς μέρες πεντακάσια ἢ ἑξακόσια ἄλογα καὶ σ' αὐτὰ ἀνέβασε ἐκλεκτοὺς ἄνδρες, τὸ πιὸ πολὺ ἑθελοντὲς καὶ σχεδὸν ὅλους γάλλους. Ἀφοῦ λοιπὸν ἀποβιβάστηκε ὅλος αὐτὸς ὁ στρατὸς τοῦ Κου ντὲ Νοαίγ καὶ ἀποφασίστηκε πιά ἀπ' αὐτὸν καὶ τὸν Δούκα τοῦ Μπωφόρ, ἀρχιναύαρχο τοῦ στόλου, νὰ μὴν περιμένουν τὶς γαλέρες, γιὰτὶ ὅταν θάρχοταν ὁ καρδινάλιος Ροσπιλιόζι θὰ τοὺς διοικοῦσε ὅλους καὶ δὲν ἤθελαν καθόλου νὰ τοῦ κάμουν αὐτὴ τὴν τιμὴ, οὔτε νὰ τοῦ παραχωρήσουν τὴ δόξα μιὰς τόσο σπουδαίας ἐπιχειρήσεως, ὅπου τὰ ὄπλα τοῦ Βασιλείου τους βάσταζαν τὸ μεγαλύτερο βάρος, γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὁ Κορ ντὲ Μπωφόρ ὑπόσχεται νὰ δώσει

*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελίδος 130 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

pour l'execution de leur dessein, et par ainsy compencer l'absence de celles quy se trouvoient embarquées sur les galeres, lesquels il fit desbarquer, et les y vouloit mener luy mesme, bien qu'il n'eust autre permission du Roy que de voir seulement la place, et soudain s'en retourner a sa flotte, mais quelques uns des siens | disoyent (apres sa disgrace) que partant de France il s'estoit ^{149v} proposé de faire quelque action genereuse et esclatante, ou perir a l' execution pour se remettre en credit aupres de sa Majeste, dont les bonnes graces ne rayonnoyent que sur luy depuis peu autant qu' auparavant, Le capitaine General se laisse persuader qu' il ne failoit point attendre les troupes embarquees, sur les galeres, mais que celles que ces generaux proposoyent suffiroyent s' en remettant a leur experience et cog(noissan)ce de telles affaires, mais je croy que quand mesme il se fust | porté ¹⁵⁰ contraire a leur sentiment il ne les en auroit pû esbranler, enfin la resolution fut prise entre eux de faire un grand effort sur l'attaque de la Sabionere ou ils jugoyent que les ennemis n'estoyent pas sy fort en monde ny en fortification qu' a St. André, et que l' assiette du terrain favorisoit dadvantage la sortie de leurs troupes, sans toutes fois communiquer la moindre chose de la maniere qu' ils vouloyoyent l' entreprendre a aucun autre des generaux quy commandoyent dans la place pas mesme a Mon-

2.000 άνδρες από τον ναυτικό στρατό του για την εκτέλεση των σχεδίων τους και έτσι να αντισταθμίσει την απουσία αυτών που βρίσκονταν πάνω στις γαλέρες. Αυτούς τους αποβίβασε και ήθελε να τους οδηγήσει ο ίδιος αν και δεν είχε άλλη εξουσιοδότηση από τον Βασιλέα παρά να δη το όχυρό και να γυρίσει άμέσως ύστερα στον στόλο του. Μά μερικοί από τους δικούς του έλεγαν (ύστερα από την κακοτυχία του) πώς αφήνοντας την Γαλλία είχε για σκοπό του να κάμει κάποια πράξη γενναία και λαμπρή ή να χαθή στην εκτέλεσή της, για να ξανακερδίσει την εμπιστοσύνη της Μεγαλειότητάς του που ή εύνοιά της δεν άκτινοβολούσε άπάνω του τον τελευταίο καιρό τόσο όσο στο παρελθόν. Ο Γενικός Καπετάνιος πείθεται πώς δεν έπρεπε να περιμένη καθόλου τον στρατό που βρισκόταν πάνω στις γαλέρες, μά πώς αυτός που έπρόσφεραν οι στρατηγοί θα έφτανε, γιατί βασιζόταν στην πείρα και την γνώση τους σε τέτοιες επιχειρήσεις. Άλλά πιστεύω πως κι' αν ακόμα ήταν αντίθετος προς το αίσθημά τους, δεν θα μπορούσε να τους κλονήσει. Τελικά πάθηκε άπ' αυτούς ή απόφαση να κάμουν μιá μεγάλη προσπάθεια για να ξεουδετερώσουν την έχθρική επίθεση στην Σαμπιονέρα, όπου έκριναν πώς οι έχθροι δεν ήταν τόσο δυνατοί ούτε σε άνδρες ούτε σε όχύρωση όπως στον Άγιο Άνδρέα, και ή διαμόρφωση του έδάφους θα εύνούσε περισσότερο την έξοδο του στρατού τους· κι' όλα αυτά χωρίς να άνακοινώσουν και το παραμικρότερο για τον τρόπο που ήθελαν να την επιχειρήσουν σε κανένα άλλο ά.ι.ο τους στρατηγούς που διοικούσαν μέσα στο όχυρό, ούτε σ' αυτόν τον Κο ντε Σαιντ - Άντρέ Μονμπρέν, που

sieur de | St. André, Monbrun, quy y commandoit absolument 150v
 apres le capitaine General (c' est a dire par les forces de la Re-
 publique) ce quy fut jugé de tous un trait de grand temeritté, et
 de peu de bon jugement, car le succes des affaires despend
 (apres l' arrest du ciel) de les savoir bien desliberer, de sorte qu'
 ils devroyent non seulement scavoir le jugement des Generaux
 quy avoyent commandés desja quelque temps a ces endroits ou
 ils desseignoyent leur entreprise mais aussy avoir assembles tous
 ceux | dont la longue experience les rendoit capables de leur 151
 donner les lumieres necessaires pour la faire bien reussir, quy
 despendoit en partie de la parfaite connoissance du terrain, car
 n' estant pas de mesme comme d' un champ de bataille qu' on
 peut descouvrir a son aise, il faudroit s' en imformer de ceux
 quy l' avoyoyent remarqué devant le siege, aussy l' on devroit
 avoir bien consideré le tempe qu' il failoit pour faire desfiler
 tant de monde pas des passages sy estroits que fort peu y pou-
 voyent marcher de front, de mesme scavoir leurs principalles
 batteries, car c' est la qu' il | faut attendre le plus considerable 151v
 assemblément des troupes ennemies, quand elles n' ont pas le
 temps de nous repousser devant que d' y arriver, aussy l' on
 devroit faire comprendre a tout le monde, tant qu' il se pourroit,
 la maniere de faire la guerre des ennemis, affin qu' il n' en fut
 point surpris la voyant differante de la sienne, l' obmission de ses

διοικοῦσε ἀπόλυτα ὕστερα ἀπὸ τὸν Γενικὸ Καπετάνιο (δηλαδή μὲ τὶς δυνάμεις
 τῆς Δημοκρατίας). Αὐτὸ κρίθηκε ἀπ' ὅλους σὰν σημάδι μεγάλης παράλογης τόλ-
 μης καὶ ἀπερισκεψίας, γιατί ἡ ἐπιτυχία τῶν ὑποθέσεων ἐξαρτᾶται (ὕστερα ἀπὸ
 τὴν ἀπόφαση τοῦ Θεοῦ) ἀπὸ τὸ νὰ ξέρεη κανεὶς πὼς ἔχουν καλὰ μελετηθῆ ἔτσι
 ποὺ αὐτοὶ δὲν ἔπρεπε μόνον νὰ γνωρίζουν τὶς κρίσεις τῶν στρατηγῶν ποὺ εἶχαν
 κι ὅλας διοικήσει λίγο καιρὸ σ' αὐτὰ τὰ μέρη ὅπου σχεδιάζαν τὴν ἐπιχειρήσή
 τους, μὰ καὶ νᾶχουν συγκεντρώσει ὅλους ἐκείνους ποὺ ἢ μακριὰ τους πείρα τοὺς
 ἔκανε ἱκανοὺς νὰ τοὺς δώσουν τὰ ἀναγκαῖα φῶτα γιὰ νὰ τὴν κάμουν νὰ ἔχει
 μεγάλη ἐπιτυχία. Αὐτὸ ἐξαρτιόταν κοτὰ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν τέλεια γνώση τοῦ
 ἐδάφους, γιατί, ἐπειδὴ δὲν ἦταν τὸ ἴδιο μὲ ἓνα πεδίο μάχης ποὺ τὸ ἀνιχνεύει κανεὶς
 μὲ τὴν ἀνέσή του, θὰ ἔπρεπε νὰ ζητήσουν πληροφορίες ἀπ' αὐτοὺς ποὺ τοῖεῖχαν μελε-
 τήσει πρὶν τὴν πολιορκία. Ἀκόμα ἔπρεπε νὰ ὑπολογίσουν καλὰ τὸν χρόνον ποὺ θὰ
 χρειαζόταν γιὰ νὰ περάσουν τόσο στρατὸ ἀπὸ περάσματα τόσο στενά ποὺ σὲ πολὺ
 λίγους ἐπέτρεπαν νὰ βαδίζουν κατὰ μέτωπο· κι' ἀκόμα θᾶπρεπε νὰ ξέρουν τὶς κυρι-
 ωτέρες πυροβολαρχίες τους, γιατί ἐκεῖ πρέπει νὰ περιμένῃ κανεὶς τὴν πιὸ σημαντι-
 κὴ συγκέντρωση τῶν ἐχθρῶν στρατευμάτων, ὅταν δὲν ἔχουν τὸν καιρὸ νὰ μᾶς
 ἀποκρούσουν πρὶν νὰ φτάσωμε ἐκεῖ. Ἀκόμη θᾶπρεπε νὰ δώσουν σ' ὅλο τὸ στρατὸ
 νὰ καταλάβῃ, ὅσο θὰ ἦταν δυνατὸν, τὸν τρόπο ποὺ πολεμοῦσαν οἱ ἐχθροὶ γιὰ
 νὰ μὴν ξαφνιαστῆ καθόλου βλέποντάς τον διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν δικό του. Ἡ

prevoyances avec d' autres, a fait commetre des grandes fautes aux troupes françoises, dont l' estonnement provint seulement d' avoir pris l' accidental feu d' un baril | de poudre pour une mine comme la suite informera ce quy ne fut pas arrivé s' ils avoyent veu jouer des mines auparavant quy non seulement font quelque bruit mais font trembler la terre bien loin d' alentour, il me semble qu' il ne seroit pas non plus inutile d' estre bien informé des trenchées et redoutes des ennemis dont la maniere estonneroit des gens quy n' en ont jamais veu qu' a l' ordinaire des Chrestiens, et sur la connoissance de ces choses et beaucoup d' autres qu' ils avroient pû prendre de plusieurs officiers quy | avoyent veu tout le siege, et cognoissoient bien le pays d' allentour de la place devant qu' il y fut mis, ils devroyent avoir establis leurs desseins et despartis leurs ordres, quelques uns peuvent objecter qu' ayans consultés avec le Capitaine General c' estoit autant que s' ils l' avoyent fait avec tous les autres, parce que luy estant le principal de tous, il estoit comme le centre du cercle par ou toutes les lignes passent, en un mot devroit scavoir autant que tous, mais cette objection sera rejehtë quand on considerera l' établissement de la milice Venetienne | la quelle pour les commandemens ordinaires, releve absolument du General des Armes de la Republique quy est tousiours estranger bien qu' il ne peut entreprendre quelque dessein conside-

παράλειψη τῶν μέτρων αὐτῶν μαζὺ μὲ ἄλλων ἔκαμε νὰ πέσουν σὲ μεγάλα λάθη τὰ Γαλλικὰ στρατεύματα ποὺ θορυβήθηκαν μόνο ἐπειδὴ πῆραν τὴν τυχαία ἀνατίναξη ἐνὸς βαρελιοῦ μὲ μπαροῦτι γιὰ ἀνατίναξη ὑπόνομου, ὅπως θὰ πληροφορήση ἡ συνέχεια. Αὐτὸ δὲν θὰ συνέβαινε ἂν εἶχαν διη πρὶν νὰ ἀνατινάσσονται ὑπόνομοι, ποὺ δὲν κάνουν μόνο κάποιο θόρυβο, μὰ κάνουν τὴ γῆ νὰ τρέμη πολὺ μακριὰ τριγύρω. Μοῦ φαίνεται πὼς δὲν θάταν ἐπίσης ἄσκοπο νὰ ἔχουν πληροφορηθῆ καλὰ γιὰ τὰ χαρακώματα καὶ τὰ καταφύγια τῶν ἐχθρῶν, ποὺ τὸ εἶδος τους θὰ ξάφνιαζε ἀνθρώπους ποὺ δὲν εἶχαν ποτὲ διη παρὰ τὰ συνειθισμένα τῶν Χριστιανῶν. Καὶ ἀπάνω στὴν καλὴ γνώση τῶν πραγμάτων αὐτῶν καὶ πολλῶν ἄλλων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μάθουν ἀπὸ πολλοὺς ἄξιωματικούς ποὺ εἶχαν διη ὅλη τὴν πολιορκία καὶ ἤξεραν καλὰ τὸ ἔδαφος τριγύρω ἀπὸ τὸ ὄχυρο προτοῦ αὐτὴ ἀρχίσει, θὰ ἔπρεπε νὰ στηρίξουν τὰ σχέδιά τους καὶ νὰ δώσουν τίς διαταγές τους. Μερικοὶ μπορούν νὰ προβάλουν πὼς ἀφοῦ συσκέφθηκαν μὲ τὸν Γενικὸ Καπετάνιο ἦταν σὰ νὰ εἶχαν κάμει τὸ ἴδιο μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους, γιὰτὶ ἀφοῦ ἐκεῖνος ἦταν ὁ κυριώτερος ἀπ' ὅλους ἦταν ὅπως τὸ κέντρο τοῦ κύκλου ἀπὸ ὅπου περνοῦν ὅλες οἱ γραμμές· μὲ μιὰ λέξη θάπρεπε νὰ ξέρει τὸσα, ὅσα ὄλοι. Μὰ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα θὰ πέση ὅταν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψει τοῦ τὴν ὀργάνωση τοῦ Ἑνετικοῦ στρατοῦ, ποὺ ὅσο ἀφορᾷ τίς συνειθισμένες διαταγές ἐξαργάται ἀπόλυτα ἀπὸ τὸν ἀρχιστράτηγο τῆς Δημοκρατίας ποὺ εἶναι πάντοτε ξένος, ἂν καὶ δὲν μπορεί νὰ ἀναλάβῃ κάποιο σπουδαῖο σχέδιο παρὰ

rable que par l'authoritté et approbation du Capitaine General
 ou du noble Commandant en son absance, c'est a dire aux pla-
 ces qu' ils ne fient jamais aux seuls estrangers, comme il est dit
 dessus, mais en campagne le General de leurs armes ne recon-
 noit personne de sorte que les Capitaines Generaux sont d'ordi-
 naire fort ignorans aux affaires | des armées de terre, et s' en ^{153v}
 remettent tous aux Generaux estrangers, il est donc constant que
 Monsieur de Nouailles ne scauroit estre excuse de s' estre lais-
 sé preoccuper d' une jalousie quy luy persuadoit qu' il ne falloit
 point s' arrester a l' advis de Mr de St André, et des autres,
 estant chose impossible que le plus grand capitaine quy ait ja-
 mais esté puisse agir sans intelligense non plus qu' un pilotte
 peut naviger en pleine mer sans boussole, mais il semble qu' il
 est fatal aux Chretiens de ne point | se prevaloir de l' exemple ¹⁵⁴
 de leurs predecesseurs, dont ces barbares ont emportes innume-
 rables victoires par les divisions que l'emulation et l' ambition
 a tousiours engendres entre leurs chefs, et toutes ces troupes
 estant desbarquées et logées en des tentes qu' on avoit fait dres-
 ser aux endroits les plus seins et exempts d' enterrement, apres
 trois jours de raffraichissement ordre donné et disposition faite
 de tout ce que les generaux jugoient a propos, ils se rengent le
 soir fort tard (le treiziesme du mois de juin) dans le fossé au |

μέ τὸ κῦρος κοί τῆ συγκατάθεση τοῦ Γενικοῦ Καπετάνιου ἢ τοῦ εὐγενῆ ποῦ τὸν
 ἀναπληρώνει. Αὐτὸ βέβαια ἰσχύει στὰ ὄχυρά ποῦ δὲν ἐμπιστεύονται σὲ ξένους
 μόνο, ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω· μὰ σὲ ἐκστρατεία, ὁ Ἀρχιστράτηγός τους δὲν
 ἀναγνωρίζει κανένα, ἔτσι ποῦ κατάντησε οἱ Γενικοὶ Καπετάνιοι νᾶναι τὸ πιὸ
 πολὺ ἀμαθεῖς στὶς στρατιωτικὲς ὑποθέσεις, ξηρᾶς, ποῦ τίς ἀναθέτουν ὅλες σὲ
 ξένους στρατηγούς. Εἶναι λοιπὸν σίγουρο πὼς ὁ Κορ ντὲ Νοάιγ δὲν θὰ μπο-
 ροῦσε νὰ συγχωρεθῆ ποῦ ἄφησε τὸν ἑαυτό του νὰ κυριευθῆ ἀπὸ μιὰ ζήλεια ποῦ
 τὸν ἔπεισε πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ ἐξαρτηθῆ καθόλου ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ Κορ ντὲ
 Σαιντ,- Ἀντρέ καὶ ἄλλων. Γιατὶ θάταν πράγμα ἀδύνατο, καὶ γιὰ τὸν μεγαλύ-
 τερο στρατηγὸ ποῦ θὰ μπορούσε νὰ βρεθῆ ποτὲ, νὰ ἐνεργήσῃ χωρὶς προηγου-
 μενὴ συνεννόηση, ὅπως δὲν θὰ μπορούσε ἓνας πιλότος νὰ ταξιδεύῃ σὲ ἀνοιχτὴ
 θάλασσα χωρὶς πυξίδα. Μὰ φαίνεται πὼς εἶναι μοιραῖο γιὰ τοὺς Χριστιανούς
 νὰ μὴν τοὺς γίνεταί μάθημα τὸ παράδειγμα τῶν προκατόχων τους, ποῦ οἱ βάρ-
 βαροι αὐτοὶ τοὺς κέρδισαν ἀναρίθμητες νίκες ἐξ αἰτίας τῶν διαίρεσεων ποῦ ἢ
 ἀντιζηλία καὶ ἢ φιλοδοξία ἐγέννησαν πάντα ἀνάμεσα στοὺς ἀρχηγούς τους.

Ἐφοῦ λοιπὸν ὅλα αὐτὰ τὰ στρατεύματα ἀποβιβάστηκαν καὶ ἐγκαταστάθη-
 καν σὲ σκηνές ποῦ εἶχαν τοποθετήσῃ στὰ πιὸ ὑγιεινὰ καὶ χωρὶς τάφους μέρη,
 ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μέρες ἀνάπαυση, σὰ δόθηκε ἡ διαταγὴ καὶ προετοιμάστηκαν
 ὅλα αὐτὰ ποῦ οἱ στρατηγοὶ ἔκριναν ἀναγκαῖα, παρατάσσονται πολὺ ἀργὰ τὸ
 βράδυ (στὶς 13 τοῦ Ἰουνίου) μέσα στὴν τάφο, πάνω ἀπὸ ἓνα ὄχυρωμα «στέμ-

dessus d' un ouvrage a couronne appelle Grand Fort, quy est a 154v
 une petite portée de mousquet du bastion de Sabionere, et quy
 le deffendoyent sy bien que l' ennemy n' osoit s' y attacher de
 ce costes la) ou un pere leur donna une absolution generale de
 la part du Saint Pere, quy n' augmenta en rien le courage des
 soldats et fut desaprouvé de plusieurs, car il ne faut jamais faire
 apprehender rien de funeste en tels rencontres aux esprits com-
 muns que peu de chose esbranle, et | rend irresolus, le Capitaine 155
 General vouloit faire un destachement de tous les regimens al-
 lemands pour sortir avec eux, et leur donner des officiers quy
 cognoissoyent bien le terrain dehors, et tout ce qu' ils pourroyent
 rencontrer d' obstacle, mais le Duc de Noüaille n' en voulust
 point, l' on tient que la raison estoit que les francois ne vou-
 loyent point souffrir que les autres partageassent a la gloire de
 cette action, mais apres la retraite le Duc pretendoit qu' il sca-
 voit bien (quoy que le Capitaine General s' y offrit) qu' il ne
 pourroit faire aucun | destachement considerable et laisser la 155v
 ville en mesme temps assurée, mais on scavoit bien qu' il y en
 avoit fait de sept a huit cens hommes, et qu' un peu de gens
 accoustumes aux ennemis de longue main, et dont une bonne par-
 tie estoit des officiers, (les regimens de Candie estant fort foibles
 en comuns soldats) lesquels ils scavoient tous les avantages du

μα», γνωστό με τὸ ὄνομα Μεγάλο Φρούριο. Αὐτὸ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση
 βολῆς μουσκέτου ἀπὸ τὸν προμαχώνα τῆς Σαμπιονέρας πού τὸ προστατεύει τόσο
 καλά, ἔτσι πού ὁ ἐχθρὸς δὲν τολμοῦσε νὰ ἀγκιστρωθῆ ἀπ' αὐτὴν ἐκεῖ τὴν πλευ-
 ρά. Ἐκεῖ ἕνας παπᾶς τοὺς ἔδωσε γενικὴ ἄφεση ἁμαρτιῶν ἀπὸ μέρους τοῦ Ἁ-
 γίου Πατέρα, πράγμα πού δὲν μεγάλωσε καθόλου τὸ θάρρος τῶν στρατιωτῶν
 καὶ ἀποδοκιμάστηκε ἀπὸ πολλούς. Γιατί δὲν πρέπει κανεὶς ποτὲ σὲ τέτοιες συγ-
 κρούσεις νὰ βάζη τὸν φόβο γιὰ κάτι πένθιμο στὰ κοινὰ πνεύματα πού τὸ πα-
 ραμικρότερο τὰ κλονίζει καὶ τὰ κάνει ἀναποφάσιστα. Ὁ Γενικὸς Καπετάνιος
 ἤθελε νὰ ὀργανώσῃ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπ' ὅλα τὰ γερμανικὰ συντάγματα γιὰ νὰ
 κάμῃ ἔξοδο μαζύ τους καὶ νὰ τοὺς δώσῃ ἀξιωματικούς πού ἐγνώριζαν καλά
 τὸ ἔδαφος ἔξω καὶ ὅλα τὰ ἐμπόδια πού θὰ μπορούσαν νὰ συναντήσουν, ἀλλὰ
 ὁ Δούκας τοῦ Νοαίγ δὲν τὸ ἤθελε μὲ κανένα τρόπο. Λένε πὼς ὁ λόγος ἦταν
 ὅτι οἱ Γάλλοι δὲν ἤθελαν καθόλου ν' ἀνεχθοῦν νὰ μοιραστοῦν οἱ ἄλλοι τὴ δό-
 ξα τῆς ἐπιχειρήσεως αὐτῆς. Μὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ὀπισθοχώρηση ὁ Δούκας ἰσχυ-
 ριζόταν πὼς ἤξερε καλά ὅτι ἂν καὶ ὁ Γενικὸς Καπετάνιος εἶχε προσφερθῆ,
 ὁμοῦ δὲν θὰ μπορούσε νὰ σχηματίσῃ κανένα σημαντικὸ ἀπόσπασμα καὶ νὰ
 μείνῃ σύγχρονα ἢ πόλῃ προστατευμένη. Ὅμως ἤξερε κανεὶς καλά πὼς θὰ μπο-
 ροῦσε νὰ τὸ κάμῃ μὲ 700—800 ἀνθρώπους καὶ μὲ λίγους ἄνδρες συνειθισμέ-
 νους στοὺς ἐχθρούς ἀπὸ πολὺ καιρὸ πού ἕνα μεγάλο μέρος τους θὰ ἦταν ἀξιω-
 ματικοὶ (γιατί τὰ συντάγματα τοῦ Χάνδακα ἦταν πολὺ ἀδύνατα σὲ ἀπλοῦς στρα-

terrain, et de quel coste les ennemis les pourroyent venir attaquer, et par ou eux mesmes les pourroient le mieux pousser leur pointe de sorte qu' aucun accident pour ainsy dire ne les pourroit surprendre, parce | qu' ils s' attendroyent a tous je dis qu' une poignée de telles gens sortans les premiers pourroyent servir beaucoup pour rasseurer le courage des gens, lesquels (bien que vaillans d' eux mesmes) ignoroient ces choses fort necessaires pour bien reussir a des entreprises semblables, mais je confesse qu' il seroit mal aisé de persuader aux françois (piques d' honneur) de ceder le premier fil du combat a d' autres, estant tousiours estimé le plus honorable, neantmoins je croy qu' estant proposé par leur generaux et austres officiers, et remonstrée que ce n' estoit pas la | vaillance, mais le continuel exercise, quy donnoit cet advantage aux vieux soldats de la place sur eux, et enfin que c' estoit pour leur servir de guides, et monstret le chemin seulement qu' il s' en trouveroit tousiours des esprits raisonnables quy s' accomoderoyent a la volonté de leurs chefs, outre qu' on est d' ordinairement bien aise venant dans un pays estrange, contre un enemy quy leur est incognu de voir ceux quy sont pratiques de tous les deux luy monstret des bons exemples, le nombre de ses troupes francoises destinées pour | la sortie faisoit a peu pres huit mille hommes, six mille de Monsieur de Nouaille

τιώτες) αυτοί θα ἤξεραν ὅλα τὰ πλεονεκτήματα πού παρουσίαζε τὸ ἔδαφος, καὶ ἀπὸ ποῦ μέρος θὰ μπορούσαν οἱ ἐχθροὶ νὰ τοὺς ἐπιτεθοῦν καὶ ἀπὸ ποῦ οἱ ἴδιοι θὰ μπορούσαν καλύτερα νὰ προωθήσουν τὴν αἰχμὴ τῆς ἐξόδου, ἔτσι πού νὰ μὴν μπορῆ νὰ τοὺς καταπλήξῃ, ἄς τὸ ποῦμε ἔτσι, κανένα ἀτύχημα, γιατί θὰ ἦταν σὲ ὅλα προετοιμασμένοι. Λέω πὼς καὶ μιὰ φούχτα τέτοιων ἀνδρῶν πού θὰ ἔβγαιναν πρῶτοι θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμέψουν πολὺ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ θάρος τῶν στρατιωτῶν, πού (ἂν καὶ γενναῖοι οἱ ἴδιοι) ἀγνοοῦσαν αὐτὰ τὰ πράγματα τὰ πολὺ ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἐπιτύχουν σὲ παρόμοιες ἐπιχειρήσεις. Μὰ ὁμολογῶ πὼς θάταν δύσκολο νὰ πείσῃ κανεὶς τοὺς Γάλλους—πού τὸ φιλότιμο τοὺς κεντοῦσε—νὰ παραχωρήσουν σὲ ἄλλους τὴν πρώτη σειρά τῆς μάχης, πού θεωρεῖται πάντα ἢ πιὸ τιμητικὴ. Ὅμως νομίζω πὼς ἂν τὸ ἐπρότειναν οἱ στρατηγοὶ τους καὶ ἄλλοι ἀξιωματικοὶ καὶ ἂν τοὺς ἔδειχναν πὼς δὲν ἦταν ἡ γενναιότητα μὰ ἡ ἐξακολουθητικὴ ἄσκησις πού ἔδινε τὴν ὑπεροχὴ αὐτὴ ἀπέναντί τους στοὺς παλιοὺς στρατιῶτες τοῦ Χάνδακα, καὶ τέλος πὼς αὐτὸ γινόταν γιὰ νὰ τοὺς χρησιμέψουν γιὰ ὁδηγοὶ καὶ νὰ τοὺς δείξουν μόνο τὸν δρόμο, θὰ βρισκόνταν πάντα λογικὰ πνεύματα πού θὰ συμμορφώνονταν μὲ τὴν θέληση τῶν ἀρχηγῶν τους· ἄς ἀφήσουμε πὼς συνήθως αἰσθάνεται κανεὶς ἀνακούφιση σάν ἐρχεται σὲ μιὰ χώρα ξένη, ἐναντίον ἐχθροῦ πού τοῦ εἶναι ἄγνωστος, νὰ βλέπῃ ἐκείνους πού ἔχουν πείρα καὶ στὰ δυὸ νὰ τοὺς δίνουν τὸ καλὸ παράδειγμα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Γαλλικῶν αὐτῶν στρατευμάτων πού προωρίζονταν γιὰ τὴν ἐξοδο ἔφτανε περίπου τοὺς 8.000 ἄνδρες, (6.000 τοῦ Κου νιέ Νοά'ιγ καὶ οἱ ὑπό-

et le reste de Beaufort or l'ordre estant donné ils commencent un peu devant jour a desfiler, les passages estoient sy estroits qu' ils ne pouvoient marcher que fort peu de front, et les borde des fossés sy inegalles qu' il falloit estre bien avant dans la campagne devant qu' on eut pu former aucun ordre de bataille, sy leurs generaux les vouloyent faire combattre par des pettites troupes ou plotons a cause du desavantage du terrain pour un ordre plus fort, ou qu' ils voulussent nonobstant la difficulte de | l' assiette en faire combattre une bonne partie toute a la fois, je ne scay pas mais il est certain que les premiers quy estoient de la Cavallerie, ne rencontrant aucune resistance considerable, se sont d' abord eslargis dans la campagne poussans quelque peu de gens dispersés qu' ils y rencontrerent, jusqu a une petite batterie de deux ou trois pieces de canon quy battoient a ces endroits les dehors, Lesquels furent suivis de quelques plottons d' infanterie selon que la difficulté du deffiler leur permettoit de sortir, mais un malheureux accident aussy peu preveu | qu' attendu, les fit soudain retrousser chemin, presque sans avoir veu les ennemis, lesquels ne faisoyent encor que prandre l' allarme, c' est que les premiers s' estant saisis d' un terrain fort comme d' une vielle redoute abandonnée des Turcs, prirent poste, ou par mesgarde leur munition prit feu que les troupes suivantes, parmy l' obscurité (quy les empechoit de discerner de

λοιποι του Μπωφόρ). "Αφού λοιπόν δόθηκε ή διαταγή άρχισαν να περνούν τις διαβάσεις που ήταν τόσο στενές ώστε δεν μπορούσαν να βαδίζουν παρά πολύ λίγοι κατά μέτωπο, και οι άκρες των τάφρων ήταν τόσο άνώμαλες που έπρεπε να προχωρήσουν αρκετά έξω πριν μπορέσουν να σχηματίσουν οποιαδήποτε διάταξη μάχης. "Αν οι στρατηγοί τους ήθελαν να τουςβάλουν να πολεμήσουν σε μικρές ομάδες ή αποσπάσματα έξαιτίας της άκαταλληλότητας του εδάφους για έναν σχηματισμό πού δυνατό, ή αν ήθελαν, παραβλέποντας την δυσκολία της τοποθεσίας, να κάμουν να πολεμήση ένα μεγάλο μέρος συγχρόνως, αυτό δεν τώ ξέρω. Μά είναι βέβαιο πώς οι πρώτοι, πού ήταν τού ίππικου, μη συναντώντας καμμία σπουδαία αντίσταση, απομακρύνθηκαν άμέσως σε ανοιχτά, σπρώχνοντας μερικώς στρατιώτες πού συναντούσαν σκορπισμένους εκεί, ως μία μικρή πυροβολαρχία από δυό ή τρία κανόνια πού χτυπούσαν τά έξωτερικά σ' αυτά τά μέρη. Αυτούς άκολούθησαν μερικά αποσπάσματα πεζικου, όσα ή δυσκολία της διαβάσεως τούς επέτρεψε να βγουν. Μά ένα άτυχο γεγονός, πού τόσο λίγο τώ προέβλεπαν όσο και τώ περίμεναν, τούς έκαμε ξαφνικά να ξαναγυρίσουν πίσω, χωρίς να έχουν σχεδόν δη τούς έχθρους πού βρίσκονταν άκμα σε συναγεμιά. Δηλαδή, αφού οι πρώτοι κατέλαβαν μία ισχυρή περιοχή, ένα παλιό καταφύγιο πού οι Τούρκοι είχαν έγκαταλείψει, πήραν θέσεις' εκεί από άπροσεξία τά πολεμοφόδια τους πήραν φωτιά, πού οι στρατιώτες πού άκολουθούσαν, μέσα στο σκοτάδι (πού τούς έμπόδιζε να διακρίνουν από μακριά) πήραν για άνατίναξη

loin) prirent pour une mine, ce quy les effraya sy esperduement qu' elles s' arrestent d' abord tout court et puis sans marchander ou attendre les ordres de leurs officiers se retirent | en grand ^{158v} desordre sur leurs compagnons quy les devoient soutenir une partie desquels estant des sentiments plus genereux vouloyent qu' ils s' advancassent dereschef leur reprochans hautement la perte de l' honneur des françois, et de la reputtation des armes du Roy, au Levant, mais ils furent sy saisis d' une peur pannique, que toute cette generositté et remonstrance de leur camarades ne servirent de rien, quelques uns desquels s'oppinastroyent jusqu' a ce point que de donner feu sur eux pour leur faire sentir des mains de leurs amis | ce qu' ils craignoient tant des ¹⁵⁹ ennemis, d' autres a leur exemple a quy la confusion generale avec un meslange de peur (quy est ordinaire en de telles rencontres) ostoit la connoissance de ce qu' ils faisoient, tiroyoient aveuglement croyans avoir les ennemis sur les bras, et tuerent quantitté de leurs propres gens, la cavallerie ne se voyant suivie tourne teste et se retire vers son corps, la retraite de laquelle fit juger aux Turcs (quy s' assembloyent desja fort) ce quy en estoit, de sorte qu' ils la suivirent sur les talons, il est certain qu' a leur premier abord, le grand | desordre des nostres a ^{159v} inspiré le courage au nombre de soixante ou environ qu' ils

ὑπονόμου. Αὐτὸ τοὺς ἔκαμε νὰ τὰ χάσουν τόσο τρομερά, πὸν σταμάτησαν ἀμέσως ξαφνικά καὶ ὕστερα, χωρὶς νὰ ἀμφιταλαντευθοῦν ἢ νὰ περιμένουν τὶς διαταγὲς τῶν ἀξιωματικῶν τους, ὀπισθοχώρησαν μὲ μεγάλη ἀταξία, πέφτοντας ἀπάνω στοὺς συντρόφους τοῦ πὸν προωρίζονταν νὰ τοὺς ὑποστηρίξουν. Ἐνα μέρος ἀπ' αὐτοὺς, πὸν εἶχαν αἰσθήματα πιδ γενναία, ἤθελαν νὰ προχωρήσουν ξανά, ὀνειδίζοντάς τους δυνατὰ γιὰ τὸ χάσιμο τῆς τιμῆς τῶν Γάλλων καὶ τῆς φήμης τῶν ὀπλων τοῦ Βασιλέα στὴν Ἀνατολή, μὰ αὐτοὶ εἶχαν τόσο κυριευθῆ ἀπὸ τὸν πανικό, πὸν ὄλη τούτη ἡ γενναιοῦτητα καὶ ἡ νοῦθεσία τῶν συντρόφων τους δὲν χρησίμεψε σὲ τίποτα. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐπέμεναν ὡς τὸ σημεῖο νὰ τοὺς πυροβολοῦν γιὰ νὰ τοὺς κάμουν νὰ νοιώσουν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν φίλων τους αὐτὸ πὸν τόσο ἐφοβόνταν ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς. Ἄλλοι, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμά τους, πὸν ἡ γενικὴ σύγχυση μ' ἔναν ἀνάμικτο φόβο (πὸν εἶναι συνειθισμένος σὲ τέτοιες συγκρούσεις) ἀφαιροῦσε τὴν αἰσθησι τοῦ τὶ ἔκαναν, πυροβολοῦσαν στὰ τυφλά, πιστεύοντας πὸς εἶχαν μπροστά τους τοὺς ἐχθροὺς καὶ σκότωσαν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς δικούς τους. Τὸ ἱππικό, μὴ βλέποντας νὰ τὸ ἀκολουθοῦν, γυρίζει καὶ ἀποσύρεται πρὸς τὸ σῶμα του, καὶ ἡ ἀποχώρησή του ἔκαμε τοὺς Τούρκους—πὸν συγκεντρώνονταν πιά στὰ γερά—νὰ καταλάβουν τὶ συνέβαινε, ἔτσι πὸν τὸ ἀκολούθησαν κατὰ πόδι. Εἶναι βέβαιο πὸς στὸ πρῶτο τους πλησίασμα, ἡ μεγάλη ἀταξία τῶν δικῶν μας ἔδωσε τὸ κουράγιο σὲ κάμποσους ὡς ἐξήντα ἢ γύρω ἐκεῖ, πὸν εἶχαν κι ὄλας μαζευτῆ, νὰ τοὺς

estoyent desja ensemble, de les joindre et en tuerent et firent de prisonniers beaucoup, Monsieur le Duc de Beaufort voyant l'estonnement des premiers arrivé de la maniere susditte leur vouloit remettre le coeur par son exemple, se mettant a la teste de ceux qu' il avoit autour de luy, donnant ordre a d' autres de le suivre, mais ce brave prince fut sy laschement abandonné des siens qu' a leur retour dans la ville personne d' eux ne pouvoit dire ce qu' il estoit devenu, Voicy en gros tout ce que j ay pu recueillir de la maniere comme se passa cette sortie, (comme eux memes l' ont avoües) avec la quelle se ternit nostre esperance de la desliberation de la place, car depuis ce jour la nous avons remarqués le peu de cas que les ennemis faisoient de tous nos efforts, car deslors ils commencerent a redoubler leur attaque a la Sabionere sans rien relacher a St André, les francois ont laisses a ce coup selon le commun dire, le nombre de six a sept cens homnies, morts et prisonniers, avec la perte de Monsieur de Beaufort et autres personnes considerables, on ne scauroit croire comme ces gens pleins de vigueur et de courage a leur arrivée, se sont consternes apres un succes sy contraire a leur attente, de sorte que la pluspart d' eux ne respiroit plus que l' heure de despart, ce quy fait voir combien un general doit s' efforcer d' imprimer au cœur des soldats une bonne oppinion

φθάσουν και σκότωσαν κι' έπιασαν πολλούς απ' αυτούς αιχμαλώτους. 'Ο Κος Δούκας του Μπωφόρ βλέποντας τὸ σάστισμα τῶν πρώτων πού ξφτασαν, έτσι πού είπαμε παραπάνω, θέλησε νά τους ξαναδώσει θάρρος με τὸ παράδειγμά του, μπαίνοντας ἐπὶ κεφαλῆς ὄλων ἐκείνων πού εἶχε ὀλόγυρά του καὶ δίδοντας τὴν διαταγή σὲ ἄλλους νά τὸν ἀκολουθήσουν. Μά αὐτὸς ὁ γενναῖος Πιρίγκητας ἐγκαταλείφθηκε τόσο δειλὰ ἀπὸ τοὺς δικούς του, πού στὸν γυρισμό τους στὴν πόλη, κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν μπορούσε νά πῆ τί εἶχε ἀπογίνει. Νά σὲ γενικῆς γραμμῆς ὅ,τι μπόρεσα νά συγκεντρώσω γιὰ τὸν τρόπο πού ἐγινε αὐτὴ ἡ ἔξοδος, (ὅπως οἱ ἴδιοι τὸ ὁμολόγησαν), με τὴν ὁποῖαν ἔσβυσαν οἱ ἐλπίδες μας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ὄχυροῦ. Γιατί ἀπ' αὐτὴ τὴ μέρα παρατηρήσαμε πόση λίγη σημασία ἔδιναν οἱ ἔχθροὶ σ' ὅλες τὶς προστάθειές μας, ἀφοῦ ἀπὸ τότε ἄρχισαν νά διπλοσιάζουν τὶς ἐπιθέσεις τους στὴ Σαμπιονέρα, χωρὶς καθόλου νά τὶς χαλαρώνουν στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα. Οἱ Γάλλοι ἔχασαν σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση, ὅπως γενικὰ πιστεύεται, ἑξακόσιους ἢ ἑπτακόσιους ἀνθρώπους, σκοτωμένους καὶ αιχμαλώτους, μαζὺ με τὸν χαμὸ τοῦ Κου ντε Μπωφόρ καὶ ἄλλων σημαντικῶν προσωπικότητων. Δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νά πιστέψη πὼς αὐτοὶ οἱ ἄνδρες πού ἦταν γεμάτοι δύναμη καὶ θάρρος στὸν ἐρχομό τους, κατατρόμαξαν ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἔκβαση τόσο ἀντίθετη στὶς προσδοκίες τους, ἔτσι πού οἱ περισσότεροὶ ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἐβλεπαν πιά παρὰ τὴν ὥρα νά φύγουν. Αὐτὸ δείχνει πόσο ἕνας στρατηγὸς πρέπει νά προσπαθῆ νά χαράξῃ στὴν καρδιά τῶν

de sa conduite et bonne fortune, en faisant bien reussir ses premiers faits d' armes qu' il ne devroyt jamais entreprendre qu' avec toute la prevoyance et avantage possible, sy la necessité ne l' y oblige, car le bon ou mauvais succes des | premieres ren- 161
contres a tant d' inpression sur l' esprit des comuns soldats, que fort souvent on en peut juger le cours que prendra le reste de toute la guerre, Le Duc de Noüaille eut quelque disputte avec le sergent general Kilmansek quy commandoit a la Sabionere luy voulant reprocher la cause de son peu de succes dont je veux racomter la maniere afin que l' on scache l' innoçeance de cet accusé donc il faut scavoir que le Capitaine General un peu devant l' heure de la sortie envoya querir le dit Kilmansek et luy communiqua un peu | de l' affaire, disant qu' il fit aussy 161v
quelque chose de son costé, il demande au Captaine General en quelle maniere il vouloit qu' il agist, lequel luy respond, que quand il vit que les françois eussent poussees les ennemis jusqu' a leur derniere batterie tirant vers la mer, il fist sortir en mesme temps par son poste trois cens hommes pour attaquer leurs tranchées, Mr Kilmansek luy dict que s' il ne vouloit qu' il desgarnit toute la bresche de monde il ne pourroit faire sortir plus de cent ou cent et vingt au plus, le Capitaine General | luy 162
dict qu' il fist donc tout ce qu' il pourroit et luy sembleroit bon.

στρατιωτῶν μιά καλή ιδέα για τὴν ἱκανότητα καὶ τὴν καλή του τύχη, κάνοντας νὰ ἐπιτύχουν οἱ πρῶτες του στρατιωτικὲς πράξεις, πού δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρῆ παρὰ μὲ ὅλη τὴν προνοητικότητα καὶ τὰ δυνατὰ πλεονεκτήματα, ἂν ἡ ἀνάγκη δὲν τὸν βιάζη διαφορετικά. Γιατὶ ἡ καλὴ ἢ κακὴ ἔκβαση τῶν πρώτων συγκρούσεων κάνει τόση ἐντύπωση στὸ πνεῦμα τῶν ἀπλῶν στρατιωτῶν, πού πολὺ συχνὰ μπορεῖ κινεῖς νὰ καταλάβη τὸν δρόμο πού θὰ πάρη ὅλος ὁ ὑπόλοιπος πόλεμος. Ὁ Δούκας τοῦ Νοαίγ εἶχε μιά λογομαχία μὲ τὸν ὑποστράτηγο Κιλμανσέκ πού διοικοῦσε στὴν Σαμπιονέρα, θέλοντας νὰ τὸν κακίση γιὰ τὴν αἰτία τῆς ἀποτυχίας του· θέλω νὰ διηγηθῶ πὼς ἔγινε ἡ λογομαχία γιὰ νὰ γίνη γνωστὴ ἡ ἀθωότητα τοῦ κατηγορούμενου. Μάθετε λοιπὸν ὅτι ὁ Γενικὸς Καπετάνιος λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὥρα τῆς ἐξόδου ἔστειλε καὶ φώναξε τὸν Κιλμανσέκ καὶ τοῦ ἀνακοίνωσε ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση, λέγοντας νὰ κάμη κι' αὐτὸς κάτι ἀπὸ τὴν δική του πλευρά. Αὐτὸς ρωτᾷ τὸν Γενικὸ Καπετάνιο μὲ ποῖο τρόπο ἤθελε νὰ ἐνεργήσῃ καὶ κείνος τοῦ ἀπαντᾷ, ὅταν δῆ πὼς οἱ Γάλλοι ἔχουν σπρώξει τοὺς ἔχθρους ὡς τὴν τελευταία τους πυροβολαρχία πού χτυπᾷ πρὸς τὴ θάλασσα, νὰ βγάλῃ σύγχρονα ἀπὸ τὸ πόστο του τρακόσιους ἄνδρες γιὰ νὰ προσβάλουν τὰ χαρακώματά τους. Ὁ Κορ Κιλμανσέκ τοῦ εἶπε πὼς ἂν δὲν ἤθελε νὰ ἀπογυμνώσῃ ὅλο τὸ ρῆγμα ἀπὸ στρατό, δὲν θὰ μπορούσε νὰ βγάλῃ παρὰ ἑκατὸ ἢ ἑκατὸν εἴκοσι τὸ περισσότερο. Ὁ Γενικὸς Καπετάνιος τοῦ εἶπε νὰ κάμη λοιπὸν ὅ,τι μπορούσε καὶ ὅ,τι τοῦ φαινόταν καλό. Ἐκεῖνος γύρισε μὲ τὴ

il s' en retourna avec cet ordre a son poste, et commande le nombre de gens qu' il pouvoit espargner pour ce dessein quy ne faisoit a payne que cent et vingt hommes, lesquels il fit sortir devant le point du jour jusqu' a la teste des trenchées des ennemis, ou il les fist arrester en attendant qu' on recognut l' avantage des francois du costé de la campagne et vers la mer, quy estoit le signal donné pour les attaquer, mais nos affaires estant passées de la maniere que j' ay raconté cy dessus, les ennemis se monstroient sy peu esbranles, que l' on ne pouvoit remarquer par leurs mouvemens qu' ils ayent eu la moindre alarme de ce coste la, d' ou l' on peut facilement recueillis que ce seroit une action temairere de s' engager aux travaux des ennemis, (quy nous y attandoient en bonne posture) sans les voir en mesme temps attaques du coste de la campagne, car c' est une chose assurée n' ayans point d' autres ennemis sur les bras, qu' il ne leur fust guere eschapes de sy peu de monde quy les auroyent attaqués sy mal a propos, mais je confesse sy leur dessein eust reussit, comme ils se le promettoient, qu' une sortie de peu de monde a la bresche pourroyent beaucoup contribuer, a rendre les ennemis confus et incertains de quel costé se tourner et employer la pluspart de leurs forces, mais tout le monde scavoit que ce n' estoit qu' une esquivade de ce seigneur

διαταγή αυτή στο πόστο του και παραγγέλλει τόσους άνδρες, όσους μπορούσε να εξοικονομήσει γι' αυτό το σχέδιο, που μόλις έφταναν τους εκατόν είκοσι. Αυτούς τους έβγαλε πριν από τα ξημερώματα ώς την κορφή των έχθρικών χαρακωμάτων όπου τους έσταμάτησε, περιμένοντας να αναγνωρίσει την υπεροχή των Γάλλων από την πλευρά της έξοχης και προς τη θάλασσα, που θα ήταν το σύνθημα για να έπιτεθί. Μά αφού οι επιχειρήσεις μας πήγαν όπω διηγήθηκα παραπάνω, οι έχθροι δείχνονταν τόσο λίγο κλονισμένοι που δε μπορούσε κανείς να παρατηρήσει από τις κινήσεις τους πως είχαν έστω και τη παραμικρότερη ταραχή συναγερωμού σ' αυτήν εκεί την πλευρά. 'Απ' αυτό μπορεί κανείς εύκολα να καταλάβει πως θα ήταν πράξη παράτολμη να εισδύσει στα όχυρωματικά έργα των έχθρων (που μάς περίμεναν εκεί σε καλή άμυντική θέση) χωρίς να τους βλέπει να προσβάλλονται σύγχρονα από την πλευρά της έξοχης. Γιατί είναι πράγμα βέβαιο, πως αφού δεν είχαν μπλεχτεί με άλλους έχθρους, δεν θα μπορούσε καθόλου να τους ξεφύγει τόσος λίγος στρατός που θα τους είχε έπιτεθί σε τόσο ακατάλληλη περίσταση. Μά όμολογώ πως αν το σχέδιό τους είχε επιτύχει όπως το περίμεναν, μια έξοδος λίγων στρατιωτών στο ρήγμα θα μπορούσε να συντελέσει πολύ στο να φέρει σύγχυση στους έχθρους και άβεβαιότητα, από ποιά μέρος να στραφούν και να μεταχειριστούν τις περισσότερες από τις δυνάμεις τους. 'Αλλά όλος ό κόσμος ήξερε πως αυτό δεν ήταν παρά ένα πρόσχημα του εύγενή αυτού άρχοντα για να ρίξει σε άλλον αυτό

pour rejeter sur autrui, ce dont sa trop prompte resolution estoit la seule cause, mais afin que la venue d' un sy puissant secours ne fut du tout inutile aux assieges, il entreprit d' achever le second retranchement dont on peut voir la figure par le plan de l' attaque, il estoit environ deux cens cinquante ou soixante pas dans la ville, par quoy l' on | peut aisement juger sa ^{163v} grande estendue, c' estoit aux despans de la Republique que Monsieur de Nouaille l' entreprit, et y faisoit travailler tous les jours environ mille hommes, les faisant relever par autant de gens fraix a midy, car il falloit faire dilligence, les ennemis ayant desja passes le retranchement premier en beaucoup d' endroits, derriere lequel nous n' avions rien que des pallissades, jusqu' a ce dernier, que l' on appelloit celuy des françois a cause qu' ils l' ont achevé, en ce temps ou l' ingenieur Castillan (quy eut affaire avec Monsieur Sparr, dont il receut un | affront) fut ¹⁶⁴ restably en sa charge a la Sabionere, par l' authoritté du Duc de Nouaille, lequel l' exercoit sy mal ou par ignorance, ou par trahison, qu' il se laissoit gagner tous les jours par les ennemis, l' avantage des travaux sousterrains, de sorte que laissant le bastion derriere, qu' ils scavoyent estre bien retranché, ils gaignerent en peu de jours jusqu' au pied de la courtine, par leurs mines et grande quantitté de bombes et grenades qu' ils tiroyent et jettoyent continuellement, par lesquelles ils favori-

πού μόνη του αιτία ήταν ἡ πολὺ βιαστικὴ ἀπόφασή του. Μὰ γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἐντελῶς ἀνώφελος γιὰ τοὺς πολιορκημένους ὁ ἐρχομὸς μιᾶς τόσο ἰσχυρῆς βοήθειας, ἀνάλαβε νὰ τελειώσῃ τὴ δευτέρῃ γραμμὴ ὑποχωρήσεως, πού μπορεῖ κανεὶς νὰ δῆ τὴν εἰκόνα τῆς στὸ σχέδιο τῆς ἐπιθέσεως. Ἦταν περίπου διακόσια ἢ διακόσια ἐξήντα πόδια μέσα στὴν πόλη, ἀπ' ὅπου ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβῃ τὴ μεγάλη τῆς ἐκτίση. Ὁ κ. ντὲ Νοαίγ τὴν ἀνάλαβε μὲ ἔξοδα τῆς Δημοκρατίας καὶ ἔβαλε νὰ δουλεύουν ὅλες τὶς μέρες χίλιοι ἄνθρωποι, ἀντικαθιστῶντας τους μὲ ἄλλους ξεκούραστους τὸ μεσημέρι, γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ βιαστῆ, ἀφοῦ οἱ ἐχθροὶ εἶχαν πιά περάσει τὴν πρώτη γραμμὴ σὲ πολλὰ σημεία καὶ πίσω τῆς δὲν εἶχαμε τίποτ' ἄλλο παρὰ φράκτες ὡς αὐτὴ τὴν τελευταία πού τὴν ὠνόμασαν τῶν Γάλλων γιὰ τὴν τελείωσαν αὐτοί. Τὸν καιρὸν αὐτὸ ὁ μηχανικὸς Καστιλᾶν (πού εἶχε τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Κο Σπάρρ πού τὸν πρόσβαλε) ἀποκαταστάθηκε στὸ λειτούργημα πού εἶχε στὴ Σαμπιονέρα ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Δούκα τοῦ Νοαίγ. Αὐτὸ τὸ ἐξασκοῦσε τόσο κακὰ εἴτε ἀπὸ ἀμάθεια εἴτε ἀπὸ προδοσίαν, πού ἄφηνε νὰ κερδίζεται ὅλες τὶς μέρες ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς ἡ ὑπεροχὴ στὶς ὑπόγειες ἐργασίαι. Ἔτσι πού αὐτοί, ἀφήνοντας πίσω τὸν προμαχώνα, πού ἤξεραν πὼς ἦταν καλὰ χαρακωμένος, ἔφτασαν σὲ λίγες μέρες ὡς τὰ πόδια τοῦ προπετάσματος μὲ τὶς ὑπονόμους καὶ τὴ μεγάλη ποσότητα σὲ βόμβες καὶ χειροβομβίδες πού χτυποῦσαν καὶ ἔρριχναν συνεχῶς. Μὲ αὐτὰς εὐνοοῦσαν πολὺ

soyent | beaucoup les progres de leurs tranchées, et forcerent les 164v
 nostres d' abandonner ou plustot de perdre peu a peu les loge-
 mens qu' ils avoyent possedes, jusqu' alors devant la ditte cour-
 tine, ce quy fit resoudre aux generaux de faire sortir trois a
 quatre cens hommes par la fausse braye pour recouvrer ce ter-
 rain, et faire des logemens derechef entre la courtine et les en-
 nemis, il y alloit du salut de la ville de faire bien reüssir ceste
 sortie, et les tenir esloignes de la courtine parce qu' on n' y
 avoit | encore autant qu' une pallissade deriere elle, car l' on ne 165
 doutoit pas qu' ils ne voulussent prendre ce chemin la, (s'estant
 amuses sy longtemps a la breche du bastion) ny qu' ils pussent
 gagner en sy peu de temps tant de terrain, mais je croy d' en
 avoir dit le sujet cy devant, c' est que l' ayant trouvès fort des-
 pourveüe tant de gens de guerre, que de mineurs et autres gens
 de travail (a cause qu' on les avoit tous retires a St. André ny
 croyant avoir plus de besoin) et s' y estant eschauffes a l' impro-
 viste et quand on y pensoit le moins, c' est a dire apres | l' ar- 165v
 rivée de sy puissans secours ils se sont emparés de l' avantage
 des mines quy estoyent tousiours le soustien de ce poste la,
 auparavant que celluy quy y commandoit, lequel en represen-
 toit le danger aux principaux generaux, les aye pu obliger de s'
 y fortifier et remettre en bonne posture, cette sortie fut faite

τις προόδους τῶν χαρακωμάτων τους, και ἀνάγκασαν τοὺς δικούς μας νὰ ἐγ-
 καταλείψουν ἢ μᾶλλον νὰ χάσουν λίγο - λίγο τὰ καταλύματα ποὺ κατεῖχαν ὡς
 τότε μπροστὰ στὸ παραπάνω προπέτασμα. Αὐτὸ ἔκανε τοὺς στρατηγούς νὰ ἀπο-
 φασίσουν νὰ βγάλουν τρακόσιους ἢ τετρακόσιους ἄνδρες ἀπὸ τὸ προτεῖχιο
 (falsa braga) γιὰ νὰ ξανακαταλάβουν αὐτὸ τὸ ἔδαφος και νὰ ἐγκατασταθοῦν
 πάλι ἀνάμεσα στὸ προπέτασμα και τοὺς ἐχθρούς. Ἡ σωτηρία τῆς πόλεως ἐξα-
 ρτιόταν ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιτύχη αὐτὴ ἡ ἐξοδος και νὰ κρατήσουν τοὺς ἐχθρούς μακριὰ
 ἀπὸ τὸ προπέτασμα, ἀφοῦ δὲν εἶχαν ἀκόμα παρὰ μόνο ἓνα φράκτη πίσω του.
 Γιατὶ δὲν ἀμφέβαλε κανεὶς ὅτι εἶχαν σκοπὸ νὰ πάρουν αὐτὸ τὸν δρόμο (ἀφοῦ
 πέρασαν τόσο καιρὸ στὸ ρῆγμα τοῦ προμαχώνα) οὔτε πὼς θὰ μορφοῦσαν νὰ
 κερδίσουν σὲ τόσο λίγο διάστημα τόσο ἔδαφος. Μὰ νομίζω πὼς εἶπα παραπά-
 νω τί συνέβαινε: οἱ ἐχθροὶ ἀφοῦ τὸ βρῆκαν ἀπογυμνωμένο τόσο ἀπὸ πολεμι-
 στὲς ὅσο και ἀπὸ ὑπονομευτὲς και ἄλλους ἐργάτες (ἐξ αἰτίας ποὺ τοὺς εἶχαν
 ὅλους ἀποσύρει στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα πιστεύοντας πὼς δὲν τοὺς εἶχαν πιά ἀνάγ-
 κη) κι' ἀφοῦ ξαφνικὰ καταπιείστηκαν ζεστὰ μὲ τὴν ἐπιχείρηση τῆ στιγμῆ ποὺ
 κανένας δὲν τὸ περίμενε, δηλαδὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ μιᾶς τόσο δυνατῆς
 ἐπικουρίας, ἐπωφελήθησαν ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ ποὺ εἶχαν πιά στὶς ὑπονόμους, ποὺ
 ἦταν πάντοτε πρὶν τὸ στήριγμα τοῦ πόστου αὐτοῦ, διὰ αὐτὸς ποὺ διοικοῦσε,
 παρουσιάζοντας τὸν κίνδυνο στοὺς κύριους στρατηγούς, ὑποχρέωνε τοὺς ἀνθρώ-
 πους του νὰ ἐνισχύουν τὰ ὀχυρωματικὰ τους ἔργα και νὰ ξαναμπαίνουν σὲ κα-
 λὴ ἀμυντικὴ θέση. Αὐτὴ ἡ ἐξοδος ἐγίνε ἀπὸ τοὺς Γάλλους και τοὺς Γερμανοὺς

par des françois et Allemands ensemble, mais la pluspart de ceux la, lesquels firent sy bien qu' ils chasserent les ennemis du pied de la courtine (ou ils commancoient desja a miner) et les escarmouchoyent tant que d' autres commandes avec des outils eussent faict des logemens sur le terrain | regaigné, il en resta 166 fort peu des morts ou blesses a ceste sortie, Monsieur Colbert quy la commandoit y fut blessé d' un coup de pierre qu' une bombe de cinq cens, tombant sur la voute de la porte sous laquelle il passoit et quy n' en estoit tout a faict a l'espreuve, fit tomber sur sa teste quy le renversa par terre, et le rendit incapable de plus servir tout le temps qu' il demeura en Candie, cette sortie remit un peu les affaires a la Sabionere de sorte qu' il cousta une quinzaine de jours aux ennemis de regagner ce qu' ils y avoyent perdu | cependant l' on n' attend qu' un calme pour pouvoir ap- 166v
procher tous les gros vaisseaux tant de la flotte françoise que de la venitienne avec toutes les galliazes, et galeres des uns et des autres, comme aussy du Pape et de Malte, au poste de St André pour battre leurs batteries, et autres travaux, pour cet effect l' on faict charger sept ou huict grands fourneaux des plus avancés sous les ennemis pour les faire joüer au mesme temps des deux descharges de la flotte et environ deux mille hommes tant des troupes françoises que des autres | de la place, lesquels 167

μαζύ, μὲ τὸ περισσότερο ἀπὸ τοὺς τελευταίους. πὸν τὰ κατάφεραν τόσο καλά, ὥστε ἔδιωξαν τοὺς ἐχθροὺς ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ προπετάσματος (ὅπου ἀρχίζαν κιόλας νὰ ὑπονομεύουν) καὶ ἔκαναν μαζύ τους ἀψιμαχίες, ἐνῶ ἄλλα συνεργεῖα ἔφτιαναν μὲ ἐργαλεῖα ἐγκαταστάσεις στὸ ξινακερδισμένο ἔδαφος. "Ἐμειναν πολλοὶ λίγοὶ νεκροὶ καὶ τραυματίες σ' αὐτὴ τὴν ἔξοδο. Ὁ Κορς Κολμπέρ πὸν τὴν διοικοῦσε, τραυματίστηκε ἀπὸ χτύπημα πέτρας πὸν ἔριξε στὸ κεφάλι του μιὰ ὀβίδα τῶν πεντακοσίων, πέφτοντας στὸ θόλο τῆς πόρτις πὸν κάτω της περνοῦσε καὶ πὸν δὲν ἦταν καλὰ ἐνισχυμένη, καὶ τὸν ἀναποδογύρισε στὴ γῆ, κάνοντάς τον ἀνίκανο νὰ ὑπηρετήση πιά ὅσον καιρὸ ἔμεινε στὸν Χάνδακα. Αὐτὴ ἡ ἔξοδος ἔφτιαξε λίγο τὰ πράγματα στὴν Σαμπιονέρα, ἔτσι πὸν οἱ ἐχθροὶ χρειάστηκαν δεκαπέντε μέρες γιὰ νὰ ξανακερδίσουν ὅ,τι ἔχασαν. Στὸ μεταξὺ οἱ δικοὶ μας περιέμεναν κάποια γαλήνη γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ πλησιάσουν ὅλα τὰ μεγάλα καράβια τοῦ Γαλλικοῦ καὶ Ἑνετικοῦ στόλου, μὲ ὅλες τίς γαλλιιάτσες καὶ γαλέρες τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου, ὅπως ἀκόμα τοῦ Πάπα καὶ τῆς Μάλτας, στὸ πόστο τοῦ "Αγ. Ἀνδρέα γιὰ νὰ χτυπήσουν τίς ἐχθρικές πυροβολαρχίες καὶ τὰ ἄλλα ὀχυρωματικὰ ἔργα τους. Γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἐγέμισαν ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ μεγάλα φουρνέλλα ἀπὸ τὰ πιὸ προχωρημένα κάτω ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς, γιὰ νὰ τὰ ἀνατινάξουν σύγχρονα μὲ τοὺς δυὸ βομβαρδισμοὺς τοῦ στόλου, καὶ ἐτοίμασαν περίπου 2.000 ἄνδρες τόσο ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα τοῦ ὀχυροῦ, πὸν ὕστερα ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν κανονιῶν καὶ τῶν φουρ-

apres l' effect du canon et des fourneaux devoient faire une sortie, ce quy fut executé tout a la reserve de la ditte sortie que l' on ne jugeoit pas a propos de faire (bien que le susdit nombre y fut desja commandé dehors) parce que les ennemis (allarmes du canon de la flotte et de nos fourneaux quy joüoyent deux ou trois heures de suite) nous attendoyent en bonne posture, seulement au poste du General Waldeck un lieutenant collonel avec deux cens de leurs propres troupes ayant eu ordre, quand il vist | que le dernier des fourneaux avroit joüé et que les vais- 167v
seaux ne tirassent plus d' attaquer les ennemis de son costé car le plus grand nombre devoit sortir au ravelin du St Expirit, et avroit a joindre ceux quy sortoyent le long de la mer, et par ainsin enfermer tous les ennemis qu' ils trouveroyent aux postes avancés, depuis le lieu de l' angle flanqué du bastion, (ou ceux du costé du ravelin avroyent donne tout droit) jusqu' au premier retranchement, comme dans un filet mais ce lieutenant collonel seulement avec le nombre susdict, et | autant de francois 168
en mesme temps a leur gauche, sortirent, devant que Mr de St André (quy se trouvoit avec le gros des commandes au ravelin, apres avoir reconnu le danger de l' entreprise) les aist peu contremander, ils furent bien mal traites, car le lieutenant collonel eut sa jambe cassée d' un esclat de grenade dont il mourut peu

νέλλων ἔπρεπε νὰ κάμουν μιὰ ἔξοδο. Πρᾶγμα ποὺ ἐκτελέστηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω ἔξοδο ποὺ ἔκριναν σωστὸ νὰ μὴν κάνουν (ἂν καὶ εἶχαν κι' ὅλας στείλει ἔξω τὰ παραπάνω στρατεύματα) γιατί οἱ ἐχθροὶ (ποὺ βρισκόνταν σὲ συναγερμὸ ὕστερα ἀπὸ τὸν κανονιοβολισμό τοῦ στόλου μας καὶ τὰ φουρνέλλα μας ποὺ ἀνατινάσσονταν δυὸ ἢ τρεῖς ὥρες συνέχεια) μᾶς περιμέναν σὲ καλὴ ἀμυντικὴ τάξη. Μόνο στὸ πόστο τοῦ στρατηγοῦ Βαλντέκ, ἕνας ἀντισυνταγματάρχης μὲ διακόσιους ἀπὸ τὸν δικὸν τους στρατό, ἔχοντας διαταγὴ, ὅταν δῆ πῶς τινάχτηκε τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ φουρνέλλα μας καὶ πῶς τὰ καράβια δὲν χτυποῦσαν πιά, νὰ προσβάλλη τοὺς ἐχθροὺς ἀπὸ τὸ μέρος του—γιατί τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στρατοῦ ἔπρεπε νὰ κάμῃ ἔξοδο στὸν πρόβολο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἔπρεπε νὰ ἐνωθῇ μ' ἐκείνους ποὺ θὰ ἔβγαῖναν κατὰ μῆκος τῆς θάλασσας καὶ ἔτσι νὰ κλείσουν ὅλους τοὺς ἐχθροὺς ποὺ θὰ εὔρισκαν στὰ προχωρημένα πόστα, ἀπὸ τὸν τόπο τῆς γωνίας τοῦ προμαχώνα ποὺ ὑποστηριζόταν πλευρικὸ (ὅπου αὐτοὶ ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ προβόλου θὰ προχωροῦσαν ὀλοῖσα) ὡς τὸ πρῶτο χαράκωμα, σὰν μέσα σὲ ἕνα δίχτυ—μὰ αὐτὸς ὁ ἀντισυνταγματάρχης μόνο, μὲ τὸν ἀριθμὸ ποὺ ἀνάφερα καὶ ἄλλους τόσους Γάλλους σύγχρονα στὰ ἀριστερά τους, βγήκαν, προτοῦ ὁ Κορ νιὲ Σαίντ Ἀντρέ (ποὺ βρισκόταν μὲ τὸ κύριο μέρος τῶν ἀποσπασμάτων στὸν πρόβολο, ἀφοῦ κατάλαβε τὸν κίνδυνο τῆς ἐπιχειρήσεως) μπορέσῃ νὰ τοὺς δώσῃ ἄλλες διαταγές. Αὐτοὶ κακόπαθαν πολὺ, γιατί ὁ ἀντισυνταγματάρχης ἔσπασε τὸ πόδι του ἀπὸ ἕνα θραῦσμα χειροβομβί-

apres, et fort peu des siens rentres sans coups on n' a pas pu
 scavoit quel dommage les ennemis ayent pu recevoir de nos
 fourneaux et des descharges de nos vaisseaux, mais la | flotte 168v
 francoise, outre un de leurs meilleurs vaisseaux quy sauta par
 un accident de feu, quy prit a la munition ou il y avoit environ
 trois cens hommes plusieurs cavalliers de condiction, et tout l'
 argent et vaisselle de Monsieur de Nouaille, qu' on disoit monter
 a soixante mille escus, en receurent beaucoup en leurs mats,
 voiles et cordages, car les ennemis (les voyant approcher de
 leurs bords) tournerent toutes leurs batteries sur eux, de sorte
 qu' il leur failloit des l' heure mesme aller a la Standie pour le
 radubage de leurs | vaisseaux, Enfin les françois voyans que la 169
 fortune ne favorisoit leurs armes, disoyent tout haut de ne vou-
 loir plus demeurer que pour achever le retranchement desja en-
 trepris, ce quy seroit fait en trois sepmaines de temps au plus,
 l' esperance de quoy leur fit abreger de beaucoup ces travaux,
 environ ce temps cy le brave general Waldeck fut blessé pour
 la seconde fois, d' une grenade a la jambe, dont il ne faisoit grand
 cas au commencement mais a la fin par la malignitte de l' air
 et l' ignorance de ceux quy le traittoyent (quoy que les plus em-
 ployes | de toute la place) joint au regret qu' il avoit d' enten- 169v
 dre les progres que les ennemis faisoient a son poste depuis son

δας και πέθανε απ' αυτό λίγο ύστερα, και πολύ λίγοι από τους δικούς του ξα-
 ναγύρισαν χωρίς πληγές. Δεν μπόρεσε κανείς να μάθη τί ζημιές έπαθαν οι
 έχθροι από τα φουρνέλλα και τους κανονιοβολισμούς των πλοίων μας. Μά ο
 γαλλικός στόλος εκτός από ένα από τα καλύτερα καράβια του, που ανατινά-
 χτηκε από τυχαία φωτιά στα πολεμοφόδια του, που πάνω του ύπηρχαν
 περίπου τρακόσιοι άνδρες, πολλοί εύγενεις ιππότες και όλο το χρήμα και τα
 σκεύη του κ. ντε Νοάιγ, που έλεγαν πως ή αξία τους ανέβαινε στα 60.000
 σκούδα, έπαθε πολλές ζημιές στα κατάρτια, τα πανιά και την άλλη εξάρτησή
 του. Γιατί οι έχθροι, βλέποντας να πλησιάζουν τις άκτες τους, γύρισαν όλα τα πυ-
 ροβόλα πάνω τους, έτσι που χρειάστηκε να πάν άμέσως στη Δία για να επισκευά-
 ρουν τα πλοία τους. Τέλος οι Γάλλοι, βλέποντας πως ή τύχη δεν ευνοούσε τα όπλα
 τους, έλεγαν φανερά πως δεν ήθελαν να μείνουν άλλο παρά για να τελειώσουν την
 άμυντική γραμμή που είχαν πιά αναλάβει. Αυτό θα γινόταν σε τρεις βδομάδες το
 πολύ και ή έλπίδα τούτη τους έκανε να συντομέσουν πολύ αυτές τις εργασίες.
 Τον καιρό αυτό πάνω κάτω ο γενναίος στρατηγός Βάλντεκ τραυματίστηκε
 για δεύτερη φορά από μία χειροβομβίδα στο πόδι. Στην αρχή δεν έδινε
 πολλή σημασία, μά στο τέλος εξ αίτίας του κακού άερα και της άμάθειας εκεί-
 νων που τον περιποιόταν (άν και ήταν οι πιο έμπειροι σ' όλο το όχηρό) μα-
 ζι με τη λύπη που αισθανόταν ακούοντας τις προόδους που έκαναν οι έχ-
 θροι στο πόστο του, όσο έλειπε, πέθανε σε τρεις ή τέσσερις εβδομάδες. Τον

absance, il en mourut au bout de trois ou quatre semaines, fort regretté, non seulement des siens, mais de tous ceux mesme quy ne le cognoissoyent que par reputation de sa valeur et conduite, son corps fut embaumé et gardé pour le porter en Allemagne, Monsr de St. André considerant un jour que les ennemis advencoyent, fort leurs travaux a la Sabionere le long de la mer vers l' Arsenal, non obstant quatre ou cinq batteries | tant du dict Arse- 170
 nal que du Chateau du mole, quy les battoyent de front s'advisa de faire planter un canon de cinquante sur la bresche d' ou l' on pouvoit aisement descouvrir dans leurs tranchées, ce qu' il commanda a Mr de Kilmanseck de faire faire, comme celuy quy y commandoit apres luy, lequel approuvant son sentiment comme une invention quy pourroit apparemment beaucoup nuire aux ennemis, et retarder leurs travaux, ne laissa pas de luy représenter les inconveniens quy en pourroyent subvenir, comme premierement que le canon travailleroit | tant la bresche qu' il pour- 170v
 roit ruiner une partie des mines supperficielles dont elle estoit toute plaine, puis apres qu' il couroit risque d' estre enlevé, parce qu' on ne le pourroit pas assurer de leurs mines a quoy il reparty pourveu que l' on l' y assureast vingt quatre heures, qu' il y fust mis par ce dit il que dans la condiction ou la place se trouve a prese<r>nt, il faut risquer plus que la perte d' un ca-

έθρήνησαν πολύ, όχι μόνο οι δικοί του μά και όλοι εκείνοι που δεν τον έγνώριζαν παρά από τη φήμη της αξίας και της στρατηγικής του ικανότητας· το σώμα του βαλσαμώθηκε και φυλάχθηκε για να μεταφερθώ στη Γερμανία. 'Ο κ. ντέ Σάιντ - Άντριέ παρατηρώντας μία μέρα πώς οι έχθροι προχωρούσαν πολύ τα στρατιωτικά τους έργα στη Σαμπιονέρα κατά μήκος της θάλασσας προς το ναύσταθμο, παρά τις τέσσερις ή πέντε πυροβολαρχίες τόσο του παραπάνω ναυστάθμου όσο και του φρουρίου του μώλου που τους χτυπούσαν κατά μέτωπο, σκέφθηκε να εγκαταστήσει ένα κανόνι των πενήντα πάνω στο ρήγμα, απ' όπου θα μπορούσε εύκολα να έπισημάνει τα χαρακώματά τους. "Έδωσε έντολή στον κ. ντέ Κιλμανσέκ να το έκτελέσει, επειδή αυτός διοικούσε ύστερα απ' αυτόν. Και κείνος, αν και έπιδοκιμάζοντας την ιδέα του σά μια έπινόηση που θα μπορούσε κατά τα φαινόμενα να κάμη πολλές καταστροφές στους έχθρους και να καθυστερήσει τις εργασίες τους, δεν παράλειψε να του παρουσιάσει τα άτοπα που θα μπορούσαν να συμβούν. Πρώτα, πώς το κανόνι θα τράνταζε τόσο το ρήγμα, που θα μπορούσε να γκρεμίσει ένα μέρος από τις έπιφανειακές ύπονόμους απ' τις οποίες ήταν γεμάτο ύστερα, πώς θα διέτρεχε τον κίνδυνο να το άπαγάγουν γιατί δεν θα μπορούσαν να το άσφαλίσουν με τις ύπονόμους τους. Σ' αυτό εκείνος άπάντησε πώς άρχούσε να το έξασφαλίσει και μόνο για είκοσιτέσσερις ώρες για να το τοποθετήσει, γιατί, έλεγε, πώς στην κατάσταση που βρίσκεται αυτή την ώρα το όχυρό, πρέπει να διακινδυνέψει κανείς περι-

non pour retarder (sinon esviter) la perte generale de tous, ce qu'y fut executé selon son ordre et eust l' effect attendu, car les Turcs en furent sy travailés | qu' ils se resolurent de l' empor-¹⁷¹ ter, (le faisant sauter par une fougade) ou bien de nous obliger de le retirer ayans remarqué leur dessein, sy c' estoit par ordre expres de Monsieur de St. André ou bien qu' il ne s' en soit plus souvenu ou sy c' estoit, (comme il est plus vraysemblable) par l' assurance que les ingenieurs donnoyent que les ennemis n'y travailloyent point je ne peux certainement scavoit, mais il est certain qu' on y laissa le canon plus de huit jours, de sorte que les Turcs eurent bien le temps d' y apprester une fougade qu' ils firent sauter, mais n' eust | pas tout l' esfect esperé, a cause que^{171v} deux heures au paravant il fut retiré deux pas en arriere par ordre de monsieur Kilmansek, de sorte que la fougade au lieu de le faire sauter, le vüida seulement de terre jusqu' aux rouës, les ennemis monterent soudain sur l' effect pour tacher de l' emporter de vive force et y lierent d' abort un gros cable, ce qu' ils ont bien peu executer sans aucunement s' exposer, les nostres estans tenus sy courts par leurs mousqueteries, qu' autant de nous quy monstrerent le nez par dessus la bresche, y resterent tous mort, ou grievement blessés | aussy, les bombes, grenades,¹⁷²

σότερα ἀπὸ τὸν χαμὸ ἐνὸς κανονιοῦ γιὰ νὰ καθυστερήσῃ (ἂν ὄχι γιὰ νὰ ἀποφύγῃ) τὸν γενικὸ χαμὸ ὅλων. Αὐτὸ ἐκτελέστηκε σύμφωνα μὲ τὴ διαταγὴ τοῦ καὶ εἶχε τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ περιμέναμε, γιὰτὶ οἱ Τοῦρκοι ἐνοχλήθηκαν τόσο, ποὺ ἀποφάσισαν νὰ τὸ ἀπαγάγουν (κάνοντάς το νὰ τινάχῃ στὸν ἀέρα μὲ μιὰ μικρὴ ὑπόνομο) ἢ μᾶλλον νὰ μᾶς ὑποχρεώσουν, βλέποντας τὸ σχέδιό τους, νὰ τὸ ἀποσύρωμε. Ἄν ἦταν μὲ εἰδικὴ διαταγὴ τοῦ Κου ντὲ Σαιντ - Ἀντρέ, ἢ ἂν ἀκόμη ἐκεῖνος δὲν τὸ θυμῆθηκε πιά, ἢ ἂν αὐτὸ γίνηκε (ὅπως φαίνεται πῶς πιθανὸν) ὕστερα ἀπὸ τὴ διαβεβαίωση ποὺ ἔδιδαν οἱ μηχανικοὶ πὼς οἱ ἐχθροὶ δὲν ἐργάζονταν ἐκεῖ καθόλου, δὲν μπορῶ νὰ ξέρω μὲ βεβαιότητα, μὰ εἶναι βέβαιο πὼς ἄφησαν ἐκεῖ τὸ κανόνι πάνω ἀπὸ ὀχτῶ μερὲς, ἔτσι ποὺ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν φυσικὰ τὸν καιρὸ νὰ ἐτοιμάσουν μιὰ μικρὴ ὑπόνομο ποὺ ἀνατίναξαν, μὰ δὲν εἶχε ὁλότελα τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἤλπιζαν. Κι' αὐτὸ γιὰτὶ δυὸ ὥρες πρὶν τὸ τράβηξαν δυὸ βήματα πρὸς τὰ πίσω κατὰ διαταγὴ τοῦ Κου ντὲ Κιλμανσέκ, ἔτσι ποὺ ἡ μικρὴ ὑπόνομος ἀντὶ νὰ τὸ ἀνατίναξῃ τὸ ἀπογύμνωσε μονάχα ἀπὸ τὸ χῶμα ὡς τοὺς τροχοὺς. Οἱ ἐχθροὶ μὲ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ ἀνέβηκαν αἰφνιδιαστικὰ γιὰ νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὸ ἀπαγάγουν μὲ τὴ βία καὶ ἔδωσαν στὴν ἀρχὴ ἓνα χοντρὸ κάλο. Κι' αὐτὸ μπόρεσαν νὰ τὸ ἐκτελέσουν καλὰ χωρὶς νὰ ἐκτεροῦν καθόλου, γιὰτὶ οἱ δικοὶ μας εἶχαν τόσο πολὺ συγκρατητῆ ἀπὸ τοὺς πυροβολισμοὺς τῶν μουσκέτων τους, ἀφοῦ ὅσοι ἀπὸ μᾶς ξεπρόβαλαν τὴν μύτη τους πάνω ἀπὸ τὸ ρῆγμα, ἔμειναν ὅλοι νεκροὶ ἢ βαριά πληγωμένοι. Ἀκόμα, οἱ βόμβες, οἱ χειροβομβίδες, οἱ πέτρες ἀπὸ τοὺς ὄλμους καὶ ἀπὸ τὰ χέρια ποὺ

pierres de mortiers et a mains qu' ils faisoient pluvoy en grand quantitté (comme aussy en tout aùtre temps d'allarme, scachant qu' alors tous les postes se trouvoient chargés de monde) firent cette fois cy une grande tuerie, ils pouvoient monter jusqu' au canon par un boyau quy y communicoit de la tranchée, et l' effect de la fougade quy y laissa une fosse dessous, soudain qu'on se fust appercu que le canon estoit lié ne pouvant couper le cable, sans la perte infailible des executeurs ny ayant rien, quy les couvrit du feu des prochaines | trenchées, l' on tache d' y metre le feu sur la pointe d'une longue pique ce quy reussit a souhait, car le cable fut bruslé, de sorte que le canon demeura a nous jusqu' a la nuict tout lequel temps ils se proposoyent de le retirer, mais monsieur de Kilmansek ayant esté blessé dont il luy fail-
lut se retirer, un colonnel Italien quy y commandoit en son absan-
ce, estoit sy ignorant et nonchalant tout ensemble, que (ne pouvant tomber d'accord avec les ingenieurs quy protestoyent sy on le precipitoit de la bresche dans le fossé quy la separeroit du retrans-
chement qu' il | ruyneroit toutes les mines superficielles) il l'y
laissa jusqu' a l' obscuritté, quand les ennemis recommançans
leurs escarmanches, font souvenir les nostres de leur manque-
ment le bruit desquelles obligea quelques uns des principaux
generaux d' y accourir, lesquels ordonnerent qu' on tachast d'
attacher le lier le canon, et qu' un nombre suffisant des gallio-

ἔρχιχαν σὰ βροχή σὲ μεγάλη ποσότητα (ὅπως καὶ κάθε ἄλλη φορὰ σὲ ὦρα συνυγεροῦ, γιατί ἤξεραν πὼς ὅλα τὰ πόστα ἦταν τότε γεμάτα ἀπὸ κόσμο) προξένησαν αὐτὴ τὴ φορὰ μεγάλο μακελλεῖό. Οἱ ἔχθροὶ μποροῦσαν ν' ἀνεβοῦν ὡς τὸ κανόνι ἀπὸ μιὰ μικρὴ σήραγγα ποὺ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ χαράκωμα καὶ ἀπὸ τὴν τάφρο ποὺ προξένησε κάτω της ἡ ὑπόνομος. Ξαφνικά, ὅταν παρατήρησαν — οἱ δικοὶ μας — πὼς τὸ κανόνι ἦταν δεμένο, μὴ μπορῶντας νὰ κόψουν τὸν κάλο χωρὶς τὸν ἀναπόφευκτο χαμὸ τῶν ἐκτελεστῶν ποὺ δὲν θὰ εἶχαν τίποτα νὰ τοὺς καλύψῃ ἀπὸ τὰ πυρὰ τῶν γειτονικῶν χαρακωμάτων, προσπάθησαν νὰ τοῦ βάλουν φωτιά στὴν αἰχμὴ μιᾶς μακριᾶς λόγγης. Αὐτὸ πέτυχε ὅπως τὸ θέλαμε, γιατί ὁ κάλος κήκε, ἔτσι ποὺ τὸ κανόνι ἔμεινε σ' ἐμᾶς ὡς τὴ νύχτα. Ὅλον αὐτὸ τὸν καιρὸ εἶχαν σκοπὸ νὰ τὸ τραβήξουν πίσω, μὰ ἀφοῦ ὁ κ. ντὲ Κιλμάνσεκ πληγώθηκε καὶ χρειάστηκε ν' ἀποσυρθῆ, ἕνας συνταγματάρχης Ἰταλὸς ποὺ διοικοῦσε στὴν ἀπουσία του στάθηκε τόσο ἀμαθὴς καὶ νωθρὸς μαζύ, ὥστε (μὴ μπορῶντας νὰ συμφωνήσῃ μὲ τοὺς μηχανικοὺς ποὺ ἀντέτειναν πὼς ἂν τὸ ἔρχιχαν ἀπὸ τὸ ρῆγμα μέσα στὴν τάφρο ποὺ τὸ χωρίζε ἀπὸ τὴν ἀμυντικὴ γραμμὴ θὰ κατάστρεφε ὅλες τις ἐπιφανειακὲς ὑπονόμους) τὸ ἄφησε ὡς τὸ σκοτάδι. Τότε οἱ ἔχθροὶ ξαναρχίζοντας τὶς ἀψιμαχίαις τοὺς ἔκαμαν τοὺς δικοὺς μας νὰ δοῦνε τὸ σφάλμα τους. Ὁ θόρυβος τῶν ἀψιμαχιῶν ὑποχρέωσε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς κύριους στρατηγοὺς νὰ τρέξουν ἐκεῖ· αὐτοὶ διάταξαν νὰ προσπαθήθουν νὰ δέσουν τὸ κανόνι, καὶ ἕνας ἀρκετὸς ἀριθμὸς κατεργάρεθων ἢ σκλάβων

tes ou esclaves y fut commandé pour le retirer, parce qu' il fa-
 loit tenir les soldats sous les armes, ne sachans pas quels des-
 seins les ennemis pourroyent avoir, sous couvert de vouloir le
 canon ce quy fut fait mais les Turcs y voyans des cordes liées
 de | nostre costé et s'estant resolu de l'avoir a tout pris tache- 173v
 rent en mesme temps de le lier dereschef de leur costé, mais un
 capitaine y avoit la garde d' une <pettite> petite pallissade de-
 riere le canon (la fougade des ennemis ayant fait sauter tout ce
 quy le deffendoit par dehors, de sorte qu'il fut descouvert de
 tous leurs travaux, et qu' une simple sentinelle ne s' y pouvoit
 plus tenir a couvert) l' allant visiter de temps en temps a la fa-
 veur de l' obscurité de la nuict, ayant remarqué le dessein des
 ennemis, (et mesme fait ses coups de pistolet par plusieurs fois
 avec ceux qu' ils y envoyoit pour lier le canon) le fit scavoir a
 celuy quy commandoit au poste, et avoit la charge | de faire 174
 agir ses esclaves, les Turcs se voyans tant de fois repousses de
 la maniere susdite s' advisent de faire pleuvoir grande quantitté
 de grenades par tous les endroits de la bresche, principalement
 a l' entour du canon, pour empêcher que l' on ne l' eust pû vi-
 siter sy souvent, et firent entendre a mesme temps des grands
 cris, quy est l' ordinaire signal de leurs assaus, car les premiers
 en grand nombre prenent chacun une grenade a la main, qu' ils

ἀρρίστηκε γιὰ νὰ τὸ τραβήξῃ, γιατί ἔπρεπε νὰ κρατήσουν τοὺς στρατιῶτες στὰ
 ὄπλα, μὴν ξέροντας τί σχέδια θὰ μπορούσαν νὰχοῦν οἱ ἐχθροὶ κάτω ἀπὸ τὸ
 πρόσχημα πὼς θέλουν τὸ κανόνι. Αὐτὸ ἔγινε, μὰ οἱ Τοῦρκοι βλέποντας τὰ
 σκοινιά δεμένα ἀπὸ τὸ δικό μας μέρος καὶ ἔχοντας ἀποφασίσει νὰ τὸ πάρουν
 μὲ κάθε θυσία, προσπάθησαν τὴν ἴδια στιγμή νὰ τὸ δέσουν ξανά ἀπὸ τὸ δικό
 τους μέρος. Μὰ ἕνας καπετάνιος ποὺ εἶχε ἐκεῖ τὴ φρουρὴση ἑνὸς μικροῦ φρά-
 χτη πίσω ἀπὸ τὸ κανόνι (ἀφοῦ ἡ ὑπόνομος τῶν ἐχθρῶν εἶχε τινάξει ὅλα ὅσα
 τὸ υπεράσπιζαν ἀπ' ἔξω, ἔτσι ποὺ εἶχε γίνει φανερὸ σὲ ὅλα τὰ ὀχυρωματικά
 τους ἔργα καὶ ἔτσι ποὺ οὔτε ἕνας ἀπλὸς φρουρὸς δὲν μπορούσε πιά νὰ σταθῇ
 ἐκεῖ προστατευμένος), πηγαίνοντας νὰ τὸ ἐπισκεφτῇ ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ μὲ τὴ
 βοήθεια τοῦ σκοταδιοῦ τῆς νύχτας, ἀφοῦ παρατήρησε τὸ σχέδιο τῶν ἐχθρῶν
 (καὶ μάλιστα ἀφοῦ ἀντάλλαξε πολλὰς φορὰς πιστολιές μ' αὐτοὺς ποὺ ἔστειλαν
 νὰ δέσουν τὸ κανόνι), τὸ ἀνακοίνωσε σ' αὐτὸν ποὺ διοικοῦσε τὸ πόστο καὶ εἶχε
 τὴν ἐντολὴ νὰ βάζῃ σ' ἐνέργεια τοὺς σκλάβους του. Οἱ Τοῦρκοι βλέποντας πὼς
 ἀποκρούονταν τόσες φορὰς μὲ τὸν παραπάνω τρόπο, μηχανεύονται νὰ ρίξουν
 βροχὴ μεγάλη ποσότητα ἀπὸ χειροβομβίδες σ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ὀρηγματος,
 κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ κανόνι, γιὰ νὰ ἐμποδίσουν νὰ τὸ πλησιάσῃ κανεὶς τόσο
 συχνά. Ταυτόχρονα ἔσμαν ν' ἀκουστοῦν μεγάλες κραυγές, ποὺ εἶναι τὸ ση-
 νηθισμένο σύνθημα τῶν ἐφόδων τους, γιατί οἱ πρῶτοι, πολλοὶ μαζύ, παίρνουν
 καθένας μιὰ χειροβομβίδα στὸ χέρι ποὺ τὴ ρίχνουν ἀνεβαίνοντας στὸ ὀρηγμα,

jettent en montant la bresche, pour metre en confusion ceux quy s' y trouvent en garde et puis donnent le sable a la main quy est veritablement une bonne methode, car il | est impossible d' em- 174v
 pecher la confusion et desordre des soldas mesme de pouvoir les obliger de tenir les armes a la main quand les grenades tombent en quantitté sy grande entre leurs pieds, ce n' estoit pas pour- tant alors leur dessein mais seulement de favoriser ceux qu' ils envoioient lier le canon quoy que l' officier de la bresche le crut pour assure, ce quy l'obligea a se mettre a la meilleure posture qu' il pouvoit (avec son peu de monde quy n' estoit en tout que dix personnes) derriere sa pallissade, mais voyant que les des- charges des grenades continuoient | sans que les ennemis parus- 175
 sent se doute de leur dessein, et s' en va voir le canon lequel il trouve desja lié d' un gros cable, de quoy il donne d' abord advis a ceux quy commandoyent au poste afin qu' ils le fissent viste- ment retirer devant que les ennemis eussent eu le temps d' y metre autant de monde quy estoit necessaire pour l' emporter, mais ils furent sy estonnes de ces continuelles descharges, quy durerent l' espace de quatre heures, qu' ils se mirent a couvert pour en esquiver les esclats, pendant leur estonnement les es- claves (dont la pluspar estoyent Turcs, et n' avoyent pas tant | de danger) prirent l' occasion de se retirer de sorte que les 175v
 ennemis eurent bien le temps de faire venir du monde de leurs

για να φέρουν σύγχυση σ' εκείνους που βρίσκονται στη φρουρά, και ύστερα κάνουν επίθεση με το σπαθί στο χέρι. Αυτή είναι αληθινά μια καλή μέθοδος, γιατί είναι αδύνατο να έμποδισή κανείς τη σύγχυση και την άταξία των στρατιωτών ή να μπορέσει να τους υποχρεώσει να κρατήσουν τα όπλα στα χέρια όταν πέφτουν οι χειροβομβίδες σε τόσο μεγάλη ποσότητα ανάμεσα στα πόδια τους. Αυτό όμως δεν ήταν τότε το σχέδιό τους, αν και ό αξιωματικός του ρήγματος το νόμιζε για βέβαιο, αλλά μόνο να βοηθήσουν εκείνους που έστελναν να δέσουν το κανόνι. Αυτό τον ανάγκασε να πάρη την καλύτερη άμυντική θέση που μπορούσε (με τους λίγους ανθρώπους του που δεν ήταν πάνω από δέκα άτομα) πίσω από τον φράχτη του. Μά βλέποντας πως το ρίξιμο των χειροβομβίδων εξακολουθούσε χωρίς να παρουσιάζονται οι έχθροι, άμφιβάλλει για το σχέδιό τους και πάει να δη το κανόνι, που το βρίσκει δεμένο κι' όλας μ' ένα μεγάλο κάλο. Είδοποιεί άμέσως γι' αυτό κείνους που διοικούσαν στο πόστο για να το άποσύρουν γρήγορα, πριν οι έχθροι νάχουν τον καιρό να βάλουν εκεί τόσο ανθρώπους όσοι ήταν άναγκαίοι για να το άπαγάγουν' μά αυτοί είχαν τόσο θορυβηθή άπ' αυτές τις εξακολουθητικές βολές, που διάρκεσαν τέσσερις ώρες, άσπε προκαλύφθηκαν για να άποφύγουν τα βλήματα. Στο διάστημα που τάχαν χάσει, οι σκλάβοι (που οι περισσότεροι ήταν Τούρκοι και δεν βρίσκονταν σε τόσο κίνδυνο) βρήκαν την ευκαιρία ν' άποσυρθούν' έτσι που οι έχθροι είχαν βέβαια τον καιρό να φέρουν στρατιώτες άπό τα γειτονικά τους καταφύ-

prochaines redoutes, et d' une seule rescousse l' emportèrent ou plustot le precipiterent en bas, parce qu' estant vuide de terre jusqu' aux roües, par l' effect de la fougade, il ne falloit que l' esbranler pour le faire tomber de leur costé, je me suis arresté sur le sujet de ce canon, et en ay remarqué plus curieusement les circonstances que des autres actions quy se sont passées en ceste place, tant a cause que c' estoit l' unique semblable quy | survint tout le temps du siege, que par la longueur de la disput- 176v te, quy dura plus de douze heures tant le jour que la nuict arrivée seulement par la faute de ceux quy devroyent le faire retirer a temps, en ces escarmouches, outre cent hommes ou environ du regiment de Mr de Kilmenseck morts ou blesses, il y resterent beaucoup d' autres, lesquels y accoururent au bruit de l' allarme, entre lesquels se trouverent deux nobles Venitiens, quelques uns vouloyent faire passer la perte de ce canon pour un grand affront, non seulement a ceux quy estoient a la garde | de la 176v Sabionere, mais aussy a toute la place, ne considerans pas qu' on avoit raisonne du pis que luy pourroit arriver devant que de l' y mettre, et trouvé raisonnable qu' on risquast un canon, (en ayant ascsez quand il fut perdu) pour gagner du temps sur les ennemis retardans leurs travaux, car ceux quy n' en vouloyent point mestre au hazard, ne devroyent jamais les mestre ou ils soyent sujets aux mines des ennemis, ou aux lieux si difficilles,

για, και μὲ ἓνα μόνο τράνταγμα τὸ ἀπήγαγαν ἢ καλύτερα τὸ γκρέμισαν κάτω, γιατί ἐπειδὴ ἦταν ἀπογυμνωμένο ἀπὸ χῶμα ὡς τοὺς τροχοὺς ἀπὸ τὸ ἀποτελεσμα τῆς ὑπονόμου, δὲν χρειαζόταν παρὰ νὰ τὸ κλονίσουν γιὰ νὰ τὸ κάμουν νὰ πέση πρὸς τὸ μέρος τους. Σταμάτησα στὴν ὑπόθεση τοῦ κανονιοῦ καὶ σημείωσα μὲ μεγαλύτερη ἐπιμέλεια τὰ περιστατικά παρὰ τὰ ἄλλα γεγονότα ποὺ συνέβηκαν σ' αὐτὸ τὸ ὄχυρό, τόσο γιὰ τὴν ἦταν τὸ μοναδικὸ τέτοιου εἶδους γεγονὸς ποὺ ἔγινε ὄλο τὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας ὅσο καὶ γιὰ τὸ μᾶκρος τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ποὺ διάρκεσε πάνω ἀπὸ δώδεκα ὥρες τὴν ἡμέρα καὶ τὴ νύχτα κι' αὐτὸ συνέβηκε μόνο ἕξ αἰτίας ἐκείνων ποὺ ἔπρεπε νὰ τὸ ἀποσύρουν ἐγκαίρως. Σ' αὐτὲς τὶς ἀψιμαχίες, ἐκτὸς ἀπὸ ἑκατὸ ἀνθρώπους ἢ τόσους πάνω κάτω τοῦ συντάγματος τοῦ Κου ντὲ Κιλμανσέκ ποὺ σκοτώθηκαν ἢ πληγώθηκαν, ἔμειναν στὸν τόπο καὶ πολλοὶ ἄλλοι ποὺ ἔτρεξαν στὸ θόρυβο τοῦ συναγερμοῦ καὶ ἀνάμεσά τους βρισκόνταν δυὸ εὐγενεῖς Ἑνετοί. Μερικοὶ ἐννοοῦσαν νὰ θεωροῦν τὸ χαμὸ τοῦ κανονιοῦ αὐτοῦ μεγάλη προσβολὴ ὄχι μόνο γιὰ κείνους ποὺ φρουροῦσαν τὴ Σαμπιονέρα, ἀλλὰ γιὰ ὄλο τὸ ὄχυρό, χωρὶς νὰ ἔχουν ὑπόψει πῶς περίμεναν χειρότερα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ συμβοῦν πρὶν νὰ τὸ τοποθετήσουν ἐκεῖ καὶ τὸ εἶχαν βρῆ λογικὸ νὰ διακινδυνέψουν ἓνα κανόνι (ἔχοντας ἀρκετὰ ἂν θὰ χανόνταν) γιὰ νὰ κερδίσουν καιρὸ ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς καθυστερώντας τὰ ἔργα τους. Γιὰ αὐτὰ ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ διακινδυνέψουν δὲν ἔπρεπε ποτὲ νὰ τὰ βάζουν ἐκεῖ ποὺ θὰ βρισκόνταν ἐκτεθειμένα στὶς ὑπονόμους τῶν ἐχθρῶν, ἢ σὲ τόπους

que les bresches, quy sont d' ordinaire retranchées derriere (comme celle la estoit) | et par concequant fort incommode pour 177
 retirer a la haste des machines sy grosses, et pesantes, et de plus qu' il n' en failloit dutout faire de cas en Candie, en la con-
 diction qu' elle se trouvoit alors sur la veille de se perdre elle mesme, non seulement avec la perte d' un canon, mais de plus de cinq cens, et tout ce quy s' y trouvoit dedans, sy le bon heur n' en eut retranché une bonne partie par une advantageuse paix quy en suivit en peu de temps apres, contre l' attente de tout le monde comme il se dira bientost Monsieur de Noüaille | (le- 177v
 quel jusques la ne fit paroistre la moindre chose d' une telle pensée bien que ses gens en parlissent) fit scavoit au Capitaine General que des le lendemain il commenceroit a rembarquer son monde lequel fut sy surpris d' une resolution sy soudaine et impreveüe de ce general françois, que d' abord il delibere avec Mr de St André, et tous les autres generaux tant Venetiens qu' estrangers de quelle façon ils devroyent en user pour obliger Mr de Noüaille de demeurer jusqu' a l' arrivée de quelques autres secours, ou bien a ce qu' on eust peu | tomber d' accord de 178
 quelque honnorable accommodement avec les ennemis, lequel la presance de tant de troupes fairoit obtenir plus advantageusement pour les assieges, au lieu que nous quittans il seroit a

τόσο δύσκολους ὅπως τὰ ρήγματα, πού ἔχουν συνήθως χαρακώματα ὑποχωρήσεως πίσω τους (ὅπως συνέβαινε μ' αὐτό ἐδῶ) καί γι' αὐτό πολὺ ἀπρόσφορα γιά νά τραβήξῃ κανεῖς πίσω βιαστικά μηχανές τόσο μεγάλες καί βαρεῖες. Ἄκόμα, ἔπρεπε νά σκεφθοῦν πῶς δὲν ἔπρεπε καθόλου νά λεπτολογοῦν στὸν Χάνδακα, στὴν κατάσταση πού βρισκόταν τότε, στίς παραμονές νά χαθῆ ὁ ἴδιος, ὄχι μόνο μὲ τὸ χάσιμο ἐνὸς κανονιοῦ, ἀλλὰ πεντακοσίων καὶ πάνω καί μὲ κά-
 θε τί πού βρισκόταν μέσα, ἀν ἡ καλὴ τύχη δὲν ἔσωζε ἕνα μεγάλο μέρος μὲ μιὰ συμφέρουσα εἰρήνη, πού ἀκολούθησε ὕστερα ἀπὸ λίγο καιρό. Παρὰ τίς προσδοκίες ὄλου τοῦ κόσμου, ὅπως θὰ διηγηθοῦμε σὲ λίγο, ὁ Κορ ντὲ Νοάϊγ (πού ὡς τότε δὲν ἄφησε νά φανῆ τὸ παραμικρὸ ἀπὸ μιὰ τέτοια σκέψη ἀν καί οἱ δικοὶ του μιλοῦσαν γι' αὐτὴ) ἐγνωστοποίησε στὸν Γενικὸ Καπετάνιο πῶς τὴν ἐπαύριο θὰ ἄρχιζε νά ἐπιβιβάζῃ πάλι στὰ πλοῖα τὸ στρατό του. Αὐτὸς δοκίμασε τέτοια ἐκπληξὴ μὲ μιὰ ἀπόφαση τόσο ξαφνικὴ καί ἀπροσδόκητη τούτου τοῦ Γάλλου στρατηγοῦ, πού ἀμέσως συσκέπτεται μὲ τὸν κ. ντὲ Σαιντ - Ἄντρέ καί ὄλους τοὺς ἄλλους στρατηγούς, τόσο τοὺς Ἑνετοὺς ὅσο καί τοὺς ξένους, πάνω στὸν τρόπο πού ἔπρεπε νά μεταχειριστοῦνε γιά νά ἀναγκάσουν τὸν Κορ ντὲ Νοάϊγ νά μείνῃ ὡς τὴν ἄφιξη ἄλλων ἐπικουριῶν ἢ τουλάχιστον ὡς τὴν ὄρα πού θὰ μπορούσαν νά συμφωνήσουν μὲ τοὺς ἐχθροὺς γιά κάποια ἐντιμὴ συνθηκολόγηση, πού ἡ παρουσία τόσοῦ στρατοῦ θᾶκανε νά τὴν ἐπιτύχουν πιὸ συμφέρουσα γιά τοὺς πολιορκημένους ἐνῶ, ἀν μᾶς ἐγκατέλειπε, θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος,

craindre que les ennemis sachans nostre foiblesse, ne voulussent preter l' oreille a aucunes condicions honorables, et apres avoir essayé en vains de l' y persuader par ces raisons et beaucoup autres il fut arresté entre eux d' y joindre les prieres du neveu du Pape (quy se tenoit tousiours a la Standie avec ses galeres) | afin que la veneration deüe a sa qualitté, comme 178v neveu du Pape, cardinal, et chef pretendu de cette expedition, fleschit le Duc de Nouailles a quitter ceste resolution peu convenable a la reputation des armes de sa Majesté tres chrestienne et encore moins honorable pour luy et tous ceux quy sy' trouvoient engages avec luy, pour cet effect le cardinal se rend la nuit suivante a Candie, et tache premierement en faisant voir au Duc ce qu' il scavoit bien, l' estat de la place dont la perte avec toutes les troupes quy se trouvoient a sa deffence, comme de la flotte dont la plus part des matelots estoyent employes aux travaux | de la ville, et ensuite de tout ce que les Venitiens pos- 179 sedoyent encor au Levant ny ayant plus d'armée pour le deffendre, suivroit de pres son despart, mais voyant qu' il ne pouvoit rien gagner sur l' esprit du Duc, et qu' il prethendoit d' en avoir ordre expres du Roy, il commence a le prier pour l' amour de Dieu, et de tout ce qu' il y avoit de saint au ciel et en la terre de vouloir seulement demeurer huit jours, et le Capitaine

ἐπειδὴ θὰ ἤθεραν οἱ ἐχθροὶ τὴν ἀδυναμία μας, νὰ μὴ θέλουν καθόλου νὰ δεχθοῦν ὁποιοσδήποτε ἐντιμους ὄρους. Καὶ ἀφοῦ προσπάθησαν μάταια νὰ τὸν πείσουν μ' αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα καὶ πολλὰ ἄλλα, συμφωνήθηκε μεταξύ τους νὰ προσθέσουν τὶς παρακλήσεις τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Πάπα (ποὺ βρισκόταν πάντα στὴν Ντία μὲ τὶς γαλέρες του) μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς ὁ σεβασμὸς ποὺ ὀφείλεται στὴν ἰδιότητά του σὰν ἀνεψιὸ τοῦ Πάπα, καρδινάλιο καὶ ἀρχηγὸ κατ' ὄνομα αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας, θὰ ἔκαμπε τὸν Δούκα τοῦ Νοάιγ καὶ θὰ τὸν ἔκανε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀπόφαση αὐτή, τὴν ἀταιρίαστη στὴ φήμη τῶν ὄπλων τῆς χριστιανικότετης Μεγαλειότητάς του, καὶ ἀκόμα λιγότερο ἐντιμη γι' αὐτὸν καὶ ὅλους ἐκείνους ποὺ τὸν ἀκολούθησαν στὴν ἐπιχείρηση αὐτή. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὁ καρδινάλιος ἔρχεται τὴν ἀκόλουθη νύχτα στὸν Χάνδακα καὶ προσπαθεῖ πρῶτα <νὰ πείσῃ> τὸν Δούκα, κάνοντάς τον νὰ δῇ αὐτὸ ποὺ ἤξερε καλά, τὴν κατάσταση τοῦ ὄχυροῦ ποὺ ὁ χαμὸς του μαζὺ μὲ ὅλων τῶν στρατευμάτων ποὺ ἰὸ ὑπεράσπιζαν, ὅπως καὶ τοῦ ναυτικοῦ, ποὺ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ναῦτες του χρησιμοποιοῦνταν στὶς στρατιωτικὲς ἐργασίες τῆς πόλεως, καὶ ὕστερα ὅλων αὐτῶν ποὺ κατεῖχαν ἀκόμα οἱ Ἐνετοὶ στὴν Ἀνατολή, ποὺ δὲν θὰ εἶχαν πιά στρατὸ νὰ τὰ ὑπερασπίσουν, θὰ ἐπακολουθοῦσε ἀμέσως τὴν ἀναχώρησή του. Μὰ βλέποντας πὼς τίποτα δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀλλάξῃ τὶς προθέσεις τοῦ Δούκα, καὶ ὅτι προφασίζονταν πὼς εἶχε εἰδικὴ ἐντολὴ τοῦ Βασιλέα, ἀρχίζει νὰ τὸν παρακαλῇ γιὰ χάρη τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ γιὰ κάθε τι ποὺ εἶχε ἱερὸ στὸν οὐρανὸ καὶ στὴ γῆ, νὰ θελήσῃ μόνο νὰ μείνῃ ὀχτῶ μέρες, καὶ ὁ Γενικὸς Κα-

General s' obligeoit de commencer a traiter des l' heure mesme pourveu qu' il en voulust voir l' effet, mais tout ce qu' ils luy purent représenter ne servist a autre chose, qu' a obtenir que quatre ou cinq | < cinq > cens des siens demeurassent quelques 179v jours dans la place, apres l' embarquement des autres, et jusqu' a l' arrivée d' un petit meschant secours du Pape, sous la conduite du Duc de Mirandola prince de sy grand coeur, qu' estant arrivé a la Standie voyant tant les françois que les papalins, et les chevaliers de Malte avec leur monde et tous les volontaires desja embarques, et sur leur retour attendans le premier bon vent envoya son monde en la ville, (plus propres pour garder les hospitaux que pour la deffence de une bresche) et pour son | particulier s' en va retourner sur les gaieres du Pape, La retraitte des François, des gens du Pape, et des Maltois, donna subject a quelqu' un a Rome de faire des pasquils fort a propos, apres qu' on y sceut la perte de Candie un desquels je veux noter icy en la mesme langue qu' il a este composé, il faut scavoir qu' il y a deux statues a Rome, dont on s' en sert ordinairement aux subjects des pasquils l' un appelle Pasquino et l' autre Morforio a cé pasquil cy on les feigne comme s' ils avoyent | dialogue ensemble, Pasquino demande a l' autre, Fratello 180v Morforio perche porti il duolo, e chè nuova, responce, ha cativa

πετάνιος θὰ ἀναλάβειν νὰ ἀρχίσῃ τὶς διαπραγματεύσεις τὴν ἴδια αὐτὴ στιγμή, ἀρκεῖ νὰ ἤθελε αὐτὸς νὰ παρακολουθήσῃ τὸ ἀποτέλεσμα. Μὰ ὅτι καὶ νὰ τοῦ παράστησαν δὲν ὠφέλησε σὲ τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ πετύχουν νὰ μείνουν τετρακόσιοι ἢ πεντακόσιοι ἀπὸ τοὺς δικούς του μερικὲς μέρες στὸ ὄχυρό, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιβίβωση τῶν ἄλλων καὶ ὡς τὸν ἐρχομὸ μιᾶς μικρῆς, τιποτένιας βοήθειας τοῦ Πάπα, κάτω ἀπὸ τὴ διοίκηση τοῦ Δούκα τοῦ Μιράντολα. Αὐτὸς ἦταν ἓνας πρίγκηπας μὲ τόσο μεγάλο θάρρος, πού ὅταν ἔφτασε στὴ Ντία καὶ εἶδε τόσο τοὺς Γάλλους ὅσο καὶ τοὺς Παπικούς καὶ τοὺς ἱππότες τῆς Μάλτας μὲ τοὺς ἀνθρώπους τους καὶ ὄλους τοὺς ἐθελοντὲς ἐπιβιασμένους πιά στὰ πλοῖα νὰ περιμένουν τὸν πρῶτο εὐνοϊκὸ ἄνεμο γιὰ τὸν γυρισμὸ τους, ἔστειλε τοὺς ἄνδρες του στὴν πόλη (περισσότερο γιὰ νὰ φυλάξουν τὰ νοσοκομεία παρὰ γιὰ νὰ ὑπερασπιστοῦν ἓνα ρῆγμα) ἐνῶ αὐτὸς, φροντίζοντας γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, γύρισε στὶς γαλῆρες τοῦ Πάπα. Ἡ ὑποχώρηση τῶν Γάλλων, τῶν Παπικῶν καὶ τῶν Μαλτέζων, ἔδωσε θέμα σὲ μερικοὺς στὴ Ρώμῃ νὰ φτιάξουν σάτιρες πολὺ ταιριαστὲς γιὰ τὴν περίσταση, μόλις ἔμαθον τὸ χαμὸ τοῦ Χάνδακα. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς θέλω νὰ σημειώσω ἐδῶ στὴν ἴδια γλῶσσα πού τὴ σύνθεσαν. Πρέπει νὰ ξέρετε πὼς ὑπάρχουν δυὸ ἀγάλματα στὴ Ρώμῃ πού χρησιμοποιοῦν συνήθως στὰ θέματα τῆς σάτιρας. Τὸ ἓνα λέγεται Πασκίνο καὶ τὸ ἄλλο Μορφόριο. Σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ σάτιρα κάτουν σὰ νᾶχουν διάλογο μεταξύ τους. Ὁ Πασκίνο ρωτᾷ τὸν ἄλλο :—«Fratello Morforio, perche porti il duolo, e chè nuova». Ἀπαντᾷ:

nuova, D: che nuova cativa R: Candia é morta D: et come é morta Candia, et di ché male, responce, di male francese, et quel chi é anchor peggiore é sepolta senza prete et senza crucia, quy veut dire en françois, mon frere Morforio, quelle nouvelle, et pourquoi portes tu le dueil, ha mauvaise nouvelle, quelle mauvaise nouvelle, | Candie est morte, comment est Candie mor- 181
te, et de quel mal, de mal françois (quy veut dire en italien la verolle) et ce quy est emor pis elle est enterrée sans prestre et sans croix, elle est morte de mal françois dit il, comme sy cette nation estoit cause de sa perte, et enterrée sans prestre et sans croix, parce que tant les gens du Pape signifiee par le prestre comme aussy les chevaliers de Malte quy portent la croix, l'ont de mesme delaissée a son extreme necessitté, voila donc | Mon- 181v
sieur de Noüaille avec toutes ses troupes, (a la reserve de quatre ou cinq cens) a la Standie, ou il fut arresté envicon quinze jours par des vente contraires, ils ne furent plustot embarques, que le Capitaine General eust advis que les ennemis s' estoient resolu de donner un assaut general a la ville le lendemain, ce quy l'obligea d' ordonner, que tous les gens de guerre demeurassent tousieurs aux postes, et que tous les aütres tant natifs qu' estrangers s' y rendissent pareillement au premier coup de la cloche de St Marc, sous payne de la vie sans remission, l' advis

—«Ha cativa nuova». Λέγει: —«che nuova cativa». *Απ.: —Candia é morta». Λ: —«et come é morta Candia, et di ché male». *Απαντᾷ: —«di male francese, et quel chi é anchor peggiore é sepolta senza prete et senza crucia». —Αὐτὸ θὰ πῆ στὰ Γαλλικά: «Ἀδελφὲ μου Μορφόριο, τί νέα, καί γιατί πενθεῖς;» *Απαντᾷ: —«Ἔχω κακὰ νέα». Λέγει: —«Τί κακὰ νέα;» *Απ.: —«Ὁ Χάνδακας πέθανε», Λ: —«Πῶς πέθανε ὁ Χάνδακας καὶ ἀπὸ ποιά ἀρρώστεια;» *Απαντᾷ: —«Ἀπὸ τῆ Γαλλικῆ ἀρρώστεια (πὸν Ἰταλικὰ σημαίνει σὺ φίλις - μαλαφράντζα) κι' αὐτὸ πὸν εἶναι ἀκόμα χειρότερο, τὸν θάψανε χωρὶς παπᾶ καὶ χωρὶς σταυρό». Πέθανε ἀπὸ τῆ γαλλικῆ ἀρρώστεια, εἶπε, σὰν αὐτὸ τὸ ἔθνος νὰ ἦταν ἡ αἰτία τοῦ χαμοῦ του, καὶ τὸν θάψανε χωρὶς παπᾶ καὶ χωρὶς σταυρό, γιατί τόσο οἱ ἄνθρωποι τοῦ Πάπα, πὸν δηλώνονται μὲ τὸν παπᾶ, ὅπως καὶ οἱ ἱερότερες τῆς Μάλτας πὸν κρατοῦνε τὸ σταυρό, τὸν ἐγκατάλειψαν τὸ ἴδιο, στῆ μεγαλύτερῃ του ἀνάγκῃ. Νὰ λοιπὸν ὁ κ. ντὲ Νοάιγ μαζὺ μὲ ὄλο του τὸ στρατὸ (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τετρακόσιους ἢ πεντακόσιους) στῆ Ντία, ὅπου ἀναγκάσθηκε νὰ σταματήσῃ περίπου δεκαπέντε μέρες, ἀπὸ τοὺς ἐναντίους ἀνέμους. Μόλις εἶχαν ἐπιβιβαστῆ, ὁ Γενικὸς Καπετάνιος εἶχε τὴν πληροφορία πὸς οἱ ἐχθροὶ ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ κάμουν μιὰ γενικὴ ἐφοδο στὴν πόλη, τὴν ἐπαύριο, πράγμα πὸν τὸν ὑποχρέωσε νὰ διατάξῃ νὰ μένουν πάντα ὄλοι οἱ στρατιῶτες στὰ πόστα τους καὶ ὄλοι οἱ ἄλλοι, τόσο οἱ ντόπιοι ὅσο καὶ οἱ ξένοι, νὰ πᾶνε κι' αὐτοὶ ἐκεῖ στὸν πρώτο χτύπο τῆς καμπάνας τοῦ Ἁγ. Μάρκου, μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου, χωρὶς ἀνάκληση ποινῆς. Ἡ πληροφορία δὲν

ne fut pas tout a fait faux | car au dit jour les ennemis ayant 182
 fait jouer deux fourneaux a la Sabionere, monterent en grand
 nombre sur leur effect obligeans ceux quy s' y trouvoient en
 garde (apres en avoir tues quantitté, et blessé le capitaine quy y
 commandoit) de se retirer derriere le retranchement, mais apres
 avoir escarmouches longtemps, et plantes quantitté de drapeaux
 sur la bresche, voyans qu' ils ne pouvoient emporter le retran-
 chement, ny se loger sur la bresche, a cause du canon de l'Arse-
 nal et du Chateau du mole, (quy les flanquoit bien a propos)
 comme aussy de la mousqueterie du retranchement ils se reti-
 rent, ils donnerent a St. | André aussy a mèsme temps mais ils y 182v
 furent plus gaillardement receus, a cause de la presense du Ca-
 pitaine General avec la pluspart de tous les autres generaux, et
 aussy des postes plus spacieux et plus capables de feu, que ce-
 luy de la Sabionere, je ne peux pas m' imaginer que les enne-
 mis ayent desseignes cette action pour un assaut general y ayant
 montres sy peu d' effort, mais plustot pour reconnoistre nos tra-
 vaux, et quel visage nous ferions avec sy peu de monde qu' ils
 scavoyent que nous estions alors, apres le despart hormis les
 gens soldoyes de la Republique, quoy qu' il en aijt esté, ils fu-
 rent repoussés | ceste fois la, et n' ont rien plus tente par leurs 183
 manieres ordinaires de gagner le terrain pied a pied jusqu' a la

ήταν ολότελα ασφαμένη, γιατί σε δέκα μέρες, οι έχθροι, αφού ανατίναξαν
 δυο φουρνέλλα στη Σαμπιονέρα, ανέβηκαν άμέσως ύστερα από το άποτέλεσμα
 τους πολυάριθμοι, αναγκάζοντας αυτούς που φρουρούσαν εκεί (άφου σκότωσαν
 πολλούς και τραυμάτισαν τον καπετάνιο που τους διοικούσε) να άποσυρθούν
 πίσω από το χαρακωμα όπισθοχωρήσεως. Μά ύστερα από πολύωρες άψιμαχίες,
 άφου έστησαν πολλές σημαίες πάνω στο ρήγμα, βλέποντας πώς δέν μπορούσαν
 ούτε να κυριέψουν το χαρακωμα, ούτε να έγκατασταθούν πάνω στο ρήγμα έξ
 αιτίας των κανονιών του ναυστάθμου και του φρουρίου του μάλου (που
 τους πλευροκοπούσαν επίκαιρα) όπως και των πυροβολισμών των μουσκέτων
 από το χαρακωμα, άποσύρθηκαν. Σύγχρονα χτύπησαν και στον Άγ. Άνδρέα,
 μά τους υποδέχτηκαν εκεί πιο θαρραλέα έξ αιτίας του Γενικού Καπετάνιου με
 τους περισσότερους από τους άλλους στρατηγούς, και ακόμα των πόστων
 που ήταν πιο εθρύχωρα και με πιότερα πυρά από την Σαμπιονέρα. Δέν μπο-
 ρώ να φανταστώ πώς οι έχθροι σχεδίασαν αυτή την επιχείρηση για γενική
 έφοδο, άφου έδειξαν τόσο λίγη προσπάθεια, μά πιο πολύ για να άναγνωρίσουν
 τα στρατιωτικά μας έργα και πώς θα άντιδρούσαμε με τόσο λίγο στρατό που
 ήξεραν πώς ήμαστε τότε ύστερα από την άναχώρηση όλων, έξω από τους στρα-
 τιώτες της Δημοκρατίας. "Όπως κι' άν είχε το πρᾶγμα, άποκρούστηκαν τή φο-
 ρά αυτή και δέν επιχείρησαν πια τίποτα με τους συνειθισμένους τους τρόπους
 για να κερδίσουν έδαφος βήμα με βήμα, ως την ειρήνη. Νομίζω πώς άνάφερα

paix, il me semble d' avoir fait mention de l' ingenieur Castil-
lan, lequel fust remis a sa charge par l' authoritté de Mr de
Noüaille qu' il s' estoit laissé gagner l' avantage des mines aux
ennemis, ou par ignorance ou par trahison, de sorte qu' en peu
de jours ils s' attacherent a la courtine ou ils travailloient desja
pour les faires sauter (au quel cas ils avroient ouvert les passa-
ge de la ville, ny ayant rien derriere) quand ils en furent chassés
par la sortie dont je fais cy dessus le recit, | mais non obstant 183v
cela il demeura en sa charge jusqu' au desport des françois, au
quel temp voyant qu' il ne pouvoit plus couvrir son manque-
ment ny esviter le chastiment deub a ses merittes, quand il n'
avroit plus un sy bon azille, que la protection de Mr de Noüail-
le, s' advise pour sortir d' une telle labirynthe, de s' en aller
avec luy, lequel pour comble de ses bien faits luy procure en-
core ceste permission du Captaine General, mais devant son des-
part les ennemis s' estoient dereschef loges au pied de la cour-
tine et y avoyent fait sauter une mine | considerable, laquelle 184
ne fist qu' esbouler la muraille n' ayant pas pris le temps de
bien avancer, mais ils travailloyent soigneusement pour y en
faire d' autres, en trois endroits tout contre l' un de l' autre, il
fust donc question ou de se fortifier derriere la courtine, ou bien
par une sortie de les obliger de s' en eloigner, on se prent au
dernier remede, parce qu' il n' y avoit du monde pour se servir

τὸν μηχανικὸ Καστιλάν πού ἀποκαταστάθηκε στὴ θέση του μὲ τὸ κύρος τοῦ κ.
ντὲ Νοάιγ και πού ἀφῆσε νὰ κερδίσουν οἱ ἐχθροὶ τὴν ὑπεροχὴ στὶς ὑπονόμους
ἢ ἀπὸ ἄγνοια ἢ ἀπὸ προδοσία, ἔτσι πού σὲ λίγες μέρες προσκολλήθηκαν στὸ
προπέτασμα, ὅπου ἐργάζονταν πιά γιὰ νὰ τις ἀνατινάξουν, (σ' αὐτὴ τὴν περι-
πτώση θὰ ἄνοιγαν πέρασμα στὴν πόλη, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε τίποτα πίσω), ὅταν
διώχτηκαν ἀπὸ κεῖ μὲ τὴν ἐφοδο πού διηγήθηκα παραπάνω. Μὰ παρ' ὅλα αὐ-
τὰ ἐκείνος ἔμεινε στὸ ἀξίωμά του ὡς τὴν ἀναχώρηση τῶν Γάλλων. Τότε, βλέ-
ποντας πῶς δὲν μπορούσε πιά νὰ κρύψει τὴν ἀνικανότητά του οὔτε νὰ ἀποφύ-
γη τὴν τιμωρία πού τοῦ ἀξίει, ὅταν δὲν θὰ εἶχε πιά ἓνα τόσο καλὸ ἄσυλο σὰν
τὴν προστασία τοῦ κ. ντὲ Νοάιγ, ἀποφασίζει γιὰ νὰ βγῆ ἀπὸ ἓνα τέτοιο λα-
βύρινθο νὰ φύγη μαζὶ του. Αὐτός, σὰν ἐπισφράγισμα τῶν καλῶν του πράξεων,
τοῦ προμηθεύει ἀκόμα αὐτὴ τὴν ἄδεια ἀπὸ τὸν Γενικὸ Καπετάνιο. Μὰ πρὶν
ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του, οἱ ἐχθροὶ εἶχαν πάλι ἐγκατασταθῆ στὰ πόδια τοῦ
προπετάσματος καὶ εἶχαν ἀνατινάξει μιὰ σημαντικὴ ὑπόνομο πού δὲν μπόρεσε
παρὰ νὰ γκρεμιστῇ τὸ ἐξωτερικὸ τείχος, ἐπειδὴ δὲν εἶχε βρῆ τὸν καιρὸ νὰ προ-
χωρήσῃ ἀρκετὰ· ἀλλὰ ἐργάζονταν προσεχτικὰ γιὰ νὰ ἀνατινάξουν ἄλλες σὲ τρία
σημεῖα πού ἢ καθιεμιά τους εἴρισκε τὴν ἄλλη. Γι' αὐτὸ γεννήθηκε τὸ ζήτημα,
ἢ νὰ ὀχυρωθοῦμε πίσω ἀπὸ τὸ προπέτασμα, ἢ μᾶλλον μὲ μιὰ ἐξέοδο νὰ τοὺς
ἀναγκάσωμε νὰ ἀπομακρυνθοῦν. Ἐπιχειροῦν τὸ δεῦτερο μέσο θεραπείας τοῦ
κακοῦ, γιατί δὲν εἶχαν ἀνθρώπους νὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ τὸ πρῶτο. Ἐνας

du premier, une jeune cavalier appellé Hannibal baron de Genfeldt (dont le pere avoit este general au service de la Republique et le frere aisé | tué la campagne precedante en Candie 184v
 apres y avoir acquis grande reputation dans l' estime de tous, fust honoré de la conduite de cette sortie, et eut pour cella la regiment de son frere encor vivant tous allemands, et bons vieux officiers et soldats, lesquels avec d' autres gens commandes faisoient le nombre de cens cinquante ou environ ils firent sy bien, qu' ils des nicheurent d' abord ceux quy estoyent attaches a la courtine, les entretuans en escarmouche tant que d' autres se fortifiassent | sur le terrain gagné, il receut luy mesme deux 185
 coups de mousquet a la poitrine l' un apres l' autre dont chacun le porta par terre, et bien que la bonté de ses armes luy en garantit la vie, le faillut pourtant porter dedans parce qu' il s' en sentoît fort mal, ensuite de quoy les autres se retirerent. aussy, le Capitaine General envoya complimenter ce baron et luy faire presant d' une chaisne d' or sur la medaille de laquelle estoit la ville de Candie Ceste sortie se fist une | heure devant la nuit 185v
 de sorte que ceux quy travailloyent aux logemens n' eurent pas le temps de les bien achever, quand l' obscurité invita les Turcs d' y retourner les attaquer lesquels les emporterent d' abord, parce qu' il ne falloît que pousser de la main les quartiers qu'

νέος Ιππότης, πού λεγόταν Ἀννίβιας, Βαρώνος τοῦ Γιενφέλντ (πού ὁ πατέρας του ἦταν στρατηγός στήν ὑπηρεσία τῆς Δημοκρατίας καί ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός του σκοτώθηκε στήν προηγούμενη ἐκστρατεία στό Χάνδακα, ἀφοῦ ἀπόκτησε μεγάλη φήμη στήν ἐκτίμηση ὄλων) εἶχε τήν τιμὴ νά διοικήσῃ αὐτὴ τὴν ἔξοδο καί γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἶχε τὸ σύνταγμα πού διοικοῦσε ὁ ἀδελφός του ὅταν ἀκόμα ζοῦσε, ὅλους Γερμανοὺς καί καλοὺς, παλιοὺς ἀξιωματικούς καί στρατιῶτες, πού μαζί μὲ ἄλλους ἐντεταλμένους στρατιῶτες ἐφταναν τοὺς πεντακόσιους, ἢ τὸσους πάνω κάτω. Πολέμησαν τόσο καλά, πού ξεφώλιασαν ἀμέσως αὐτοὺς πού εἶχαν προσκολληθῆ σὸ προπέτασμα, σκοτώνοντάς τους σὸ ἀναμεταξὺ σὲ ἀψιμαχίες, ἐνῶ ἄλλοι ὀχυρώνονταν σὸ κερδισμένο ἔδαφος. Ὁ ἴδιος πῆρε δυὸ χτυπήματα ἀπὸ μουσκέτο σὸ στήθος, τὸ ἓνα ὑστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο, πού τὸ καθένα τους τὸν ἔρριξε στὴ γῆ, καί ἂν καί ἡ καλὴ ποιότητα τῶν ὀπλων του τοῦ ἔσωσε τὴ ζωὴ, χρειάστηκε ὁμως νά τὸν μεταφέρουν μέσα, γιατί αἰσθανόταν πολὺ ἄσχημα. Ὑστερα ἀπ' αὐτό, ἀποσύρθηκαν καί οἱ ἄλλοι. Ὁ Γενικὸς Καπετάνιος, ἔστειλε νά συγχαροῦν τὸν Βαρώνο αὐτὸν καί τοῦ χάρισε μιὰ χρυσὴ ἀλυσίδα πού σὸ μενταγιόν της εἶχε τὴν πόλη τοῦ Χάνδακα. Αὐτὴ ἡ ἔξοδος ἔγινε μιὰν ὥρα πρὶν νά νυχτώσῃ, ἔτσι πού κείνοι πού ἐργάζονταν στὰ καταλύματα δὲν εἶχαν τὸν καιρὸ νά τὰ τελειώσουν καλά, ὅταν τὸ σκοτάδι κάλεσε τοὺς Τούρκους νά γυρίσουν νά τὰ προσβάλουν. Τὰ κυρίεψαν ἀμέσως, γιατί δὲν χρειαζόταν παρὰ νά σπρώξῃ κανεὶς μὲ τὸ χέρι αὐτὰ τὰ καταλύματα πού εἶχαν

on y avoit plantes dans la terre sablonneuse, et mouvante, a St. André les affaires estoient fort mal aussy de nostre costé car bien que les ennemis ne pouvoient se servir des mines des qu' ils eurent | passés le premier retranchement (ne rencontrans qu' 186 une suite continuelle des rochers jusqu' a l' autre) sy est ce qu' en portant le terrain de celuy la avec, dont ils formoyent leurs tranchées ils se trouverent desja a cinq ou six pas de nostre dernier retranchement et unique deffance, et avoyent advences dix ou douze trenchées de l' une jusqu' a l' autre en ligne droite et collateralle, d' ou ils pourroyent fort commodement monter en grand nombre a l' assaut quand ils auroyent fait bresche | a nos- 186v tre dernier retranchement, d' une batterie de six pieces de canon, qu' ils avoyent desja achevé vers la mer et au dedans du premier, de sorte que le Capitaine General ne voyant plus de ressource aux affaires de la place, ny moyen comme quoy la pouvoir maintenir d' advantage, ne songe qu' a celluy de se retirer d' un sy mauvais pas, sans hasarder la reputation ny la perte indubitable en cas du contraire tant de leur armée et flotte que de tout ce que les Venitiens tenoyent encor en ce Royaume pour cest effect ayant faict signer a tous les autres | generaux l'impos- 187 sibilitté de resister davantage a l' impetuositté des ennemis, dont le courage fut redoublé par la retraite de nos secours, il

στήσει σὲ γῆ ἀμμουδερῆ καὶ κινητῆ. Καὶ στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα τὰ πράγματα πῆγαιναν πολὺ κακὰ ἀπὸ τὸ δικό μας μέρος, γιατί ἂν καὶ οἱ ἐχθροὶ δὲν μπορούσαν νὰ χρησιμοποιήσουν ὑπονόμους ἀπὸ τότε ποὺ πέρασαν τὴν πρώτη γραμμὴ ὀπισθοχωρήσεως (ἐπειδὴ δὲν συναντοῦσαν πιά ἄρα μιά συνεχῆ σειρὰ ἀπὸ βράχους ὡς τὴν ἄλλη), ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ χῶμα ποὺ μετὰφεραν ἀπ' αὐτὴ μαζὺ τους, μὲ τὸ ὁποῖο σχημάτιζαν τὰ χαρακώματά τους, βρεθῆκαν πιά σὲ πέντε ἢ ἕξι βήματα ἀπὸ τὴν τελευταία μας γραμμὴ ὀπισθοχωρήσεως καὶ μοναδική μας ἄμυνα. Καὶ εἶχαν προχωρήσει δέκα ἢ δώδεκα χαρακώματα ἀπὸ τὴ μιά στὴν ἄλλη, σὲ ἴσα γραμμὴ καὶ παράλληλα, ἀπ' ὅπου μπορούσαν πολὺ εὐκολὰ νὰ ἐπιχειρήσουν ἐφοδο σὲ μεγάλο ἀριθμό, ὅταν θὰ ἔκαναν ῥῆγμα στὴν τελευταία μας ἀμυντικὴ γραμμὴ μὲ μιά πυροβολαρχία ἕξ κανονιῶν ποὺ εἶχαν πιά τελειώσει νὰ στήνουν πρὸς τὴ θάλασσα καὶ μέσα ἀπὸ τὴν πρώτη γραμμὴ. Ἔτσι ποὺ ὁ Γενικὸς Καπετάνιος, μὴ βλέποντας πιά νὰ ὑπάρχει διέξοδος στὶς συνθήκες ποὺ βρέθηκε τὸ ὄχυρό, οὔτε μέσο ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ τὸ κρατήσῃ περισσότερο, δὲν σκέπτεται πιά παρὰ πῶς νὰ βγῆ ἀπὸ μιά τόσο κακὴ θέση, χωρὶς νὰ διακινδυνέψῃ τὴ φήμη οὔτε τὸν βέβαιο χαμὸ, σὲ ἀντίθετη περίπτωσι, τόσο τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου ὅσο καὶ ὅλων αὐτῶν ποὺ οἱ Ἐνετοὶ κρατοῦσαν ἄκόμα σὲ τοῦτο τὸ Βασίλειο. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, ἀφοῦ ἐδήλωσε σ' ὅλους τοὺς ἄλλους στρατηγούς τὸ ἀδύνατο νὰ ἀντισταθοῦν περισσότερο στὴν ὀρμὴ τῶν ἐχθρῶν, ποὺ τὸ θάρρος τους διπλασιάσθηκε ἀπὸ τὴν ἀποχώρησι τῶν ἐπικουριῶν μας,

pense au moyen comme il pourroit, quittant la ville desja perdue, moyener une paix honorable a sa Republique, ce quy luy reussit comme je m' en vais racomter, apres avoir montres au prealable, les termes ou la Porte et la Republique estoient quand le Grand Vizir apprehendoit l' arrivée des françois lequel s'offrit de lever le siege de devant Candie, et abandonner aux Venitiens la moittié de Royaume et de desmolir | Candia neufve, pourveu ^{187v} qu' ils fissent le mesme de La Sude, parce que la premiere se trouvoit scituée a une lieue de la ville de Candie et par consequant dans la moitie du Royaume quy escheroit aux Venitiens et l' autre a l' entrée d' un port de mer peu loin de La Canea ville principale pour lors du Turc en ce Royaume, quy servoit de grand azille et lieu de retraite aux armées navalles de la Republique tout le temps de la guerre, et en eschange les Venitiens seroyent obliges de quitter | aux Turcs et leur resti- ¹⁸⁸ tuer tout ce qu' ils avoyent pris sur eux, en Delmatie depuis le commencement de cette guerre, c' est a dire une petite place forte vers les frontieres de la Turquie appelée Glissa avec une belle estendue de payes et beaucoup de villages quy y appartiennent a quoy le Senat ne voulut point consentir, et pour preuve de l' esperance qu' il avoit conceüe du secours du Pape et du Roy tres chretien, despoüille son ambassadeur du pouvoir qu' il avoit de traiter la | paix avec la Porte, ne le pouvant retirer ^{188v}

συλλογίζεται με ποιό μέσο θά μπορούσε, εγκαταλείποντας τη χαμένη πια πόλη, να μεσιτέψη για μιá έντιμη ειρήνη της Δημοκρατίας του. Αυτό τό πέτυχε, όπως θά διηγηθώ, αφού έδειξε προηγουμένως τους όρους πού είχαν διαπραγματευθή ή Πύλη και ή Δημοκρατία, όταν ό Μεγάλος Βεζύρης φοβόταν τόν έρχομό των Γάλλων. Αυτός προσφέρθηκε τότε να λύση την πολιορκία του Χάνδακα και να αφήση στους Ένετους τό μισό από τό Βασίλειο, και να καταδαφίση τόν Νέο Χάνδακα, αν έκαναν τό ίδιο για τή Σούδα· γιατί ό πρώτος βρισκόταν οικοδομημένος μιá λεύγα από την πόλη του Χάνδακα και έτσι μέσα στό μισό βασίλειο πού θά έπεφτε στους Ένετους, και ή άλλη στήν είσοδο ενός λιμανιού κοντά στα Χανιά, κύρια πόλη τότε των Τούρκων σ' αυτό τό Βασίλειο, πού χρησίμευε για μεγάλο άουλο και καταφύγιο στό ναυτικό της Δημοκρατίας, όλο τό διάστημα της πολιορκίας. Για αντίλλαγμα οι Ένετοι θά ήταν υποχρεωμένοι να αφήσουν στους Τούρκους και να τους αποδώσουν όσα τους είχαν πάρει στη Δακματίυ από την άρχή του πολέμου αυτού. Δηλαδή, ένα μικρό φρούριο προς τά Τουρκικά σύνορα, πού όνομαζόταν Γκλίσσα, με μιá όραία περιοχή και πολλά χωριά πού της ανήκαν. Σ' αυτά ή Γερουσία δέν θέλησε καθόλου να συγκατατεθή και για να δείξη τις έλπίδες πού είχε αποκτήσει από τή βοήθεια του Πάπα και του Χριστιανικότετου Βασιλέα, αφαιρεί από τόν πρέσβυ της τή δικαιοδοσία πού είχε να διαπραγματεύεται με την Πύλη.

du tout d' entre leurs mains, le donnant toutes fois au Capitaine General, pour s' en servir en cas de grande necessitté seulement, et que leurs affaires ne reussissent selon qu' on les figuroit, ce quy fut un trait de grande prevoyancé dont ne manque jamais cette Republique, car sy le Capitaine General n' avoit le pouvoir d' entrer en traitte de paix avec le Grand Vizir, il se fust obligé d' abandonner la ville sans que la Republique en eut | pû tirer autre utillitté que le libre embarquement d' une partie ¹⁸⁹ de cè qu' il s' y trouvoit dedans, au lieu des avantageux termes de paix, que sa prudence et celle de ceux qu' il y employ a pescher parmi les desordres des affaires ou ils se trouvoit engages comme vous allez voir, comme il fust donc resolu de rendre la place a quelque condiction que cè fust quy tenoit de l' honorable le Capitaine General jette la pensée sur le collonel Anandie (que je dis avoir | esté envoyé au devant des françois) ^{189v} comme une personne bien informé des maximes que les Venitiens sont accoustumes de tenir en des desmelles semblables, les ayans servis depuis le commencement de cette guerre quy sera vingt cinq ans, et ayant fait mettre drapeau blanc sur le Grand Fort (quy fut repondu d' un signal semblable des ennemis) envoy au camp du Turc avec des instructions que personne ne sçeut qu' eux et encore deux nobles Venitiens, estant une maxi-

*Επειδή δὲν μπορούσε νὰ τὴν πάρῃ ὀλότελα ἀπὸ τὰ χέρια τους, τὴ δίνει ὅπως-δήποτε στὸν Γενικὸ Καπετάνιο γιὰ νὰ τὴν χρησιμοποιήσῃ σὲ περίπτωσι μεγάλῃς ἀνάγκῃς μόνο καὶ ὅταν τὰ πράγματα δὲν θὰ πῆγαιναν τόσο καλὰ ὅσο ἐφαντάζονταν. Αὐτὸ ἦταν ἓνα χαρακτηριστικὸ τῆς μεγάλης προνοητικότητος ποὺ δὲν λείπει ποτὲ ἀπὸ αὐτὴ τὴ Δημοκρατία. Γιατί ἂν ὁ Γενικὸς Καπετάνιος δὲν εἶχε τὴν δικαιοδοσίαν νὰ διαπραγματευθῇ τὴν εἰρήνην μὲ τὸν Μεγάλον Βεζύρη, θὰ ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πόλιν χωρὶς ἡ Δημοκρατία νὰ μπορῇ νὰ ἐπιτύχῃ ἄλλη ὠφέλεια ἀπὸ τὴν ἐλεύθερον ἐπιβίβασι ἐνὸς μέρους ἀπ' ὅσα βρισκόνταν μέσα, ἀντὶ τοὺς πλεονεκτικὸς ὄρους τῆς εἰρήνης ποὺ πέτυχε ἡ φρόνησί της καὶ ἡ φρόνησι ἐκείνων ποὺ μεταχειρίστηκε γιὰ νὰ σώσῃ κάτι ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ σύγχυσι τῶν πραγμάτων ὅπου βρέθηκε μπλεγμένη, ὅπως θὰ δῆτε. Ὅταν ἀποφασίστηκε λοιπὸν νὰ παραδώσουν τὸ ὄχυρό, μὲ ὅποιουσδήποτε ὄρους ποὺ θὰ ἦταν κάπως ἔντιμοι, ὁ Γενικὸς Καπετάνιος στρέφει τὴ σκέψιν του στὸν συνταγματάρχην Ἀνάτη (ποὺ εἶπα πὼς εἶχε σταλῆ γιὰ νὰ συναντήσῃ τοὺς Γάλλους) σὰν σὲ πρόσωπο καλὰ πληροφορημένο γιὰ τὶς ἀρχὰς ποὺ οἱ Ἕνετοι εἶναι συνειδητοῦν νὰ ἀκολουθοῦν σὲ παρόμοια ξεμπερδέματα, γιὰ τὸς εἶχε ὑπηρετήσῃ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου αὐτοῦ, δηλαδὴ εἰκοσιπέντε χρόνια. Καὶ ἀφοῦ ἔστησαν λευκὴ σημαία πάνω στὸ Μεγάλον Φρούριον (ποὺ ἀνταποδόθηκε μ' ἓνα παρόμοιον σύνθημα τῶν ἐχθρῶν) τὸν ἔστειλαν στὸ στρατόπεδον τῶν Τούρκων μὲ ὁδηγίους ποὺ δὲν ἤξερον κανεὶς ἔξω ἀπ' αὐτοὺς, καὶ ἀκόμα δυὸ εὐγενεῖς

me | de cette nation de ne pas communiquer ses secrets mesme 190
 aux premiers generaux des estrangers ou il fut rencontre d' un
 Bassa Bascha de la part du Grand Vizir, du commencement il
 trouva une grande difficulté a faire consentir le Visir a une paix,
 car il vouloit qu' on luy abandonnast premierement la ville et
 puis qu' il se traitteroit de la paix par une abbassade, mais le
 dict collonel fist sy bonne contenance et parla sy hardy et me-
 naçant comme sy l' armée de France n' estoit | partie que pour 190v
 ravager le pays du Turc, qu' en fin il se laissa emporter a un
 accommodement, tant par ses raisons que par la sollicitation de
 ses soldats propres, lesquels ignorans nostre condiction, et las-
 ses d' une sy longue suite des continuelles faticques, l' obli-
 geant d' accorder les condicions que le collonel luy presentoit,
 celles quy sont parvenues a la cognoissance d' un chacun sont
 que les Venetiens abandonneroyent la place de Candie aux Turcs,
 avec tout le royaume, a la reserve de trois pettites | forteresses, 191
 appeles, Spinalongua, Suda, et Carabousa, qu'ils avroyent a tenir
 net leurs porte et toutes leurs costes, des voleurs et corsaires
 chretiens qu' ils les nommoient comme les Chevaliers de Malte,
 les galeres du Pape, de Florence, de Gennes, et tous aütres quels
 qu' ils fussent et qu' ils eussens a joindre leur armée navalle a
 celle des Turcs, contre tous les ennemis de la Porte, mais le Ca-

*Ενετός. Γιατί είναι μιá αρχή του έθνους αυτού να μην εμπιστεύεται τá μυστι-
 κί του άκόμα και στους πρώτους στρατηγούς των ξένων. Συναντήθηκε λοιπόν
 με έναν Μπάς - Πασά από μέρος του Μεγάλου Βεζύρη. Στην αρχή βρήκε με-
 γάλη δυσκολία να κάμη τον Βεζύρη να συγκυτατεθί στην ειρήνη, γιατί ο τε-
 λευταίος ήθελε να του παραδόσουν πρώτα την πόλη και ύστερα να διαπραγμα-
 τευθί για την ειρήνη με μιá πρεσβεία. Μά ο παραπάνω συνταγματάρχης κρά-
 τησε τόσο καλή στάση και μίλησε τόσο θαρραλέα και άπειλητικά, σαν να μην
 ειχε φύγει ο Γαλλικός στρατός παρά για να λεηλατήση τη χώρα των Τούρκων,
 πού στο τέλος παρασύρθηκε αυτός σε συμβιβασμό τόσο έξ αιτίας των επιχειρη-
 μάτων εκείνου όσο και των παρακλήσεων των δικών του στρατιωτών. Γιατί αυτοί,
 άγνοώντας την κατάστασή μας και κουρασμένοι από μιá τόσο μακριά σειρά συ-
 νεχών κόπων, τον υποχρέωσαν να συμφωνήση στους όρους πού ο Συνταγματάρ-
 χης του παρουσίασε. Οι όροι πού γνωστοποιήθηκαν τελικά είναι πώς οι Ένε-
 τοί θά παράδιναν τό όχυρό του Χάνδακα στους Τούρκους μαζί με όλο τό Βα-
 σίλειο, έκτός από τρία μικρά κάστρα πού λέγονταν Σπιναλόγκα, Σούδα και
 Γραμβούσα, και θά κρατούσαν καθυρά τα λιμάνια τους και όλες τις άκτές
 τους από τους ληστές και τους χριστιανούς κουρσάρους, πού τους όνόμα-
 ζαν, όπως τους Ιππότες της Μάλτας, τις γαλέρες του Πάπα, της Φλωρεντίας,
 της Γένουας και όλων των άλλων, όποιοι και να ήταν. Άκόμα ότι θά ένωναν
 τό ναυτικό τους με τό Τουρκικό έναντίον όλων των έχθρών της Πύλης· μά ό

pitaine General a exceptes les chrestiens, les Venetiens avroyent en eschange premierement le libre embarquement de tout ce quy se trouvoit en Candie a la reserve de la | moitié des canons, 191v mortiers et munition de guerre, et aussy tout ce qu' il ne se pourroit transporter dedans le temps accorde resteroit au Turc, aussy le Grand Visir a renoncé a toute pretention sur Glissa place forte de la Dalmatie avec tout ce que les Venitiens ont pris au Turc en ce pays la depuis le commencement de la guerre semblablement s' obligea de secourir puissamment contre tous leur ennemis, s' ils s' en vouloyent servir, il fut accordé douze jours de bonoce ou les galeres, et moindres bastimente pourroyent passer de Candie a la Standie ou toute l' armée navalle des Venetiens y estoit, nous y demeurasmes | toutes fois apres 192 la paix faitte et hostages donnees de part et d' autre environ trois semaines a cause des grande vents quy empechoyent le passage. Enfin le 17 Septembre s: v: nous partismes de Candie en la maniere suivante, le Capitaine General ne se fioit guere aux Turcs, de sorte qu' il se transporta au Chateau quy est a l' embouchure du mole, pour d' autant plus haster (par sa continuelle presence) l' embarquement des canons, mortiers, et munition de guerre, accordes par le traitté que des habitans avec leurs mobiles, et les soldats malades et blesses mais quoy qu' en aït esté son

Γενικός Καπετάνιος ἐξαίρεσε τοὺς Χριστιανούς. Οἱ Ἐνετοὶ σὲ ἀντάλλαγμα θὰ εἶχαν πρῶτα τὴν ἐλεύθερη ἐπιβίβαση γιὰ κάθε τί πού βρισκόταν στὸν Χάνδακα, ἔξω ἀπὸ τὰ μισὰ κανόνια, ὄλμους καὶ πολεμοφόδια· καὶ ἀκόμα, ὅτι δὲν θὰ μπορούσε νὰ μεταφερθῆ μέσα στὸν συμφωνημένο καιρὸ, θὰ ἔμεινε στοὺς Τούρκους. Ἀκόμα ὁ Μεγάλος Βεζύρης παραιτήθηκε ἀπὸ κάθε ἀπαίτηση πάνω στὴ Γκλίσσα, ὄχυρὸ τῆς Δαλματίας, μὲ ὅλα ὅσα οἱ Ἐνετοὶ πῆραν ἀπὸ τοὺς Τούρκους σ' αὐτὴν ἐκεῖ τὴ χώρα, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου· τὸ ἴδιο ὑποχρεώθηκε νὰ βοηθήσῃ μὲ δύναμη ἐναντίον ὅλων τῶν ἐχθρῶν τους, ἂν ἤθελαν νὰ κάμουν χρῆση τῆς βοήθειάς τους. Παραχωρήθηκαν 12 μέρες ἐκχειρίας, πὺ οἱ γαλέρες καὶ τὰ μικρότερα πλοῖα θὰ μπορούσαν νὰ περάσουν ἀπὸ τὸν Χάνδακα στὴ Ντία, ὅπου ἦταν ὄλο τὸ ναυτικὸ τῶν Ἐνετῶν. Μείναμε ὁμως, ἀφοῦ ἐγινε εἰρήνη καὶ δόθηκαν ὄμηροι ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, περιπὸν τρεῖς ἐβδομάδες, ἵεξ αἰτίας τῶν δυνατῶν ἀνέμων πὺ ἐμπόδιζον τὸ πέρασμα. Τέλος, στὶς 17 Σεπτεμβρίου, φύγαμε ἀπὸ τὸν Χάνδακα μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Ὁ Γενικός Καπετάνιος δὲν ἐμπιστευόταν καθόλου στοὺς Τούρκους, ἔτσι πὺ μεταφέρθηκε στὸ φρούριό πὺ εἶναι στὸ στόμιο τοῦ μάλου γιὰ νὰ ἐπιταχύνῃ (μὲ τὴ διαρκῆ παρουσία του) τόσο τὴν ἐπιβίβαση τῶν κανονιῶν, τῶν ὄλμων καὶ τῶν πολεμοφοδίων, σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη, ὄσο καὶ τῶν κατοίκων μὲ τὴν οἰκοσκευὴ τους, καὶ τῶν ἀρρώστων καὶ πληγωμένων στρατιωτῶν. Μὰ ὄποια καὶ ἂν ἦταν ἡ πρόθεσή του, ὄ πολὺς κόσμος δὲν ἔπαυε νᾶχη ὑποψίες

| intention, les comuns ne laissoient d' en prendre ombrage et ^{192v}
d'en parler hautement entre eux, tout estant donc embarqué a la
reserve des gens de service, quy pouvoient faire le nombre de
trois mille ou dadvantage, quy demeuoyent tousiours en gar-
de sans relasche a cause de grande quantitté de dehors, qu' il
nous falloit garder aux endroits de la place, quy n' estoient pas
attaqués, de maniere que la moindre partie de nos gens pouvoit
estre employée aux deux postes attaquées, d' ou l' on peut re-
cueillir la foiblesse de nos gardes, le dernier retranchement de
St. André seul estant plus de 300 par | d' estendue, on se re- ¹⁹³
solut d' embarquer toutes les troupes de nuict, et sans aucun
bruit, pour esviter les malheurs que la perfidie ordinaire de ceste
nation barbare a fait sentir en mille tels rencontres, a des gens
abandonnes de la fortune et soumis aux loix du plus fort comme
nous estions alors, et pour favoriser cette retraite l' on com-
mande des gens detaches pour occuper les postes les derniers,
et pour esviter la confusion a l' embarquement, l' on assigne a
ceux de chaque poste leur chemin particulier et leurs galeres et
barques quy les attendoyent au quay avec un general ou autre
personne de veneration deu a sa | presence empechat tout desor- ^{193v}
dre, ainsy a la pointe du jour toutes les troupes estoient embarquées
et hors du mole hormis ceux quy faisoient la retraite, lesquels

καί νά μιλή γι' αὐτέσ στά φανερά μεταξύ του. "Ἐτσι λοιπόν ἐπιβιβάστηκαν ὅλο,
ἔξω ἀπό τοὺς ἄνδρες τῆς ὑπηρεσίας, πού ἴσως ἔφταναν τοὺς τρεῖς χιλιάδες ἢ
παραπάνω· αὐτοὶ ἔμεναν πάντοτε φρουρά, χωρὶς διακοπή, ἐξ αἰτίας τῶν πολ-
λῶν ἐξωτερικῶν ὀχυρωμάτων πού ἦταν ἀνάγκη νά φυλάξουμε στά σημεῖα τοῦ
ὀχυροῦ πού δὲν εἶχαν προσβληθῆ, ἔτσι πού τὸ μικρότερο μέρος ἀπὸ τοὺς ἄν-
δρες μας μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν στίς δυὸ θέσεις πού προσβάλλονταν.
"Ἀπ' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νά συμπεράνη τῆ μικρῆ δύναμη τῶν φρουρῶν μας, ἀ-
φοῦ ἡ τελευταία γραμμὴ ὑποχωρήσεως τοῦ "Αγ. "Ανδρέα, μόνη αὐτῆ, εἶχε ἔκταση
περσότερο ἀπὸ 300 βήματα. "Αποφάσισαν λοιπόν νά ἐπιβιβάσουν ὅλα τὰ
στρατεύματα νύχτα καὶ χωρὶς θόρυβο, γιὰ νά ἀποφύγουν τὰ κακὰ πού ἡ συ-
νειθισμένη ἀπιστία τοῦ βάρβαρου αὐτοῦ ἔθνους προξένησε σὲ χίλιες τέτοιες πε-
ριστάσεις σὲ ἄνθρώπους πού ἡ τύχη τοὺς ἐγκατάλειψε καὶ εἶχαν ὑποταχθῆ στοὺς
νόμους τοῦ πιὸ δυνατοῦ, ὅπως ἐμεῖς τότε. Γιὰ νά βοηθήσουν τὴν ἀποχώρηση
αὐτῆ, στέλνον ἄσπασμάτα γιὰ νά ἐπανδρώσουν τὰ πόστα, σὺν ὀπισθοφυλα-
κῆς. Καὶ γιὰ νά ἀποφύγουν τὴ σύγχυση στὴν ἐπιβίβαση, ὀρίζουν στοὺς ἄνδρες
τοῦ κάθε πόστου τὸν ἰδιαιτερο δρόμο πού θὰ ἀκολουθοῦσαν, ὅπως καὶ τίς γα-
λέρες καὶ τίς βάρκες πού τοὺς περίμεναν στὴν προκουμαία μὲ ἓνα στρατηγὸ ἢ
ἄλλο σεβαστὸ πρόσωπο, ὥστε ἡ παρουσία του νά ἐμποδίσῃ κάθε ἀταξία. "Ἐτσι,
τὰ ξημερώματα, ὅλα τὰ στρατεύματα εἶχαν ἐπιβιβασθῆ, καὶ εἶχαν βγῆ ἔξω ἀπὸ
τὸ μῶλο, ἐκτός ἀπὸ κείνους πού κάλυπταν τὴν ὀπισθοχώρηση. Αὐτοί, ἀφοῦ δό-

apres le signal donné, se retirent en bon ordre de tous les postes
 en mesme temps a leurs bastiments, quy les attendoyent quel-
 ques uns vouloyent reputer a faute de courage au Capitaine Ge-
 neral et autres generaux de ne pas avoir faite cette retraite en
 plein jour avec enseigne desployée et tambour battant, on ne
 scauroit justement blames ceste prevoyance, quand on considerera
 l' exemple de Famaguste arrivée aux Venitiens le siecle passé
 et | <et> beaucoup d' autres que l' on trouve dans l' histoire, 194
 aussy quand on regarde de pres le peu d' avantage, qu' ont eu
 les Turcs par ceste paix, il seroit a craindre, qu' ils ne s' enfrei-
 nassent sans beaucoup de scrupule aux moindres occasions quy se
 presenteroyent mais l' experience nous a fait voir le contraire, et
 que jamais chretiens ne pourroyent garder plus religieusement
 leur parole qu' ils ont fait cette fois, cy, C' est une pollitique
 particuliere a ce Visir entre tous les Turcs, ce que l' on peut
 comprendre de ce que le Major de la place a racomté estant de-
 meuré en Candie apres l' embarquement des troupes | pour leur 194v
 en rendre les clefs quy dit, que quelques gens commandés des
 Turcs, entrant les premiers dans la ville, et voyant le peu de
 fortification qu' il y avoit, crachoyent et tiroyent leur barbe de
 depit d' avoir sy laschement permis que nous eschappassions de
 leurs mains a sy bon marché, de la l' on peut aisement recueillir

ἤθελε τὸ σύνθημα, ἀποσύρονται μὲ καλὴ τάξη, ἀπ' ὅλα τὰ πόστα ταυτόχρονα
 στὰ πλοῖα τους πού τοὺς περίμεναν. Μερικοὶ ἤθελαν νὰ ἀποδώσουν σὲ ἔλλειψη
 θάρρους τοῦ Γενικοῦ Καπετάνιου καὶ ἄλλων στρατηγῶν ὅτι δὲν ἔκαμαν τὴν ἀπο-
 χώρηση αὐτὴ φανερὰ τὴν ἡμέρα, μὲ σημαίᾳ ξεδιπλωμένη καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς ἤ-
 χους τῶν τυμπάνων. Μὰ πραγματικὰ δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατακρίνη αὐτὴ
 τὴν προνοητικότητα, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψει τὸ προηγούμενο τῆς Φαμαγούστας πὸ
 συνέβηκε στοὺς Ἑνετοὺς τὸν περασμένο αἰῶνα, καὶ πολλὰ ἄλλα πού βρῖσκει
 κανεὶς στὴν ἱστορία. Ἀκόμα ὅταν ἔχει ὑπόψει κανεὶς ἀπὸ κοντὰ τὰ μικρὰ
 πλεονεκτήματα πού εἶχαν οἱ Τοῦρκοι ἀπ' αὐτὴ τὴν εἰρήνην, θᾶπρεπε νὰ φοβᾶ-
 ται ὅτι δὲν θὰ συγκρατοῦνταν καὶ δὲν θᾶδειχναν πολλοὺς δισταγμοὺς στὴν
 πὸ μικρὴ εὐκαιρία πού θὰ παρουσιαζόταν. Μὰ τὰ πράγματα ἔδειξαν τὸ ἀντί-
 θετο, καὶ πῶς ποτὲ Χριστιανοὶ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ κρατήσουν τὸ λόγο τους
 μὲ περισσότερη εὐβλάβεια, ὅπως αὐτοὶ τὸν τήρησαν τούτῃ ἐδῶ τῆ φορὰ. Εἶναι
 αὐτὸ μιὰ ξεχωριστὴ πολιτικὴ τούτου τοῦ Βεζύρη ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς Τούρ-
 κους πρᾶγμα πού μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβῃ ἀπ' ὅ,τι διηγῆθηκε ὁ φρούρορ-
 χος πού ἔμεινε στὸν Χάνδακα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιβίβαση τῶν στρατευμάτων,
 γὰ νὰ τοὺς παραδώσῃ τὰ κλειδιά. Αὐτὸς εἶπε πῶς οἱ ἄνδρες τοῦ Τουρκοῦ ἀπο-
 σάσματος πού μπῆκαν πρῶτοι μέσα στὴν πόλη, βλέποντας τὴ λίγη ὀχύρωση
 πού ἤπῃρχε, φτοῦσαν καὶ τραβοῦσαν τὰ γένεια τους ἀπὸ πείσμα, πού μὲ τόση
 ἀνανδρία εἶχαν ἐπιτρέψει νὰ γλυτώσωμε ἔτσι φτηνὰ ἀπὸ τὰ χέρια τους. Ἀπὸ

que la cause que les Turcs nous traitterent sy bien a nostre despartie, estoit plustot leur subjection au commandement de leur chef, lequel le faisoit pous s' en prevaloir une autre fois affin que l' on ne fist point de difficulté a l' advenir de s' eu remettre a sa parole | quy est une maxime que devroyent observes tous 195
conquerans, et par laquelle Cesar fraya le chemin a tant de conquests, que aucune disposition donc qu' ils y ont eu de leur mouvement propre, ils nous virent donc serrer les restelles ou sorties de nos pallissades, et partir du poste sans se mouvoir ou faire semblant de le scavoir, aussy tout le temps du drapeau blanc (dont la pluspart les grande vents nous y retiendrent) ils se monstroyent sans aucune impatience, il est digne de louange, et puis dire sans exemple de voir les deffendans sy peu estonnés de l' apprehension de la perte generale de la ville et tous ceux quy estoient dedans, | (bien que les principaux generaux, 195v
et d' autres a leur exemple leur en donnassent trop de sujet, envoyans a la Standie, tout ce qu' ils avoyent de quelque valeur, devant qu' il soit parlé un mot de paix) qu' il ne s' est jamais entendu du faire mention ny a officier ny a soldats d' accorder pour la rendition de la place, mais faisoient sy bon visage, comme sy les ennemis n' estoient encore que dans le fossé de la place, estant donc tous embarques nous nous rendismes a nostre flotte a la Standie ou le Capitaine General s' arresta 10 a

και μπορεί κανείς εύκολα να συμπεράνει πως ή αιτία που οι Τούρκοι φέρθηκαν τόσο καλά στην αναχώρησή μας ήταν, το πιδ πολύ, ή υποταγή στις διαταγές του αρχηγού τους, ό οποίος τό έκανε για να έπωφεληθ ή απ' αυτό μια άλλη φορά, έτσι που να μην του φέρνουν στο μέλλον δυσκολίες να εμπιστευθούν στον λόγο του. Είναι μια αρχή που θα έπρεπε να κρατούν όλοι οι κατακτητές, και που με τη βοήθειά της ό Καίσαρ άνοιξε τον δρόμο σε τόσες κυτοκτησεις. "Όποια διάθεση λοιπόν κι' αν είχαν από δική τους παρόρμηση, μάς είδαν να κλείνουμε τα δρύφρακτα ή τις έξόδους των φρακτών μας, και να φεύγωμε από τα πόστα, χωρίς να κινηθούν ή να δείξουν πως τό ξεφρουν. Άκόμα, όλον τον καιρό πιδ είχαμε ύψωμένη τη λευκή σημαία (που τον περισσότερο μάς κράτησαν οι δυνατοί άνεμοι) δείχνονταν χωρίς καμμία άνυπομονησία. Είναι αξιο έπαινού, και μπορεί κανείς να π ή χωρίς προηγούμενο, να βλέπης τους υπερασπιστές τόσο λίγο θορυβημένους από την αισθηση του γενικού χαμού της πόλεως με κάθε τι που ήταν μέσα' (αν και οι κυριώτεροι στρατηγοί και άλλοι ακολουθώντας τό παράδειμά τους, τους έδωσαν αρκετά να τό καταλάβουν, αφού έστειλαν στη Ντία ό,τι είχαν με κάποια αξία, πριν να ειπωθ ή μια λέξη ειρήνης, γιατί δέν άκούστηκε ποτέ να άνακοινώνουν σε αξιωματικούς ή σε στρατιώτες για να συμφωνήσουν στην παράδοση του όχυρου). Άλλά έδειχναν τόσο καλή όψη, σά ναταν άκόμα οι έχθροι μέσα στην τάφρο του όχυρου. Άφου λοιπόν έπιβιστήκαμε όλοι, πήγαμε στον στόλο μας, στη Ντία, όπου ό Γενικός

12 jours auquel temps et huit jours apres nostre despart de Candie | le Grand Visir y fist son entrée solennelle, estant le Ven- 196
dredy a leur grande feste, il fit tirer trois salvées de plus de 400
pieces de canons par trois fois ce jour la, c' est a dire, le matin,
le midy, et le soir, avec autant de toute leur mousqueterie, quy
estoit fort beau a voir, mais peu agreable pour les Venitiens, de
la a trois ou quatre jours le Capitaine General, envoya toute l'
armée a Corfu, ou il luy donna son rendesvous general, pro-
mettant de la suivre, soudain qu' il eust donné ordre a l' assu-
rance de ces trois pettittes forteresses, qu' il leur restoit encor
en cette isle, ou il alla en personne, accompagné de Mr St. An-
dré et quelques | ingenieurs, y portant du monde pour fortifier 196v
les garnisons et y laissa deux des principaux nobles apres luy, com-
me le General, et proviseur de Candie, le premier a la Sude, et l'
autre a la Spinalongue, la flotte de vaisseaux passant sur la coste
de Morée fut jointe des neuf vaisseaux corsaires de Tripolly et
Barbarie, lesquels se diviserent en trois escadres, chacune de
trois vaisseaux et trouvens le temps a propos pour eux quy sont
fort leger a la voile, et se servent de la rame estant calme et
brouillard, la costoyerent jusqu' a l' entrée du canal de Zante, en
arrachans tousiours quelques plumes des aisles de sorte qu'

Καπετάνιος σταμάτησε 10 ἢ 12 μέρες. Τὸν καιρὸ αὐτὸ καὶ ὀκτὼ μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή μας ἀπὸ τὸν Χάνδακα ὁ Μεγάλος Βεζύρης ἔκαμε τὴν ἐπίσημη εἰσοδὸ του, ἡμέρα Παρασκευή. Στὸ μεγάλο τους πανηγυρισμό, διάταξε νὰ ρίξουν τρεῖς χαιρετιστήριες βολές ἀπὸ περισσότερο ἀπὸ τετρακόσια κανόνια, τρεῖς φορές τὴν ἡμέρα ἐκεῖνη, δηλαδὴ τὸ πρωῒ, τὸ μεσημέρι καὶ τὸ βράδυ, μαζὺ μὲ ἄλλες τόσες ἀπὸ ὅλα τους τὰ μουσκέτα, πράγμα ποῦ ἦταν πολὺ ὡραῖο νὰ τὸ βλέπη κανεὶς, μὰ πολὺ λίγο εὐχάριστο γιὰ τοὺς Ἑνετούς. Ἀπὸ κεῖ, σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις μέρες, ὁ Γενικὸς Καπετάνιος ἔστειλε ὅλα τὰ στρατεύματα στὴν Κέρκυρα, ὅπου τοὺς ὤρισε γενικὴ συνάντηση, μὲ τὴν ὑπόσχεση πὼς θὰ τοὺς ἀκολουθοῦσε μόνις θὰ ἔδινε διαταγές γιὰ τὴν ἀσφάλεια αὐτῶν τῶν μικρῶν κάστρων ποὺ τοὺς ἔμεναν ἀκόμα σὲ τοῦτο τὸ νησί. Ἐκεῖ πῆγε προσωπικὰ μὲ συνοδεία τὸν Κον ντὲ Σαιντ - Ἄντρέ καὶ μερικὸς μηχανικοὺς, φέρνοντας στρατὸ γιὰ νὰ ἐνισχύση τὶς φρουρές, καὶ ἄφησε δυὸ ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ὕστερα ἀπ' αὐτὸν ἑυγενεῖς, ὅπως τὸν Φρούραρχο καὶ τὸν Προβλεπτή τοῦ Χάνδακα, τὸν πρῶτο στὴ Σούδα καὶ τὸν ἄλλο στὴν Σπιναλόγκα. Ὁ στόλος τῶν πλοίων, περνώντας τὴν ἀκτὴ τοῦ Μωριά, συναντήθηκε μὲ ἐννιά κουρσάρικα καράβια τῆς Τρίπολης καὶ τῆς Μπαρμπαρίας, ποὺ διαιρέθηκαν σὲ τρεῖς μοῖρες, καθεμιά ἀπὸ τρία πλοῖα καὶ βρίσκοντας τὸν κατάλληλο καιρὸ γι' αὐτά, ποὺ εἶναι πολὺ ἐλαφριά στὸ πνιὶ καὶ χρησιμοποιοῦν κουπιὸν ὅταν εἶναι γαλήνη καὶ καταχνιά, τὸν παρακολούθησαν πλάϊ - πλάϊ ὡς τὴν εἰσοδο τοῦ καναλιοῦ τῆς Ζακύνθου, ἀποσπώντας του κάθε τόσο ἀπὸ τὶς πτεροῦγες μερικὰ φτερά· ἔτσι,

estant arrivée | au port quantitté de petits bastimens se trouve- 197
 rent a dire, entre autres celuy ou estoyent embarquées les trou-
 pes de l' eveque d' Argentine, qu' on sceut apres estre prise de
 ces corsaires, or le Capitaine General estant arrivé a Zante, et
 toute l' armée desja a Corfu, receut ordre du Senat de l' y rap-
 peller tout a la reserve des troupes auxiliaires, qu' il manda a
 Venise dont malheureusement une bonne partie fut sulmergée
 par une tempeste quy les prit sur la coste de l' Apuglie en Ita-
 lie, comme tout le reste du brave regiment de Savoye, excepté
 le major quy ne s' y trouva point aussy celuy de Baviere a la
 reserve du major quy se | trouvoit par son bonheur malade a 197v
 Zante, sur quoy est a remarquer que les poltrons trouvent la fin
 de leurs jours aussy bien, (parfois plustot) que les braves et
 courageux, car tous les officiers de ce regiment de Baviere estoy-
 ent des feneans, le seul Major excepte, lequel contre le sentiment
 et advis des autres prit un poste honorable, en Candie avec une
 partie de son monde, au lieu que les autres ne se presentoyent
 jamais ou ils crussent estre en danger de leur vie, enfin beau-
 coup d' autres vaisseaux perirent ceste fois la, les uns charges
 ds canons, mortiers et munitions de guerre et | d' autres des 198
 habitans et mobiles de Candie, il se parloit diversement du sujet
 pourquoy les Venitiens ont renvoyes leurs troupes a Zante mais

πού όταν έφτασε στο λιμάνι, μερικά μικρά καράβια έλειπαν, ανάμεσα στ' άλ-
 λα, εκείνο που είχε έπιβιβασθή ό στρατός του επισκόπου της 'Αργεντινας, που
 μάθαμε ύστερα πώς κυριεύθηκε άπ' τους κουρσάρους. Λοιπόν, όταν ό Γενικός
 Καπετάνιος έφτασε στη Ζάκυνθο, και όλη πιά ή άρμάδα στην Κέρκυρα, πήρε
 διαταγή από τη Γερουσία να την άνακαλέση όλη εκεί, έξω από τα βοηθητικά
 στρατεύματα που έστειλε στη Βενετία. 'Απ' αυτά ένα μεγάλο μέρος βυθίστηκε
 δυστυχώς από μιá τρικυμία που τον έπιασε στην ακτή της 'Απουλίας στην 'Ιτα-
 λία, όπως όλο το υπόλοιπο γενναίο σύνταγμα της Σαβόδιας, εκτός από τον ταγ-
 ματάρχη που δεν ήταν μέσα, και το σύνταγμα της Βαυαρίας, εκτός από τον
 ταγματάρχη που βρισκόταν για καλή του τύχη άρρωστος στη Ζάκυνθο. Πάνω
 σ' αυτό μπορεί κανείς να παρατηρήση πώς οι άνανδροι βρίσκουν κι' αυτοί τον
 θάνατό τους όπως (και καμμιά φορά πιδ γρήγορα) οι γενναίοι και οι θαρρα-
 λέοι· γιατί όλοι οι αξιωματικοί του συντάγματος αυτού της Βαυαρίας ήταν τι-
 ποτένιοι, εκτός από τον ταγματάρχη, που αντίθετα άπ' ό,τι αισθάνονταν και
 έκριναν οι άλλοι, πήρε ένα τιμητικό πόστο στον Χάνδακα, με ένα μέρος από
 τους στρατιώτες του, ενώ οι άλλοι δεν παρουσιάζονταν ποτέ εκεί που νόμιζαν
 πώς ή ζωή τους κινδύνευε. Τέλος, πολλά από τα άλλα πλοία χάθηκαν αυτήν
 έδω τη φορά άλλα φορτωμένα με κανόνια, όλμους και πολεμοφόδια, και άλλα
 με κατοίκους και άποσκευές από τον Χάνδακα. Συζητήθηκε κατά διάφορους
 τρόπους το θέμα, γιατί οι 'Ένετοι ξαναγύρισαν τα στρατεύματά τους στη Ζά-

avec sy peu de fondement qu' il meritte d' en estre fait mention, quoy qu' il en fust, le Capitaine General y hiverna avec le peu d' armee quy luy restoit apres le despart des troupes auxiliaires, et tachoit ensemble avec les autres generaux et ingenieurs de trouver le moyen de fortifier cette isle, mais ne pouvant tomber d'accord de la maniere, je croy qu' on la laissera comme elle est plustot que d' y faire une | grande despance sans estre certain du reussissement, c'est une fort bonne et fertile petite terre que cette isle, comme aussy Zephalonie, quy en est tout proche, les Venitiens tirent seulement du commerce des Anglois pour les corinthes ou petits raisins plus de cent mille escus par an, outre la grande quantitté des huiles et des vins dont ils tirent tres grand proffit durant la guere de Candie, ils y tiennent tousiours un noble commandant qu' ils appellent le General des trois isles, c' est a dire de Zante, Zephalonie et Corfu, quy est une fort belle charge | entre les Venitiens et change de trois en trois ans. 198v

κυνθο. Μά οί συζητήσεις αὐτές εἶχαν τόσο λίγη βάση, πού ἀξίζει ἐδῶ νά τῷ ἀνσφέρουμε. Ὅπως κι' ἄν εἶχε τὸ πρᾶγμα, ὁ Γενικὸς Καπετάνιος ξεχειμώνιασε ἐκεῖ μὲ τὸν λίγο στρατὸ πού τοῦ ἔμεινε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τῶν βοηθητικῶν στρατευμάτων, καὶ προσπαθοῦσε μαζὺ μὲ τοὺς ἄλλους στρατηγούς καὶ μηχανικούς νά βρῆ τὸ μέσο νά ὀχυρώσῃ αὐτὸ τὸ νησί. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν μποροῦσαν νά συμφωνήσουν γιὰ τὸν τρόπο, νομίζω πὼς προτίμησαν νά τὸ ἀφήσουν ἔτσι ὅπως ἦταν παρὰ νά κάμουν ἐκεῖ μεγάλα ἔξοδα, χωρὶς νάναί βέβαιοι γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Ἦταν μιὰ πολὺ καλὴ καὶ εὐφορὴ μικρὴ γῆ αὐτὸ τὸ νησί, ὅπως καὶ ἡ Κεφαλληνία πού εἶναι πολὺ κοντὰ τους. Οἱ Ἑνετοὶ κέρδιζαν μόνον ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τῶν Ἀγγλων γιὰ τὶς Κορινθιακές, δηλαδὴ τὶς μικρὲς σταφίδες, πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χιλιάδες σκουδά τὸ χρόνο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη ποσότητα λαδιοῦ καὶ κρασιοῦ ἀπ' ὅπου ἔβγαζαν μεγάλο κέρδος ὅσο βαστοῦσε ὁ πόλεμος τοῦ Χάνδακα. Κρατοῦν ἐκεῖ πάντοτε ἕναν εὐγενῆ Διοικητὴ πού ὀνομάζουν Στρατηγὸ τῶν τριῶν νησιῶν, δηλαδὴ τῆς Ζακύνθου, τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Κέρκυρας, πολὺ καλὸ ἀξίωμα γιὰ τοὺς Ἑνετούς, πού ἀλλάζει κάθε τρία χρόνια.

Σ. ΛΟΓΙΑΔΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

18*

Ο ΠΑΪΣΙΟΣ ΛΙΓΑΡΙΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙ ΚΡΗΤΗΣ ΧΡΗΣΜΟΙ

Ἐν συνεχείᾳ τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ τοῦ Γ. Κλόντζα καὶ οἱ περὶ Κρήτης χρῆσιμοι*» ὑπ' ἀριθ. 10 Κρητικοῦ Παλαιογραφικοῦ, τοῦ δημοσιευθέντος εἰς τὸν 5. τόμον τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν»¹, παρέχω κατωτέρω ἀνέκδοτον ἐνδιαφέρον σχόλιον τοῦ διαπρεποῦς Ἑλληνοῦ Ὁρθοδόξου ἱεράρχου Παΐσιου Λιγαρίδου (1609—1678)². Τὸ σχόλιον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐν ἀπὸ τὰ κεφάλαια τοῦ συγγράμματος τοῦ Παΐσιου Λιγαρίδου: «*Χρησμολόγιον Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης, παρωχημένον, ἐνεστὼς καὶ μέλλον ἐκ διαφορῶν συγγραφέων συλλεχθὲν καὶ συναρμωσθὲν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου καὶ σοφωτάτου μητροπολίτου Γάζης κυρίου Παΐσιου, ὑπερίμου καὶ ἐξάρχου πάσης γῆς ἐπαγγελίας, Ἀσκάλωνος, Μαΐουμᾶ καὶ Μαγδάλων καὶ τὸν τόπον ἐπέχοντος Καισαρείας Φιλίππου*».

Ἡ ὑπαρξίς τοῦ «Χρησμολογίου» αὐτοῦ ἐγένετο τὸ πρῶτον γνωστὴ διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως περιγραφῆς τῶν κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων³. Τὸ ἔργον, παραμείναν μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτον, ἐσώθη εἰς δύο κώδικας: Ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 160 τῆς κυρίως Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης, γραφεὶς κατὰ τὸν 17. αἰῶνα καὶ συνιστάμενος ἐκ 296 φύλλων, ὃ δὲ δεῦτερος εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 23 τοῦ Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως, γραφεὶς περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος καὶ συνιστάμενος ἐξ 94 φύλλων. Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σελίδων, ὃ κώδιξ 160 ἐξ οὗ ἐνταῦθα ἢ ἔκδοσις, εἶναι κατὰ πολὺ πληρέστερος τοῦ Κώδικος 23 καὶ χρονολογικῶς κατὰ πολὺ ἔγγυτερος πρὸς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐγράφη τὸ ἔργον ὑπὸ τοῦ Λιγαρίδου. Ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεὺς γράφει ὅτι ὁ κώδιξ 160 εἶναι «πι-

*) Βλ. προηγούμενο τεύχος σ. 42 κ. ἔξ.

1) Σελ. 231—245.

2) Περισσότερα περὶ Παΐσιου Λιγαρίδου εἰς: Λαοὺρδα Β., Παΐσιος Λιγαρίδης καὶ Φώτιος, «Ὁρθοδοξία» 28, 1951, 1—9 (σελίδωσις ἀνατύπου). Ἡ καλύτερα μέχρι τοῦδε μελέτη περὶ Λιγαρίδου εἶναι ἡ τοῦ Grumel, Dictionnaire de theologie catholique 9, 1926, 749—757.

3) Παπαδοπούλου Κεραμέως Α., Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, 1, 1891, 255—257 καὶ 4, 1899 36—37.

θανῶς αὐτόγραφον», τοῦτο ὁμως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι δυνατόν, διότι ὁ γραφικὸς χαρακτήρ τοῦ κώδικος δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὸν τοῦ Παΐσιου Λιγαρίδου, ὡς γνωρίζομεν αὐτὸν ἐκ τοῦ Παρισικοῦ κώδικος Suppl. gr. 286, περιέχοντος περίληψιν τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Πατριάρχου Φωτίου γενομένην ὑπὸ τοῦ Παΐσιου χάριν τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Ὀλλανδίας ἐν Μόσχα Heinsius⁴. Ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Λιγαρίδου παρέμεινε μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτον. Ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεὺς ὁμως, πλὴν τῆς ἀναγραφῆς τῶν κεφαλαίων τοῦ ἔργου, τὴν ὁποίαν ἐπεσύναψεν εἰς τὸ παράρτημα τῆς περιγραφῆς τῶν κωδίκων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ἐδημοσίευσεν εἰς «Byzantinische Zeitschrift» καὶ τὸν ἕμμετρον θρῆνον ἐπὶ τῇ πτώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν περιλαμβανόμενον εἰς τὸν κώδικα⁵. Ἀνέκδοτος ἐπίσης παρέμεινε καὶ ἡ εἰς τὴν Ρωσικὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἡ γενομένη τὸ 1672 - 73 εἰς Μόσχαν ὑπὸ τοῦ Ἑλληνορουμάνου Νικολάου Σπαθάρη - Milescu καὶ σωζομένη, μέχρι τουλάχιστον τοῦ 1896, εἰς ὀκτῶ κώδικας, ἀνήκοντας εἰς δημοσίαις καὶ ἰδιωτικὰς βιβλιοθήκας τῆς Ρωσίας. Τῆς μεταφράσεως αὐτῆς μόνον ὁ πρόλογος ἐδημοσιεύθη τὸ 1841⁶.

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ τίτλου, τὸ «Χρησμολόγιον» εἶναι συλλογὴ χρησμών ἀναφερομένων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Πρόκειται περὶ ἐξόχως ἐνδιαφερούσης ἐργασίας στηριχθείσης ἐπὶ εὐρυτάτης μελέτης τῶν βυζαντινῶν πηγῶν καὶ ἐξ ἴσου εὐρυτάτης γνώσεως τῶν προφορικῶν παραδόσεων. Ἡ πρόθεσις τοῦ συγγραφέως εἶναι, ὡς ὁ ἴδιος λέγει ρητῶς εἰς τὸν πρόλογον, νὰ ἐρμηνεύσῃ τοὺς βυζαντινοὺς χρῆσμούς περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἀναφερομένους εἰς τὴν «Τρίτην Ρώμην» καὶ εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῶν Ρώσων Ἀλέξιον. Κατὰ μὲν τὸν κώδικα 130, τὸ «Χρησμολόγιον» ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Παΐσιου Λιγαρίδου τὸ 1656, κατὰ δὲ τὸν 23, τὸ 1668 καὶ συνεπῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὄσων γνωρίζομεν περὶ τοῦ βίου τοῦ Λιγαρίδου, τὸ «Χρησμολόγιον» δέον νὰ ἔχη γραφῆ εἴτε εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν, ὅπου ὁ συγγραφεὺς εὐρίσκετο κατὰ τὸ 1656, εἴτε εἰς τὴν Ρωσίαν, ἔνθα ἐγκατεστάθη οὗτος ἀπὸ τοῦ 1661 καὶ πέραν. Ἡ δευτέρα χρονολογία, νομίζω, ἀποκλείεται, διότι ὁ Λιγαρίδης τὸ 1668 εὐρίσκετο περιπεπλεγμένος εἰς τὰς ὀξείας διαμά-

⁴) «Memoires de l' Academie Imperiale des Sciences de St. Petersburg» 7, 8, 1906, πίναξ εἰς τὴν μελέτην τῶν Ernstedt, Kunik καὶ Nikitin περὶ Φωτίου.

⁵) Παπαδοπούλου - Κεραμέως Α., Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, «Byzantinische Zeitschrift» 12, 1903, 268—272.

⁶) L e g r a n d, BH, 3, 67.

χας διὰ τὸ ζήτημα τοῦ Πατριάρχου Νίκωνος καὶ συνεπῶς ὄχι εἰς θέσιν νὰ ἐπιδίδεται εἰς τὰς εὐρείας καὶ συστηματικὰς ἐρεῦνας τὰς ὁποίας προϋποθέτει ἡ συγγραφή τοῦ «Χρησμολογίου». Τὴν πρώτην χρονολογίαν ἄλλως δηλοῖ σαφῶς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Λιγαρίδης εἰς τὸ ἀκόλουθον χωρίον τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῶν Ρώσων Ἀλέξιον: «*Ἡ Κωνσταντινούπολις ἐπάροθη ἀπὸ τὸν Σουλτὰν Μεχμετήν εἰς τοὺς χίλιους τετρακοσίους πενήντα τρεῖς· τῶρα περπατοῦμεν χίλιους ἑξακοσίους πενήντα ἑξί, ὥστε ὁποῦ ἀπέρασαν οἱ διακόσιοι χρόνοι καὶ ἄρχισαν ἄλλοι δύο παραπάνω, μέσα εἰς τοὺς ὁποίους βλέπομέν σε νικητὴν καὶ τροπαιοῦχον, ὄχι μοναχὰ πὼς ἐπῆρες τὸ Σμολένσκον καὶ τὴν Λιτοῦ, ἀμὴ καὶ Τατάρους, τὸ πειρὸν τοῦ Τούρκου, ἐκατατρόπως καὶ ὄλην τὴν Μαύρην θάλασσαν μὲ τὰς τριανταδύο σου βάρκες ἐκαταφόβησας. Τί ἂν σὲ ἔβλεπαν νὰ ἐπέρας τὸν Ἰστρον καὶ τὸ Παραδοῦναβον!*» (f2v). Ὁ Λιγαρίδης γράφει τὰς φράσεις αὐτὰς εἰς τὴν συνοδευούσαν τὸ «Χρησμολόγιον» ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Ἀλέξιον ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὰς νίκας τοῦ Ἀλεξίου ἐναντίον τῶν Πολωνῶν (Σμολένσκ, 1654/5) καὶ τῶν Λιθουανῶν. Ἡ φράσις «*Τί ἂν σὲ ἔβλεπαν νὰ ἐπέρας τὸν Ἰστρον καὶ τὸ Παραδοῦναβον*» ἐνισχύει, ἂν δὲν σφάλω, τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Χρησμολογίου» εὗρίσκετο εἰσέτι εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν. Κατὰ ταῦτα, ἀμέσως μετὰ τὰς θριαμβευτικὰς νίκας τοῦ Ἀλεξίου, ὁ Λιγαρίδης, ἐνῶ εὗρίσκετο εἰσέτι εἰς Μολδοβλαχίαν, συνεκέντρωσεν εἰς ἓν σύνολον πλῆθος χρησμῶν περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀφιέρωσε τὸ ἔργον του εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῶν Ρώσων. Ὁ δὲ σκοπὸς τῆς ἐργασίας δηλοῦται εὐθὺς ἀμέσως καὶ σαφῶς: «*Ἀπὸ διάφορα βιβλία τῆς οἰκουμένης ἐσύναξα τὰ ὅσα ἐρροθήσαν καὶ φημίζονται περὶ τῆς κλεινῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐλπίζων ὁμοῦ καὶ θαρρῶν νὰ ἐλκύσω τὴν μεγάλην σου βασιλείαν εἰς ζῆλον καὶ ἔρωτα τῆς τσαύτης περικαλλοῦς αὐτοκρατορίσεως, τῆς κλεινῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔλαβες πατροπαράδοτως τὴν πίστιν καὶ τὴν συγγένειαν ἀλληλοδιαδόχως, ἀπὸ τὴν Παλαιολογίαν Σοφίαν, τοῦ δεσπότη Θωμᾶ θυγατέρα· καὶ λοιπὸν ἡ ἀπαντοχὴ τῶν ταιλαιπῶρων Ρωμαίων καὶ ἡ μετὰ θεὸν προσδοκία εἶσαι, κράτιστε Ἀλέξιε*» (f1v).

Κατ' εὐτυχή σύμπτωσιν, εἶναι γνωστὸν πῶς ὁ κῶδιξ αὐτὸς εὗρίσκεται τῶρα εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν: Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἐκ τῆς Ρωσσίας, ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Μακάριος συνήνητησεν εἰς πόλιν τινὰ τῆς Μολδοβλαχίας τὸν Παῖσιον Λιγαρίδην, πληροφορηθεὶς δὲ τὰ περὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐπέμεινε καὶ τελικῶς παρέλαβε μαζί του τὸν κῶδικα. Τοῦτο τὸ ἀφηγεῖται διεξοδικῶς ὁ γραμματεὺς καὶ διάκονος τοῦ Πατριάρχου Μακαρίου Παῦλος εἰς τὰ «Ἀπομνημονεύματα»

τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Πατριάρχου εἰς Ρωσίαν¹⁾. Ἡ συνάντησις ἐγένετο τὸ 1658, ἡ χρονολογία δ' αὕτη ἀποτελεῖ ἄλλην μίαν ἐπὶ πλέον ἀπύδειξιν οὗτι τὸ «Χρησολόγιον» ἐγράφη περὶ τὸ 1656. Κατὰ ταῦτα, ὁ ἐκ Χίου καταγόμενος Παῖσιος Λιγαρίδης ἔγραψε τὸ «Χρησολόγιον» εἰς Μολδοβλαχίαν καὶ τὸ προώριξε διὰ τὸν αὐτοκράτορα τῶν Ρώσων Ἀλέξιον. Ἀντίγραφον τοῦ ἔργου αὐτοῦ παρέλαβε μαζί του ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Μακάριος. Τοῦτο σώζεται σήμερον εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων, πλῆρες δὲ φωτογραφικὸν ἀντίτυπον ἀπόκειται τώρα εἰς τὸ Library of Congress τῆς Washington τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, ἐξ αὐτοῦ δὲ δημοσιεύεται ἔνταῦθα τὸ περὶ τῶν Χρησμῶν τῆς Κρήτης ἀπόσπασμα.

Ἐπεξετάθην εἰς τὰ περὶ τοῦ «Χρησολογίου» διότι ἡ γνῶσις τῶν ὡς ἄνω στοιχείων εἶναι, νομίζω, ἀναγκαία πρὸς κατανοήσιν τῶν εὐρῶν τέρων προθέσεων τῆς ἐρμηνείας τῶν χρησμῶν τῆς διδομένης ὑπὸ τοῦ Παΐσιου Λιγαρίδου. Αὕτη ἔχει ὡς ἑξῆς :

«Μὲ τέτοιαν ἀπάτην λοιπὸν ἀπέθανεν ὁ θηριώνυμος Λέων καὶ 143v
 μὲ τέτοιαν κατασκευὴν τῆς ἐπιβουλῆς ὁ ἔγκλειστος τραυλὸς Μιχαὴλ
 ὁποῦ ἔπλασεν εἰς τὴν φυλακὴν, πῶς ἤθελε νὰ ἐξομολογηθῇ τὰς ψυ-
 χικὰς του κηλίδας ἐβασίλευσε καὶ μετὰ παρέλευσιν ὀλίγου καιροῦ
 5 ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἰσπανίαν οἱ Μῶροι, μὲ τὸν ἄρχοντα τὸν λεγόμε-
 νον Ἀμερμουμνῆν εἰς τὴν ἑκατόμπολιν ποτὲ Κρήτην καὶ ἀφ' οὗ
 ἐκούρσενσε ὅλα τὰ Δωδεκάνησα καὶ αὐτὴν τὴν περιώνυμον Χίον
 καὶ τὴν κλεινὴν Πελοπόννησον, ὁποῦ Μωρέας ἀπὸ τοὺς Μώρους
 ὁποῦ τὴν ἐκουρτίευσαν ἐπωνομάσθη καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἔτι κρᾶ-
 10 ζεταὶ· εὐρόντιες ἄδειαν ἐπήρασιν καὶ αὐτὴν τὴν περίβλεπτον Κρή-
 την, τὴν ὁποίαν ὡς τὴν εἶδασιν οἱ Σαρρακινοὶ τῆς Ἰβηρίας, ἐβόη-
 σαν : «Ἰδοὺ ἡ γῆ ἡ ῥέουσα ὄντως μέλι καὶ γάλα»· ἔφθασαν εἰς τὸ
 Ἀκρωτήριον λεγόμενον Χάνδακα (διότι ἐκεῖ ἔσκαφαν χαντάκι καὶ
 ἐκάμασι τάφρον βαθεῖαν οἱ Μῶροι· ὄθεν ἀπὸ τῶν χαράκων ἐκλή-
 15 θη ὁ τόπος Χάνδαξ, λέγει ὁ Κεδρηνὸς ὁποῦ Χανιά τώρα φημί-
 ζονται καὶ τὰ ἔκτισαν οἱ Σαρρακινοὶ καθὼς ἕνας ἐντόπιος μονα-
 χὸς τοὺς ἐρμήνευσε) καὶ τοιοῦτοτρόπως ἐκατασκλάβωσαν τοὺς ἀδ-
 τόχθονας Κρητικοὺς καὶ ἐξουσίασαν ὅλα τὰ κάστρα τῆς νήσου,
 πλὴν τῆς Γορτίνης τῆς πόλεως· καὶ ἐπληρώθη ὁ χρησμός ὁ ἐπι-
 20 φερόμενος κατὰ τὸν Κεδρηνόν, ἔχει δὲ οὕτως κατὰ τὸν Σκυλίτζην·
 Ἀρχὴ κακῶν καὶ προσπεσεῖται τῇ χθονί

¹⁾ Belfour, The travels of Macarius, patriarch of Antioch. London, 1836.

ὅταν κατάρξη τῆς Βαβυλῶνος Δράκων
 δύσγλωττος οὗτος καὶ φιλόχρηστος λίαν.

- Διατὶ τόσον ἀργὸς ἦτον εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦτος ὁ Μιχαὴλ ὁποῦ
 25 γλιγορήτερα ἤθελε διαβάξει ἕνας τοὺς ἀναβαθμοὺς ὄλους τοῦ Δα-
 βίδ, παρὰ ἐκεῖνος νὰ ἀναγνώσῃ τὰ ψηφία τοῦ ὀνόματός του. Ὡ-
 τῆς βραδυγλωσσίας. Θέλει ὁ Σκυλίτζης | Γεώργιος. Καὶ ὅταν ἐπῆ- 144
 γεν ὁ Ἄπόχαψ μὲ τὸ φουσάτον του εἰς τὴν Κρήτην ἐπὶ βασιλείας
 Μιχαὴλ τοῦ Ἀμωρηνοῦ, ὡς ἔφθασεν, εὐθὺς ἔκαψεν ὄλα του τὰ
 30 καράβια (ὄν τρόπον ἔκαμε καὶ ὁ στρατηγὸς Βελισσάριος παγαινά-
 μενος νὰ πάρῃ τὴν Ἑγγλετέρα) καὶ λέγει: «ἀποικίαν ἐζητοῦμεν
 καὶ γῆν ἀγαθὴν, ἐμοὶ δὲ ταύτης οὐδετέρη νενόμισται κρείττων»·
 διὸ εἰς ταύτην ἦλθον τὴν ὁδὸν καὶ παρευθὺς εὐγγικαν ἔξω εἰς τὸ
 ἀκρωτήριον ὁποῦ κράζεται Χάραξ ἢ Χάνδαξ, ὡσὰν γράφουσιν
 35 ἄλλοι καλλήτερα, τάφρον γὰρ ἤγειραν, διηγείται ὁ Σκυλίτζης, πρῶ-
 τον βαθεῖαν καὶ χάρακας ἐν ταύτῃ καταπέξαντες (ἐνθα καὶ νῦν
 λαβὼν τὴν ἐπωνυμίαν ὁ τόπος σώζει τὴν προσηγορίαν Χάνδαξ ὀ-
 νομαζόμενος) διενυκτίτερον τόσον ὁποῦ τὸ νησί ὄλον ἐκαταπλά-
 κωσαν καὶ διὰ ταύτην τὴν ἄλωσιν βούλονται τινὲς νὰ συντυχαίῃ
 40 ὁ χρησμός, ὁ λέγων οὕτως· «αἶ αἶ σοι Κρήτη ὅταν λιμενισθέντες
 προχωρισθῶσιν οἱ ἐχθροὶ σου ἐν τῷ λιμένι τοῦ Χάνδακος· ὅτι τὸν
 καθόλου λαὸν τοῦ τόπου κατοικούμενον ἐκφοβήσῃ· καὶ τὸν ὄλον
 Χάνδακα μετὰ τοῦ ἐκτὸς τύφας καταναλώσει καὶ ἡ γῆ τότε βοή-
 σει, θεέ μου, θεέ μου, ἴνα τὶ ἐγκατέλιπες Κρήτην τὴν Κρητινίαν
 45 καὶ τὸν τόπον, ὃν λέγουσι Κόφρηνα· μέλλει δὲ συσχεθῆναι καὶ κρα-
 τηθῆναι Ἰοπίαν Κρήτην ἀπὸ τοῦ αἰγιαλοῦ τοῦ Δένου· τὸν δὲ αἰ-
 γιολὸν οἱ ἄνδρες τοῦ Μελίλακος ἀρματοφόροι δραμοῦνται μετὰ
 ἀρμάτων πολλῶν καὶ δυνατῶν καὶ ὁ ἐστερημένος ζύμης ἄριτος
 προσθήσεται τῷ τότε καιρῷ ἐν ἀργυρίῳ ὄ· μέλλει δὲ δοῦναι ἡ γῆ
 50 δυοσώδιαν πολλὴν ἀπὸ τῶν σωματίων τῶν ἀνθρώπων καὶ θρηνή-
 σουσι μεγάλως καὶ πολλοὶ φευξοῦνται ἀπὸ τοῦ τοιοῦτου πολέμου
 καὶ τῆς βλάβης τῆς ἐκεῖ γινομένης καὶ γὰρ τὸ πᾶν ἔχει φόβον μέ-
 γαν, καθὼς Δανιὴλ ὁ στυλίτης ἐδήλωσε· τὸ δὲ ε̄ καὶ τὸ β̄ καὶ τὸ
 π̄ πεπλήρωκεν».
- 55 Ἐγὼ δὲ ὁμως τὸν χρησμόν τοῦτον τὸν ἀναφέρω εἰς τὸν τωρι-
 νὸν πόλεμον τῆς Κρήτης ἀπὸ ἐσῆκωσεν ὁ σουλτὰν Ἰμπραῖμ, διὰ
 τὸν παρμόν τοῦ ἐθνόχου του καὶ τῶν ἄλλων κειμηλίων ὁποῦ ἐστελ-
 λεν εἰς τὴν Μέκαν, διότι πρὸς τοὺς χιλίους ἑξακοσίους σαράντα
 τέσσαρας χρόνους εὐγαλεν ἀρμάδα ὡς διὰ τὴν Μάλταν, πλὴν ἦτον
 60 διὰ τὴν τριτάλαιναν Κρήτην· ὅτι ἀπερνώντας τὸ ἀκρωτήριον Θεο-
 δωροῦ ἔμπηκεν εἰς τὰ Χανιά ὁ καπιτὰν Πασαῖς καὶ ὕστερ' ἀπὸ

- εικοσιδύο ημέραις τὰ ἐπῆρε μὲ συμφωνία καὶ μὲ προσκύνησιν τῶν ἐντοπίων· ἔγινεν ὁμως καὶ πείνα περισσὴ καὶ ἀνδροκτονία πολλή, τόσον ὅπου ἐλήθυσεν ὁ χρησμός ὅπου ἐβεβαίωσεν ὅτι: «ὁ
- 65 | ἔστερημένος ζύμης ἄριτος προθήσεται τῷ τότε καιρῷ ἐν ἀργυ- 144v
ρίῳ ὀγδοήκοντα καὶ ὅτι μέλλει δοῦναι ἡ γῆ δυσωδίαν πολλὴν ἀπὸ τῶν σωμάτων τῶν ἀνθρώπων»· ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνδρες τοῦ Μελίλακος, ὅπου λέγονται νὰ εἶναι οἱ Σφακιῶται, οἱ ἀμφιδέξιοι τοξόται, ἀκόμη τέλεια δὲν ἐπροσκυνήσασιν· καὶ ὅλον ἐλπίζομεν νὰ κατιβοῦ-
- 70 σι μετὰ ἀρμάτων πολλῶν καὶ δυνατῶν εἰς ἐλευθερίαν τῆς ἐνεγκαμένης πατρίδος των, μάλιστα ἐὰν ἔλθωσι καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι καθὼς ἔρχονται κατ' ἔτος οἱ Ἑνετοὶ μὲ φοβερὴν ἀρμάδα καὶ ἔως εἰς τὰ Καστέλλια κλείοντες τὴν Τούρκικην ἀρμάδα νὰ μὴν εὐγγη ἀπὸ τὰ νεόκαστρα, μὲ περισσὴν ἀτιμίαν τῶν Ἀγαρηῶν, καὶ μὲ
- 75 πολλὴν εὐκλειαν τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἐνετῶν· ἔτιζι ἐξηγῶ ἐγὼ τὸ $\frac{\sigma}{\epsilon}$, τὸ $\frac{\rho}{\epsilon}$ καὶ τὸ $\frac{\pi}{\epsilon}$, τουτέστιν Εὐρώπη θέλη ἀναπληρώσῃ τὸ πᾶν ὅλον καὶ τελειώσῃ, καθὼς τὰ γράμματα ὅπου γράφονται διὰ τὸ ῥῆγος ἡμέρα σαββάτου καὶ δίδονται τοῦ ἀσθενοῦς μὲ ἀγίασμα νὰ τὰ πιῇ·
- 80 $\frac{\sigma}{\epsilon}$. $\frac{\mu}{\epsilon}$. $\frac{\kappa}{\epsilon}$. $\frac{\lambda}{\epsilon}$. $\frac{\sigma}{\epsilon}$. $\frac{\mu}{\epsilon}$. $\frac{\mu}{\epsilon}$. $\frac{\phi}{\epsilon}$. $\frac{\theta}{\epsilon}$. σημαίνουσιν «σιῶμεν καλῶς, σιῶμεν μετὰ φόβου θεοῦ» καὶ εἶναι γράμματα φιλιὰ, ἢ, νὰ εἰπῶ καλύτερα, φιλιωτικά, πρὸς φίλον ἀπὸ φίλου πεμπόμενα καὶ νοούμενα· λόγια ὅπου τὰ ἐξεφώνησεν ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ εἰς τὴν ἀγγέλων τὴν σύναξιν, καθὼς καὶ τὰ γράμματα, τὰ ὅποια ἔγραψεν ὀλοτρόγυρα τῆς πεποικιλμένης ἀγίας τροπέζης ὁ μέγας κτίτωρ τοῦ περιωνύμου
- 85 ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανός, «τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα οἱ δοῦλοισου» καὶ τὰ ἐξῆς, ὡσὰν ἱστοροῦνται ἦσαν γράμματα κεφαλαϊκὰ καὶ σημαδιακὰ καὶ μετὰ τοιαύτην ἀκροστιχίδα ὅπου εἶπαμεν. Ἄλλ' ἐπὶ τὸ προκείμενον ἐπανελέθωμεν, ἦγουν εἰς τὴν ἀπολύτρω-
- 90 σιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν Σαρρακινῶν· καὶ λοιπὸν ὅταν ἐβασίλευσεν ὁ βασιλεὺς Ρωμανός, ἀπεστάλθη Νικηφόρος ὁ μάλιστα Φωκᾶς εἰς τὴν Κρήτην μὲ δυνατὴν ἀρμάδα, καὶ περισσὴν, καὶ ὡς ἐδικαίωσε νὰ εὐγγη ἔξω μὲ τὰ φουσάτα του εἰς τὸ νησί, ὥρμησαν οἱ Σαρρακινοὶ καὶ τὰ ἐμποδίζασιν, πλὴν αὐτοί, ὡς ἀνδρειωμένοι καὶ
- 95 Νικηφόρος ἔργω καὶ λόγῳ τοὺς ἀπεδίωξε καὶ ἔδραμεν εἰς τὰ κάστρα των καὶ ἀφάνισε τοὺς ἐχθροὺς τῆς βασιλείας καὶ ἦλθεν ἔως τὸν Χάνδακα καὶ ἐπίασε τὸν ἀμυρᾶν τῆς Κρήτης, ὀνόματι Κουρούπην ζωντιανὸν καὶ Ἀνεμᾶν, τὸν δεύτερον αὐθέντην τῆς Κρήτης ἔλαβεν εἰς τὰς χεῖρας του· καὶ τὸν Χάνδακα τῆς Κυδωνίας
- 100 ἐπῆρε· καὶ τὰ στρατεύματά του ἐτίμησε μετὰ πάσης εὐφημίας καὶ τὴν νῆσον ὅλην ὑπέταξεν εἰς τοὺς Ρωμαίους μετὰ δόξης πολλῆς

καὶ ἔφθασεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μὲ τὰ κουροσέματα τῆς
 Κρήτης, τὰ ὅποια λάφυρα ὅτε τὰ ἔδειξεν | εἰς τὸ ἱεροδρόμιον ὁ 145
 λαὸς ὅλος ὑπερεθαύμασε θεωρῶντας ταῖ ὄθεν ἕστερα ὑπὸ συνερ-
 105 γίας τοῦ Τζιμισοῦ ἔφθασεν εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐξουσίαν καὶ
 ἐδφημίσθη βασιλεὺς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου εἰς τὴν Χρυσὴν πόρταν,
 μετὰ διαφόρων δογάνων καὶ παιγνιδίων τοῦ λαοῦ ὁποῦ τὸν ἐξή-
 τησεν».

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Μ Ε Ν Α

Διὰ τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» προτιθέμεθα ὅπως δημοσιεύσωμεν, ἐν συνεχείᾳ, σημαντικά τινα Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κρήτης, δεδομένου ὅτι ἐκ τῶν ὑπεροκτακωσίων καταγράφων Ναῶν τῆς Μεγαλονήσου (12ου—16ου αἰῶνος), οὐδεὶς, καθ' ὅσον γνωρίζω, μέχρι σήμερον συστηματικῶς ἐδημοσιεύθη¹, ἐλάχισται δ' ἐξ ἄλλου εἶναι αἱ ἐργασίαι αἱ ὁποῖαι ἐγράφησαν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἄλλων κρητικῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων².

Ἐνόητον ὅτι σχετικαὶ πλήρεις μελέται θὰ ἦσαν ἀδύνατοι πρὸς τὸ παρόν. Διότι δὲν πρόκειται μόνον περὶ τῆς ἐξετάσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μνημείων, διὰ τὴν ὁποίαν ὑπάρχει ἤδη, ἔστω καὶ γενικωτάτη, ἡ προεργασία τοῦ Gerola³ καὶ ἄλλαι ἐργασίαι⁴, ἀλλὰ πρὸ πάντων περὶ τῆς ζωγραφικῆς, περὶ ἧς ἐλάχιστα ἐγράφησαν⁵ καὶ διὰ τὴν

¹) Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης πρέπει ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ ἐκδοθοῦν εἰς Corpus ἀνάλογον πρὸς τὰ Monumenti Veneti τοῦ Gerola. Ἐν τῷ μεταξύ, ἡ προεργασία διὰ τῶν ἐπὶ μέρους μελετῶν εἶναι βεβαίως ἀπαραίτητος.

²) Πλὴν τῶν πολυτίμων στοιχείων, διὰ τὰ ἐν γένει Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Νήσου, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται ἐγκατεσπαρμένα εἰς τὸ σημειωθὲν ἔργον τοῦ Gerola καὶ τὸν Κατάλογον τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης τοῦ Ἰδίου, Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta, Venezia 1935, σημειώσωμεν, διὰ τὰς Χριστιανικὰς Ἐπιγραφάς, τὴν σχετικὴν μελέτην τοῦ Στ. Σανθουδίδου, «Ἀθηνᾶ», τ. 15, Ἀθῆναι 1903 καὶ τὰς εἰδικὰς μελέτας τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Νεώτεροι ἔρευνοι ἐν Ἀγίῳ Τίτῳ Γορτύνης ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. Γ', Ἀθῆναι 1926, τοῦ Ν. Πλάτωνος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου (περὶ τῆς ἐκεῖ παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς) εἰς «Πρακτικὰ Ἀρχαιολογ. Ἐταιρ.» 1945-48, σελ. 112 κ. ἔξ. (περὶ αὐτῆς βλ. καὶ Κ. Καλοκύρη, «Κρητ. Χρονικά» Β', σ. 380, Ἡράκλειον 1948), τοῦ Κ. Λασιθιωτάκη, ὁ Ναὸς τῶν Εἰσοδίων καὶ μιὰ παλαιότερη Βασιλικὴ στὸ Φόδελε, «Κρητ. Χρονικά» Ε', σελ. 76. Διὰ τὴν ζωγραφικὴν, ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα ἡ πρόσφατος μελέτη τοῦ Μ. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίαι στὴν Κρήτη, «Κρητ. Χρονικά» ΣΤ', σελ. 59 κ. ἔξ. Ὑλικὸν ἐπίσης ἀδημοσίευτον, ὡς ἐσημείωσεν ὁ ἀνωτέρω, (ἐνθ' ἄν. σελ. 76) ἀπόκειται εἰς χεῖρας τῶν κ. κ. Ἀ. Ξυγγοπούλου καὶ Μ. Καλλιγᾶ. Καὶ ὁ ἔφορος κ. Ν. Πλάτων ἔχει συγκεντρώσει ἱκανὰ ἀξιόλογα στοιχεῖα.

³) Βλ. Monumenti Veneti, τομ. II κυρίως.

⁴) Ὡς τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου διὰ τοῦς σταυρεπιστέγους ναοὺς, «Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τόμ. Α' (1935), σσ. 41—52.

⁵) Γενικά, χρῆζοντα σήμερον ἀναθεωρήσεως, ἔγραψεν ὁ Gabriel Mil

ὁποῖαν κυρίως τὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης εἶναι ἐνδιαφέροντα. Ἄλλὰ κατ' ἀρχὴν εἶναι ἀπαραίτητος ποιά τις ἐπαφή καὶ γνωριμία μὲ τὰ μνημεῖα. Δὲν γίνεται λοιπὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος λόγος συστηματικῆς κατατάξεως τῆς ὕλης, οὔτε λεπτομερῶν συσχετίσεων, οὔδέ, πρὸ παντός, περὶ ἀμέ-

Εἰκ. 4.—Ἡ Παναγία (Κερά) τῆς Κριτσᾶς. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ Ναοῦ.

σου ἀντιμετώπισεως τῶν προβλημάτων τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς, τῆς ὑποτιθεμένης αὐτοτελείας τῆς, τῆς ἰδιομορφίας τῆς καὶ τῶν ἄλλων συναφῶν ζητημάτων. Ταῦτα εἶναι ὀρθὸν νὰ συζητηθοῦν μόνον μετὰ τὴν πληρεστέραν γνώσιν τοῦ ὑπάρχοντος ἀγνώστου ὕλικου.

Εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὕλικου τούτου τὸ πρῶτον ἀποβλέποντες, μετὰ τὰ ἀφορῶντα τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν τῶν ναῶν καὶ τὸν τυχὸν ὑπάρχοντα γλυπτικὸν διάκοσμον, θὰ ἐκθέσωμεν λεπτομερέστερον τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα μετὰ συντόμων παρατηρήσεων, ἐφ' ὅσον ταῦτα συσχετίζονται πρὸς ἀνάλογα ἄλλων τόπων, παρακολουθοῦντες ὄχι μόνον τὰς σχέσεις στενῆς συγγενείας, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐξ ἀπλῆς ἀναλογίας ἢ ὁμοιότητος. Πιστεύομεν ὅτι διευκολύνεται οὕτω ἡ ἔρευνα καὶ

1 et, Recherches sur l' iconographie de l' Evangile, Paris 1916, σ. 662 κ. ἐξ., ὅστις ὠμίλησε περὶ τῆς λεγομένης «Κρητικῆς Σχολῆς» τοῦτον ἀκολουθοῦν καὶ οἱ μεταγενέστεροι. Πρβ. καὶ Charles Diehl, Manuel d'art Byzantin³, Paris 1926, σ. 788 κ. ἐξ. Βλ. καὶ Μ. Χατζηδάκη, ἐνθ. ἀν. σ. 77.

προκύπτουν στοιχεῖα χρήσιμα εἰς τὴν μελέτην τῶν προβλημάτων τῆς χρητικῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Ἐν περιλήψει θὰ γίνῃ λόγος περὶ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνοτροπίας τῶν τοιχογραφιῶν, καὶ θὰ συναχθοῦν προκαταρκτικῶς συμπεράσματα τινά, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθοῦν ὡς ἀσφαλῆ μὲ τὴν πληρεστέραν γνῶσιν τοῦ ὕλικου.

I

Η ΠΑΝΑΓΙΑ (ΚΕΡΑ) ΤΗΣ ΚΡΙΤΣΑΣ

Ἡ Κερά τῆς Κριτσᾶς, ὡς λέγεται ὁ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου (Κεράς) καθιερωμένος ναός^{α)}, εὑρίσκεται περὶ τὸ 1 χλμ. βορείως τοῦ χωρίου Κριτσᾶ¹⁾, Μεραμβέλλου Κρήτης (θέσις Λογάρι²⁾), ἀπέχοντος περὶ τὰ 12 χλμ. πρὸς νότον τῆς κωμοπόλεως Ἀγ. Νικολάου. Πρόκειται περὶ τρικλίτου ναοῦ (ΙΔ'—ΙΕ' αἰ.) μετὰ τρούλλου, ὑψουμένου περὶ τὸ μέσον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, τοῦ κυρίως τιμωμένου εἰς τὸ ὄνομα τῆς Θεομήτορος. Τῶν πλαγίων κλιτῶν, τὸ μὲν νότιον τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Ἀννης, τὸ δὲ βόρειον τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου.

Ἡ ἀξία τοῦ μνημείου ἐγκεῖται κυρίως εἰς τὰς σπουδαιοτάτας τοιχογραφίας του, αἱ ὁποῖαι ὅμως εἶχον πάθει σοβαροτάτας ζημίας· ἀλλὰ ἐξ αὐτῶν λόγω ἀποκολλήσεως τοῦ συγκρατοῦντος ἀσβεστοκονιάματος ἐκινδύνευον νὰ καταπέσουν, ἀλλὰ εἶχον καλυφθῆ ὑπὸ ἐξανθημάτων ἀλάτων καὶ ἀλλὰ τέλος, μόλις πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων, ὑπὸ παχέος στρώματος πηλασβέστου. Ρήγματα ἐπίσης μεγάλα, κατὰ τὰς κλεῖδας τῶν θόλων, ἠπέλουν περαιτέρω καταστροφὴν ἐκ τῆς εἰσοδοῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Τὸν ὄλεθρον εὐτυχῶς προέλαβον αἱ κατὰ τὸν παρελθόντα Μάρτιον καὶ διὰ χρημάτων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας γενόμεναι δι' ἐμοῦ ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι, δι' ὧν ἐξεσφαλίσθη τὸ μνημεῖον, ἐκαθαρίσθησαν δὲ καὶ ἐστερεώθησαν αἱ τοιχογραφίαι του³⁾.

^{α)} Τὴν καθιέρωσιν ἐπέβαλε φορητὴ εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως τοῦ 18ου αἰῶνος θεωρουμένη θαυματουργός, σχεδὸν δὲ κατεστραμμένη σήμερον. Εἰς τὰς τοιχογραφίας ὅμως τοῦ ναοῦ δὲν διεπιστάθη τὸ θέμα τῆς Κοιμήσεως.

¹⁾ Βλ. Σ. Ξανθοῦ διδου, Χριστιαν. Ἐπιγραφαί, σελ. 94, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῶν κατὰ Basilicata τριῶν διαμερισμάτων ἢ συνοικιῶν τῆς κόμης: Crices Chiperiana, Crices Christo καὶ Crices Cornatura. Τὸ Κριτσᾶ ἐκ παραδόσεως γράφεται μὲ η (καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ νοτ. κλίτους ἀναφέρει Κρητζᾶ)⁴⁾ ὁ Ξανθοῦδιδης σημειώνει τὸ τοπωνύμιον μὲ ι.

²⁾ G. Gerola, Elenco Topografico, σ. 196.

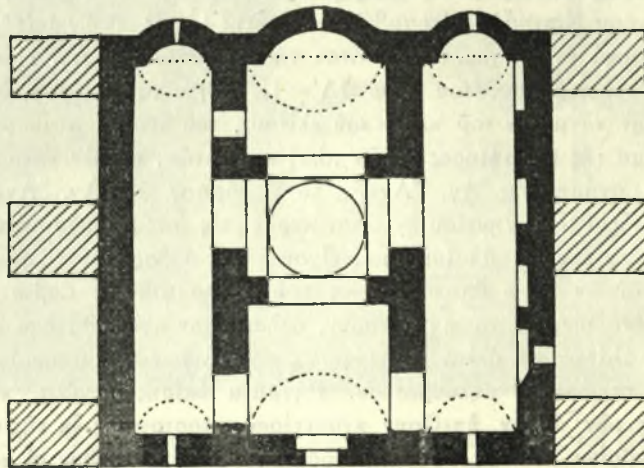
³⁾ Εἰς τὸ ἔργον ἤλθεν ἀρωγὸς καὶ ἡ κοινότης Κριτσᾶς. Ἡ ἐπιτυχὴς ἐκτέλεσις τῶν ἐργασιῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἰκανότητα καὶ δραστηριότητα τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ζαχ. Κανάκη.

1. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

α) Ἐσωτερικόν.

Τὸ κτήριον ἐν κατόψει (βλ. εἰκ. 5) ἔχει τὸ σχῆμα τετραγώνου διαστάσεων $10 \times 10,5$ μ. Τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, ὡς συνηθίζεται ἐν Κρήτῃ¹⁰. Τὸ μεσαῖον κλίτος ἔχει πλάτος 3,75 μ., ὕψος δὲ ἀπὸ τῆς κλειδὸς τοῦ θόλου 4,50 μ. Τὰ πλάγια κλίτη ἔχουσι

ΠΑΝΑΓΙΑ
ΚΡΗΤΣΑΣ

ΚΑΤΟΨΙΣ

0 1 2 3 4 5m

Εἰκ. 5.

πλάτος, 2,30 τὸ βόρειον καὶ 2,40 τὸ νότιον, ὕψος δὲ ἀπὸ τῆς κλειδὸς 3,60 μ. ἕκαστον.

Ἡ κυλινδρική καμάρα τοῦ μεσαίου κλίτους διακόπτεται περὶ τὸ μέσον ἐνθα σχηματίζεται ὁ τροῦλλος, φερόμενος ἐπὶ τεσσάρων ἀλλήλους ἀντικριζόντων πεσσῶν, διὰ μέσου τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων (λοφίων). Οἱ πεσσοὶ δὲν εἶναι ἐλεύθεροι, ἀλλ' ἐκ τῶν ὑστέρων προσκεκολλημένοι ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ κλίτους, κατεσκευάσθη-

¹⁰ Τὸ σύστημα ἄλλως τε τῆς διὰ κυλινδρικών καμαρῶν καλύψεως κυριαρχεῖ καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι. Πρβ. Millet, *L' école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 68 κ. ἐξ. καὶ Choisy, *L' art de bâtir chez les Byzantins*, Paris 1884, σ. 192. Βλ. ὁμοίως Ὁρλάνδου ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 1926, σελ. 826.

σαν δέ, ὡς εἶκός, διὰ τὴν στήριξιν τοῦ τρούλλου. Ὁ μετὰ τυμπάνου τρούλλος φέρει ἀπὸ τῆς βάσεως δύο νευρώσεις (arcs doubleaux), διασταυρουμένας χιαστί εἰς τὴν κορυφήν¹¹. Τὰ μορφοῦντα τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τόξα, στηριζόμενα ἐπὶ τῶν πεσσῶν, δηλοῦνται χαρακτηριστικῶς ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς ἐκεῖ ἔνθα διεκόπη ἡ καμάρα, ἐνῶ βορείως καὶ νοτίως ἐξέχουν ἄνωθεν τῶν διαχωριστικῶν ἀνοιγμάτων τῶν κλιτῶν διότι ὁ χωρισμὸς τῶν κλιτῶν γίνεται διὰ τοίχων διατρυπωμένων ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων ἴσου σχεδὸν πλάτους καὶ ὕψους.

Τὸ ἱερὸν Βῆμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν μορφοῦται ὡς καὶ εἰς τοὺς δικιωνίους ναοὺς¹² ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν καὶ ἐντεῦθεν¹³. Διὰ μεταγενεστέρου ἀνοιγματος, ἀποκόψαντος ἀτυχῶς τοιχογραφίας, τὸ κεντρικὸν ἱερὸν ἐπεκρινώθη μετὰ τοῦ βορείου ἔνεκα, προφανῶς, λειτουργικῶν ἀναγκῶν. Αἱ ἀψίδες τῶν ἱερῶν Βημάτων εἶναι ἡμικυκλικαὶ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ὡς εἶναι καὶ τῶν περισσοτέρων ναῶν ἐν Κρήτῃ¹⁴, διατρυπῶνται δὲ ὑπὸ λίαν στενῶν μονολόβων παραθύρων καὶ καλύπτονται ὑπὸ τεταρτοσφαιρίων. Ἐν παράθυρον, ἐπίσης μονόλοβον, φωτίζει ἐκ δυμῶν ἕκαστον τῶν πλαγίων κλιτῶν.

Ὁ νότιος τοίχος τοῦ νοτίου κλίτους σχηματίζεται πλαστικῶς ἐσωτερικῶς διὰ τεσσάρων τυφλῶν ἀψιδωμάτων¹⁵. Τὸ ἀνοιγμα τούτων ἔνεκα τῶν διὰ τῶν αἰώνων ἐπισκευῶν δὲν παρουσιάζεται τὸ αὐτὸ δι' ὅλα¹⁶ (βλ. κάτοψιν). Τὸ τέταρτον (Ν.Δ.) διηρυνήθη κατὰ τὴν προῶ χρόνων ἐπισκευὴν τῆς ἀρχῆθεν μοναδικῆς νοτίας εἰσόδου εἰς τὸν ναόν. Ἡ τοιαύτη εἰσόδος εἰς τὸν ναὸν διὰ νοτίας θύρας ὡς κυρίας, ἀνοιγομένης μάλιστα ἐνίστε ἐντὸς ἀψιδώματος, ἀπαντᾶται εἰς μεσαιωνικοὺς ναοὺς τῆς Κρήτης¹⁷.

¹¹) Ἀνάλογον τοιοῦτον δὲν γνωρίζω ἐν Κρήτῃ.

¹²) Millet, ἔνθ. ἀν. 86 καὶ Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Α', Ἀθήναι 1942, σ. 410. Ἐπίσης Μ. Χατζηδάκη, Μυστράς, σ. 74.

¹³) Μεταξὺ αὐτῶν ἴσταται τὸ ὑψηλὸν καὶ κακότεχνον νεωτερικὸν τέμπλον.

¹⁴) Πρβ. Gerola, Mon. Ven. II, 178, 181, 186, 194, 198, 208, 202, 203 κ. ἔξ.

¹⁵) Περὶ αὐτῶν καὶ τῆς ἐν γένει σκοπιμότητος τούτων βλ. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Αἱ καμαροσκέπαστοι Βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. Β', 1925, σ. 292 κ. ἔξ.

¹⁶) Ὁ Gerola ἐν τῇ κατόψει τοῦ ναοῦ, Monumenti Ven. II, σ. 202, δὲν ἐσημείωσε τὰ ἀψιδώματα, τὰ παράθυρα τῶν ἀψίδων καὶ τῶν κλιτῶν καὶ τὰς κυλινδρικὰς καμάρας.

¹⁷) Βλ. ναοὺς Ἀγ. Γεωργίου Ὁψιγιᾶ Ἀμαρίου, Ἀγ. Γεωργίου Σιφφόρου εἰς Ἀποδούλου, κ. ἄ.

β) Ἐξωτερικόν.

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Ἡ κοινὴ τοιχοποιία του καλύπτεται ὑπὸ πολλῶν ἐπιχρισμάτων ἐξ ἀσβέστου. Αἱ στέγαι τῶν κλιτῶν σχηματίζονται ἀμφικλινεῖς, καλύπτονται δὲ διὰ κεράμων¹⁸. Πλαστικότης δὲν παρατηρεῖται εἰς τοὺς τοίχους καὶ εἰς τὴν ἐν γένει ἐξωτερικὴν διαμόρφωσιν τοῦ κτηρίου. Ὁ τροῦλλος, στρογγύλος, ἀπλοῦς, ἄνευ παραθύρων, ἀψιδωμάτων καὶ σχετικῶν διακοσμητικῶν στοιχείων εἰς τὴν σφενδόνην, ὑφῆται εἰς τὸ μέσον τοῦ κτηρίου καλυπτόμενος διὰ κεράμων. Τέσσαρες μικρὰ ὀπαὶ (ὧν αἱ δύο πεφραγμέναι), δι' ἀερισμὸν βεβαίως παρὰ διὰ φωτισμὸν, εἶναι τὰ μόνα ἀνοίγματα ἐπὶ τῆς σφενδόνης¹⁹. Τοιουτοτρόπως δημιουργεῖται ἐσωτερικὸν σκοτεινόν, ἐφ' ὅσον μάλιστα δὲν ὑπάρχουν παράθυρα ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν. Ὁ φωτισμὸς ἐπιτυγχάνεται κυρίως διὰ τῶν δύο πρὸς δυσμὰς παραθύρων τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὰ παράθυρα ταῦτα, πεταλοειδῆ πρὸς τὰ ἄνω, ὡς τὰ καππαδοκικά²⁰, φέρουν ὀδοντωτὴν ἐκ πώρου διακόσμησιν, γνωστὴν εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Ἐνετοκρατίας.

Ἐξ τριγωνικαὶ μεγάλαι ἀντηρίδες, τρεῖς ἀπὸ βορρᾶν καὶ τρεῖς ἀπὸ νότον στηρίζουσι τὸ κτήριον. Ὁ ὄγκος αὐτῶν, περατουμένων ὀλίγον κατωτέρω τῆς στέγης, ἀλλοιώνει τὴν ὄψιν τοῦ ναοῦ· ἀλλ' αὐταὶ ἐκτίσθησαν πρὸ ἐτῶν λόγῳ τοῦ κινδύνου τὸν ὁποῖον οὗτος διέτρεχεν. Ἄνευ τῶν ἀντερεισμάτων πιθανώτατα δὲν θὰ ἐσώζετο τὸ κτήριον καὶ αἱ τοιχογραφίαι του²¹.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς δὲν ἐκτίσθη ἐξ ἀρχῆς. Ὡς θὰ ἴδωμεν κα-

¹⁸) Αἱ κέραμοι ἐτέθησαν πρὸ ὀλίγων χρόνων εἰς τὴν θέσιν τῶν κατεστραμμένων παλαιῶν. Πολλοὶ μεσαιων. ναοὶ τῆς Κρήτης παρουσιάζουν ἄνευ κεράμων (φαλακρᾶν) τὴν στέγην ὡς καὶ οἱ Κυκλαδικοὶ ναοί.

¹⁹) Οἱ τυφλοὶ καὶ ἄνευ διακοσμήσεως τροῦλλοι εἶναι διαδεδομένοι ἐν Κρήτῃ. Συνήθη εἶναι τὰ τέσσαρα μικρὰ παράθυρα ἐπὶ τοῦ τυμπάνου, καὶ τοῦτο διότι δὲν ἐπιζητεῖται ὁ πολὺς φωτισμὸς. Ὡς παραδείγματα προσάγομεν τὴν Ἁγ. Παρασκευὴν παρὰ τοὺς Ἀσωμάτους Ἀμαρίου, τὴν Γοργοεπήκοον εἰς Μονόχωρον, τὸν Ἁγ. Δημήτριον παρὰ τὴν Πηγὴν Ρεθύμνης, τὸν Σωτῆρα Χριστὸν εἰς Τεμένια Σελίνου, τὸν Ἁγ. Θωμᾶν εἰς Μονοφάτσι κ. ἄ. Βλ. καὶ Gerola, *ἔ. ἄ.*, 215 κ. ἐξ. Ἐν τούτοις ὑπάρχει καὶ ἡ δι' ἀψιδωμάτων διακόσμησις (τύμπανον ὀκταγωνικόν) ἐξαίρομένη καμμίαν φορὰν καὶ διὰ κιονίσκων, ὡς εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Λαμπίνης Ἁγ. Βασιλείου Ρεθύμνης, εἰς τὴν Παναγίαν Χουμεριάκου Μεραμβέλλου, εἰς Ἁγ. Νικόλαον, Κυριακοσέλια Ἀποκορώνου κ. ἄ.

²⁰) Πρβλ. Guillaume de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1925, Alb. 1, πίν. 21 καὶ Alb. 2, πίν. 86 κ. ἐξ.

²¹) Εἰς τὸ πρόγραμμα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ σπουδαίου μνημείου εἶναι καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ ἐκ τῶν ξένων τούτων στοιχείων καὶ ἡ στερεώσις του δι' ὑποθεμελιώσεως.

Είχ. 1. — 'Η άγ. Άννα.

Είχ. 2. — 'Η σκηνή του Ίωακειμ.

Είχ. 1. — Τὸ ταξείδιον εἰς Βηθλεέμ.

Είχ 2 — Ἡ θλίψις τοῦ Ἰωσήφ ἐπὶ τῇ ἐγκύῳ.

Εικ. 1. — Εισόδια Θεοτόκον λεπτομέρεια.

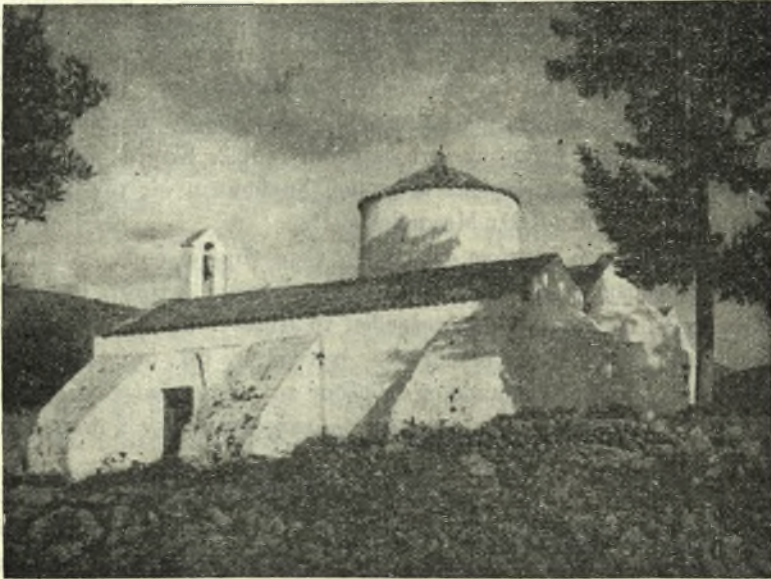

Εικ. 2. — Οί άγιοι Γουρίας και Άλέξιος.

*Ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος. Νότιον χλίτρος.

τωτέρω ἀνοδομήθη τμηματικῶς, προστεθέντων δύο κλιτῶν εἰς τὸ ἀρχικὸν κλιτὸς. Ἡ τοιαύτη τμηματικὴ κατασκευὴ τοῦ κτηρίου καὶ ἡ ὕψωσις τοῦ τρούλλου εἰς τὸ μέσον τοῦ σχηματιζομένου τετραγώνου, χωρὶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ γίνῃ στατικὸς ὑπολογισμὸς, ἐπέφερε διὰ μέ-

Εἰκ. 6.—Παναγία (Κερά) Κριτσᾶς. Νοτιοανατολικὴ ἀποψὶς τοῦ Ναοῦ.

σου τῶν αἰῶνων κλονισμὸν τοῦ οἰκοδομήματος, ὅστις καὶ ἐπέβαλε τὰς ἀντηρίδας.

γ) Διαμόρφωσις τοῦ κτηρίου.

Ὁ εἰσερχόμενος εἰς τὸν ναὸν ἐκ τῆς δυτικῆς θύρας καὶ ἰστάμενος εἰς τὸ κεντρικὸν κλιτὸς μὲ τὸν σκοτεινὸν τρούλλον καὶ τὰς σκοτεινάς τοιχογραφίας, παρατηρῶν τὴν ἀποκοπὴν τῶν ἀγιογραφιῶν ἐπὶ τῶν νεωτέρων ἀνατολικῶν ἀνοιγμάτων ἐπικοινωνίας πρὸς τὰ πλάγια κλιτῆ, σχηματίζει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι κατ' ἀρχὰς ἐκτίσθη τὸ ἐν λόγω μεσαῖον κλιτὸς κατόπιν δὲ προσετέθησαν τὰ ἐκατέρωθεν²². Σοβαρῶς ἐνισχύουν τὴν τοιαύτην ἐντύπωσιν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ κλιτοῦ, αἱ ὁποῖαι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χρωματικὴν ποικιλίαν, τὴν φωτεινότητα καὶ τὸ ἀπαλὸν πλάσιμον τῶν τοιχογραφιῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, παρουσιάζονται χρωματικῶς αὐστηραί, σκοτειναί, σκληρότεροι, δύσκαμπτοι, δηλ.

²²) Ὁ κ. Χατζηδάκης, Τοιχογραφίες, σελ. 59, θεωρεῖ τοῦτο πιθανώτερον. Ἐπεσκέφθη ὁμως τὸ μνημεῖον πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.

μέ τὰς ἐνδείξεις τῆς παλαιότητος. Καὶ φυσικώτερον φαίνεται νὰ κατέσκευάσθη πρῶτον μία μονόκλιτος μετὰ τρουύλλου βασιλική, εὐρυνθεῖσα κατόπιν διὰ τῶν πλαγίων κλιτῶν. Βεβαίως σοβαρότατον κλονισμόν τῶν τοιούτων σκέψεων ἐπιφέρει ὁ τρόπος τῆς στηρίξεως τοῦ τρουύλλου, ὅτι δηλ. δὲν φέρεται οὗτος ἐπὶ ἔλευθέρων πεσσῶν ἢ, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰς μονόκλιτους θολωτὰς μετὰ τρουύλλου βασιλικὰς²³, ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων²⁴ ἢ ἐπὶ ἀψίδων ἀνοιγομένων εἰς τὸ πάχος αὐτῶν²⁵, ἀλλὰ στηρίζεται ἐπὶ πεσσῶν ἀδικαιολογήτως πως τελούντων ἐν ἐπαφῇ μετὰ τῶν τοίχων (βλ. κάτωψιν). Ἀλλὰ παραδείγματα τῆς τοιαύτης κατασκευῆς ὑπάρχουν καὶ ἀλλαχῶ²⁶ καὶ ἐν Κρήτῃ, ὡς εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Βλαχερνίτισσαν τοῦ νομοῦ Χανίων καὶ εἰς τὸν Ἁγ. Νικόλαον παρὰ τὸ Καστέλλι Μεραμβέλλου²⁷.

Παρὰ ταῦτα ἡ ἀνωτέρω ἄποψις δὲν εἶναι νομίζω ὀρθή. Διότι, ὡς δεικνύει προσεκτικώτερα παρατήρησις, κατ' ἀρχὰς ἐκτίσθη τὸ νότιον κλίτος, εἶτα τὸ μεσαῖον καὶ ἀκολουθῶς τὸ βόρειον. Τὰ κλίτη ἐπεκοινωνήσαν κατ' ἀρχὰς διὰ τῶν δυτικῶν ἀνοιγμάτων (βλ. διάγραμμα τοιχογραφιῶν, παρὰ τὸ Συμπόσιον Ἡρώδου καὶ Ἰουστίνου—Ἰωάννην) ἀργότερον δὲ καὶ διὰ τῶν ἀνατολικῶν. Λεπτομερέστερον ἡ διαμόρφωσις τοῦ κτηρίου ἐγένετο ὡς ἑξῆς :

Τὸ ἀρχικὸν κλίτος τῆς Ἁγ. Ἄννης (νότιον) ἐκτίσθη καὶ ἐτοιχογραφήθη ἕξ ὀλοκλήρου περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (βλ. κατωτέρω, Ζωγραφικὴν καὶ Ἐπιγραφάς). Ὀλίγον ἀργότερον παρέστη ἀνάγκη διευρύνσεως τοῦ ναοῦ. Τότε ἐκτίσθη τὸ ἀμέσως ἐπόμενον κεντρικὸν κλίτος, ἐπεκοινωνήσαν δὲ τὰ δύο κλίτη διὰ τοῦ δυτικοῦ ἀνοίγματος (βλ. διάγραμμα, παρὰ τὰ στηθάρια Ἰουστίνου, Ἰωάννου). Διὰ νὰ γίνῃ ὁμοῦς τοῦτο κατέστη ἀναγκαῖον ὅπως ἀποκοποῦν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νοτίου κλιτοῦς) αἱ ὑπάρχουσαι εἰς τὸ μέρος τοῦ ἀνοίγματος, δηλ. ἡ πρὸ τῆς ἁγ. Εἰρήνης ἁγ. Μαρίνα (τοῦ ὀνόματος τῆς ὁποίας διακρίνονται δύο συλλαβαί) καὶ ἴσως ἄλλη τις ἁγία. Ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ κεντρικὸν κλίτος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ

²³) Ἐν γνώσει τοῦ ὅτι ἡ Βασιλικὴ προϋποθέτει τοὐλάχιστον τρία κλίτη, ὁμοῦς μεταχειριζόμεθα τὴν φρασεολογίαν μονόκλιτος βασιλική, ἐφ' ὅσον αὕτη ἐπεκράτησεν. Τὸ ὀρθὸν σημειώνει ὁ Μ. Κ α λ λ ι γ ᾱ ς, Αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1946, σελ. 8 σημ.

²⁴) Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, ἔ. ἀ. σ. 499, 501.

²⁵) Ὁ ρ λ ᾶ ν δ ο υ, Ὁ Ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Καλυβιῶν Κουβαρᾶ, ἐν Ἀθηνᾶ τ. ΔΕ', 1924, σελ. 177.

²⁶) Ὡς εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Καρδακιώτισσαν παρὰ τὸ χωρίον Σωτήρα τῆς Κύπρου. Βλ. Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθῆναι 1935, σ. 47 κ. ἑξ.

²⁷) Gerola, Mon. Ven. II, σ. 198 καὶ 224.

νότιον, εἰς τὸ μέρος τοῦ ἀνοίγματος δὲν ἔχει κεκομμένες τοιχογραφίας, ἀλλὰ τὸ ἀνοίγμα περιβάλλεται γύρω διὰ κοσμήματος, τὸ ὁποῖον ἐφιλοτεχνήθη διὰ τὴν πλαισίωσιν του μετὰ τὴν διάνοξιν. Τὸ νέον τοῦτο κλίτος ἐκτίσθη ὑψηλότερον τῶν ἄλλων, διότι εὐθὺς εἶχεν ἀποφασισθῆ καὶ ἡ δημιουργία τοῦ βορείου κλίτους· προέκυπτεν οὕτω μία, συνήθης ἐν Κρήτῃ, τρικλίτος καμαροσκέπαστος Βασιλικὴ μὲ ὑπερυψωμένον τὸ μεσαῖον κλίτος. Ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπῆλθε καὶ ἡ ἰδέα τῆς κατασκευῆς τοῦ τρούλλου (βλ. κατωτέρω). Μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἄνευ τρούλλου—ὑπὸ ἐνιαίας δὲ καμάρας καλυπτομένου—κεντρικοῦ κλίτους, ἐτοιχογραφήθη καὶ τοῦτο. Ἐὰν δὲ ἡ τοιχογράφησις ὑποτίθεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς ἀρχαιότερα, τοῦτο δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἅπλῳ ὡς ἀναδρομὴ τοῦ ζωγράφου εἰς παλαιότεραν τεχνοτροπίαν.

Διὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας τοῦ ναοῦ εἶναι σημαντικὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ τοιχογράφησις δὲν εἶναι ἐνιαία δι' ὁλόκληρον τὸ κλίτος τοῦτο. Διότι κάτωθι τοῦ νοτίου τόξου, ἐφ' οὗ στηρίζεται ὁ τρούλλος, ἦτοι ἐπὶ τοῦ ἄνω τοῦ νοτιανατολικοῦ ἀνοίγματος τοίχου, ἀπεκαλύψαμεν παλαιότερον στρώμα τοιχογραφίας, τεχνοτροπίας διαφόρου τοῦ τρούλλου καὶ μᾶλλον τῆς αὐτῆς πρὸς τὸ ὑπόλοιπον κλίτος (ἰδίως τὸ ἱερόν). Πρόκειται περὶ μεγάλης παραστάσεως ἁγίας (μάρτυρος) εὐρεθείσης εἰς τὸ ὑποκείμενον στρώμα τῆς παραστάσεως τῆς Πεντηκοστῆς (βλ. διάγραμμα τοιχογραφιῶν καὶ πίνακα IB', 1). Ἐπιτρέπεται λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν δύο τινα: Ἡ ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο, τὸ περὶ τὸν τρούλλον παρεῖστη ἀνάγκη νὰ ἐπιζωγραφηθῆ δι' ὠρισμένον λόγον, ἢ ὅτι ἡ ἐπιζωγράφησις, γενομένη ὡς «ἀνακαινίσις» ἐπεξετάθη εἰς ὁλόκληρον τὸ κλίτος. Συμβαίνει ὅμως τὸ πρῶτον. Διότι ἡ ζωγραφικὴ τοῦ τρούλλου καὶ τῶν περὶ τοῦτον τμημάτων (πεσσῶν, τόξων) διαφέρει ἀπὸ τοῦ ἄλλου κλίτους, μόνον δὲ ἐκεῖ εὐρέθησαν δύο στρώματα τοιχογραφίας οὐδαμοῦ δὲ τοῦ ὑπολοίπου κλίτους. Τὸν λόγον τῆς τοιαύτης ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβληθείσης νέας τοιχογραφίσεως τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τοῦ κλίτους, ἀφορῶντα τὴν κτηριακὴν διαμόρφωσιν, θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

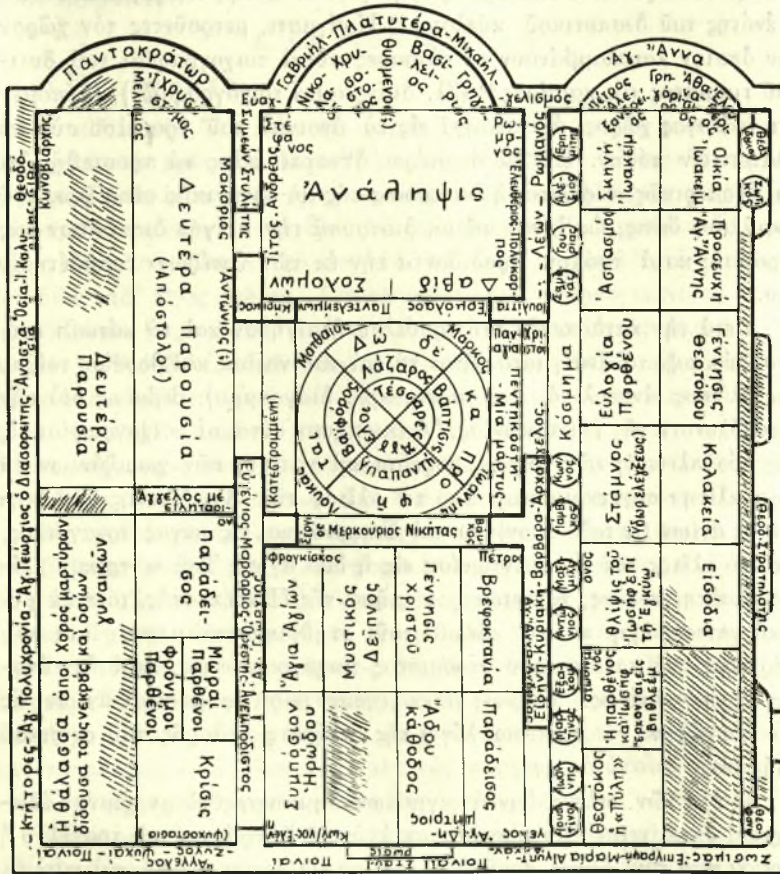
Μετὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν τοιχογράφησιν τοῦ ἄνευ τρούλλου μεσαίου κλίτους, ἠκοδομήθη καὶ τὸ βόρειον, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος· τοῦτο, ἐν ἀναλογίᾳ πρὸς τὰ προὔπαρξαντα, ἐκαλύφθη διὰ κυλινδρικής καμάρας, ὕψους, ὡς ἐσημειώθη, τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸ τοῦ νοτίου κλίτους, ἢ δὲ ἐπικοινωνία τοῦ κλίτους τούτου πρὸς τὸ κεντρικὸν ἐγένετο δι' ἀνοίγματος (βλ. κάτωθιν Β. Δ.), ἀντιστοίχου καὶ ἀναλόγου πρὸς τὸ ἀπέναντι ἀνοίγμα ἐπικοινωνίας νοτίου καὶ κεντρικοῦ κλίτους. Ἐπειδὴ δὲ ἡ κατασκευὴ τοῦ ἐν λόγῳ τρίτου κλίτους εἶχεν ἀποφασισθῆ, ὡς εἴπομεν, κατασκευαζομένου τοῦ κεντρικοῦ, διὰ τοῦτο καὶ κατὰ τὴν τοιχογράφησιν τοῦ τελευταίου ἀφέθη χῶρος ἐλεύθερος τοιχογρα-

φιῶν, ἐκεῖ ἔνθα ἔγινε τὸ ἀνοίγμα ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν δύο κλίτων⁹⁹. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν παρατηροῦνται εἰς τὸ μέρος τοῦτο κεκομμέναι μορφαὶ ἀγίων. Ἀκολούθως εἰκονογραφήθη καὶ τὸ βόρειον κλίτος μὲ τὴν ὑφισταμένην τοιχογράφειαν. Οὕτω προέκυψε μία τρικλίτος καμαροσκέπαστος βασιλική, τῆς ὁποίας τὰ κλίτη ἐπικοινωνοῦν μόνον διὰ τῶν δυτικῶν ἀνοιγμάτων, διότι τὰ κάτωθι τοῦ τρούλλου ἀνατολικά ἀνοίγματα ἔγιναν, ὡς θὰ ἴδωμεν, κατόπιν.

Εἰς τὴν ἀνωτέρω διαμόρφωσιν τοῦ μνημείου ἠκολούθησε, νομίζω, ἡ κατασκευὴ τοῦ τρούλλου (πρῶτον ἡμισυ ΙΕ' αἰῶνος). Ἐσκέφθησαν δηλ. ὅτι ἢ διὰ συνεχῶν προσθηκῶν προκύψασα καμαροσκεπῆς βασιλικὴ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκτήσῃ περισσοτέραν αἴγλην ἐὰν προσετίθετο τρούλλος, τοῦτο δὲ θὰ ἐπιτυγχάνετο ἐὰν ἐκόπτετο εἰς τὸ μέσον ἡ κεντρικὴ καμάρα, προσετίθεντο τέσσαρες πεσσοὶ καὶ τέσσαρα τόξα διὰ νὰ κρατήσουν τὸ νέον κατασκευάσμα. Τὴν ἐξ ἀρχῆς κατασκευὴν τοῦ τρούλλου, δυναμένην νὰ ὑποστηριχθῇ διὰ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἀναλόγων παραδειγμάτων στηρίξεως τρούλλου ἐπὶ πεσσῶν ἐν ἐπαφῇ μετὰ τῶν πλαγίων τοίχων, ἀποκλείω, θεωρῶν ὡς βεβαίαν τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευὴν διὰ τοὺς ἀκολουθοῦντες λόγους: 1) Διότι προσεκτικὴ ἐξέτασις ἀποδεικνύει ὑστερογενῆ τὴν στήριξίν του ἐπὶ τῶν ἐν ἐπαφῇ μετὰ τῶν τοίχων πεσσῶν. Ἐὰν ὁ τρούλλος ἐκτίζετο ἐξ ἀρχῆς θὰ ἐστηρίζετο ἐπὶ τῶν τοίχων ἢ μᾶλλον ἐπὶ ἀψιδωμάτων ἐπ' αὐτῶν ἀνοιγομένων, ὡς ἐλέχθη ἤδη. Ἀλλὰ ἐκ τῶν ὑστέρων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ τοῦτο λόγῳ τοῦ μικροῦ πάχους τῶν τοίχων, οἷτινες οὔτε νὰ βαστάσουν τὸ βάρος τοῦ τρούλλου ἠδύναντο οὔτε νὰ διανοιγοῦν εἰς ἀψιδώματα. 2) Διότι μαρτυροῦν τοῦτο ἡ ὑπαρξίς καὶ ἑτέρου στρώματος τοιχογραφίας ὑπὸ τὸν τρούλλον καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ὅλου τρούλλου. Ἐχῶ τὴν γνώμην δηλ. ὅτι ἀπαξ διεκόπη ἡ καμάρα καὶ ἐκτίσθησαν τὰ ἀψιδώματα καὶ οἱ πεσσοί, ἡλλοιώθησαν αἱ κατὰ τὸ τμήμα τοῦτο τοιχογραφίαι, ὑψωθέντος δὲ καὶ τοῦ τρούλλου προέκυψε ἡ ἀνάγκη τῆς τοιχογραφίσεως τῶν νέων τούτων τμημάτων. Φυσικὸν εἶναι λοιπὸν νὰ διαφέρῃ ἡ ἐνταῦθα τοιχογράφεισις ὡς μεταγενεστέρως γενομένη, παρ' ὅλον ὅτι ὁ τοιχογράφος προσπαθεῖ δι' ἀσστηρῶν χρωμάτων νὰ μείνῃ ἐγγὺς πρὸς τὴν τοιχογράφειαν τοῦ ὅλου κλίτους, χάριν βεβαίως τῆς ἐνότητος. Ἐξωγραφήθησαν τότε οἱ τέσσαρες πεσσοί, τὰ τέσσαρα τόξα, τὰ λοφία, ὁ τρούλλος καὶ οἱ κάτωθι τοῦ νοτ. καὶ βορ. τόξου τοῖχοι. Κατὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν παρέστη ἡ ἀνάγ-

⁹⁹) Τὸ ἀνοίγμα νομίζω πιθανώτερον ὅτι ἔγινε εὐθὺς κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κεντρ. κλίτους καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς βορεία θύρα εἰσόδου εἰς τὸν ναόν. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὴν κάτοψιν φαίνεται τμήμα τοῖχου εἰσέχοντος πρὸς τὸ ἀνοίγμα, ὑπὸ μορφὴν παραστάδος, διὰ τὴν θύραν.

κη τῆς καλύψεως ὀρισμένων τοιχογραφιῶν τῆς πρώτης τοιχογραφήσεως καὶ τῆς ζωγραφήσεως σπουδαιοτέρων καὶ πρὸς τὸν νέον χῶρον προσιδιαιζόντων θεμάτων. Οὕτω ἐγένετο καὶ ἡ κάλυψις τῆς μορφῆς τῆς μάρτυρος, περὶ ἧς εἴπομεν, καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς τοιχογράφησις τῆς Πεν-

Εἶκ. 7.—Παναγία τῆς Κριτσᾶς. Διάγραμμα τοιχογραφιῶν καὶ τῶν τριῶν κλιτῶν.

τηκοστῆς (Πίν. IB, 1). Μόνον δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἐξηγοῦνται τὰ δύο στρώματα τοιχογραφιῶν καὶ ἡ παραλλάσσουσα τεχνικὴ τοῦ τρούλλου ἀπλῶς συνηγοροῦν. 3) Τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευὴν τοῦ τρούλλου μαρτυροῦν καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ τοῦ θέματα. Ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει Παντοκράτωρ διότι αἱ ὑπάρχουσαι ἐνισχυτικαὶ ζῶναι δὲν ἐπέτρεπον τὴν κατασκευὴν του. Μεταξὺ ὅμως τῶν διὰ τῶν ζωνῶν τούτων σχηματιζομένων τεσσάρων τριγωνικῶν χώρων ὑπάρχουν τὰ θέματα τῆς Ὑπαπαντῆς, Βαπτίσεως, Λαζάρου καὶ Βαϊφόρου. Εἶναι ἄρα γε

τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ θέματα ταῦτα, ὑπάρχοντα εἰς τὴν καμάραν πρὸ τῆς διὰ τοῦ τρούλλου διακοπῆς τῆς καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν θέσιν αὐτῆν, ὡς συνέχεια δηλ. τῶν θεμάτων: Μυστικός Δεῖπνος, Μεταμόρφωσις (;), Γέννησις Χριστοῦ, Ἄδου Κάθοδος, μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τρούλλου ἐπανεξωγραφήθησαν ἐν αὐτῷ, ἵνα μὴ διασπασθῆ ἢ ἐνότῃς τοῦ δεσποτικοῦ κύκλου; ²⁹ Πράγματι, μετροῦντες τὸν χῶρον τὸν ὁποῖον καταλαμβάνουν αἱ τέσσαρες αὐταὶ τοιχογραφίαι τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς καμάρας ³⁰ (βλ. διάγραμμα τοιχογραφῶν), βλέπομεν ὅτι ἀνάλογος χῶρος ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ ἄνοιγμα τοῦ τρούλλου σὺν τῷ πλάτει τῶν τόξων. Εἰς τὰ ἀνωτέρω δύναται τέλος νὰ προστεθῆ, ὅτι καὶ ἐξωτερικῶς παρέχεται ἡ ἐντύπωσις τῆς μὴ ὀργανικῆς στηρίξεως τοῦ τρούλλου, ὅστις, ὡς ξένον σῶμα, διατρυπᾷ τὴν στέγην διακόπτων τὰς κεράμους κατὰ τρόπον προδίδοντα τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων τοποθέτησίν του.

Μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τρούλλου ἠνοίγησαν καὶ τὰ κάτωθι τοῦτου δύο τοξωτὰ ἄνοιγματα (ἦτοι τὰ ἐπὶ τοῦ νοτίου καὶ βορείου τοίχου τοῦ κλίτους ἀνατολικά ἄνοιγματα,—βλ. διάγραμμα) βεβαίως διὰ τὴν διευκόλυνσιν τῆς ἐπικοινωνίας. Ἀπεκόπησαν οὕτω αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὰς δύο πλευρὰς τῶν τοίχων, βορείου καὶ νοτίου, τῶν χωριζόντων τὰ τρία κλίτη: συγκεκριμένως ἀπὸ τὸ κλίτος τῆς Ἁγ. Ἄννης δύο σπηλαία ἀγίων (μεταξὺ Κων)νου καὶ Σαμωνᾶ) καὶ εἰς μέγας ἀρχάγγελος, ἀπὸ τὸ κλίτος τοῦ ἁγ. Ἀντωνίου εἰς ἣ δύο ἅγιοι. Τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἐκόπη, νοτίως, τὸ κατώτερον τμήμα τῆς Πεντηκοστῆς, τότε δὲ φυσικὰ κατεστράφη καὶ τὸ κάτωθι τοῦ στήθους ὑπόλοιπον σῶμα τῆς μάρτυρος τοῦ παλαιότερου στρώματος τοιχογραφήσεως, περὶ ἧς εἴπομεν προηγουμένως. Ὁμοίως ἀπεκόπησαν βορείως μορφαὶ ἀγίων, αἷς δὲν ἠδυνήθη νὰ ταυτίσω λόγῳ τῆς πλήρους φθορᾶς τοῦ σχετικοῦ τμήματος.

Αἱ διὰ τῶν τελευταίων ἀνοιγμάτων δημιουργηθεῖσαι γυμναὶ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι ἐξωγραφήθησαν ὑπὸ τοῦ ζωγράφου τοῦ τρούλλου ἢ συνεργάτου του. Οὕτω προῆλθεν ἡ παρὰ τῷ νοτίῳ πεσσῷ καὶ κάτωθι τοῦ νέου ἀνοιγματος παράστασις τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ (βλ. πίν. ΚΑ', 2) καὶ ἄλλη τις παρὰ τῷ βορείῳ, ἀτυχῶς ὀλοκληρωτικῶς ἐξαλειφθεῖσα.

2. Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Κριτσᾶς εἶναι λίαν ἀξιόλογος διὰ τὰ

²⁹) Τὴν ἀκολουθίαν τῶν θεμάτων τούτων πρὸς τὰ ἄλλα τοῦ Χριστολογικοῦ κύκλου βλ. εἰς Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ν Α.Β.Μ.Ε., ΣΤ' (1948) σ. 118, εἰκ. 105.

³⁰) Ἡ κατεστραμμένη τετάρτη ἦτο πιθανῶς ἡ Μεταμόρφωσις.

εἰκονογραφικὰ θέματα, διὰ τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως. Αἱ διάφοροι περίοδοι κατασκευῆς τοῦ μνημείου φαίνονται καὶ εἰς τὴν διάφορον τεχνοτροπίαν τῶν τοιχογραφιῶν αἱ ὁποῖαι ἀπλοῦνται εἰς τὰ τρία κλίτη καὶ τὸν τροῦλλον χωρὶς νὰ ἀφήσωσι καμμίαν γυμνὴν ἐπιφάνειαν.

A. NOTION KLITOS

α) Τὰ θέματα.

Τὸ κλίτος τῆς Ἁγ. Ἄννης, χαρακτηριζόμενον διὰ τὰ φωτεινὰ καὶ ἀρμονικὰ του χρώματα, ἐμφανίζει τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας εἰκονογραφήσεως ἐφ' ἑκάστου τῶν πλαγίων τοίχων ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τοῦ ἄξονος τῆς καμάρας. Δῆλα δὴ κατὰ τὸ σύστημα τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς, τὸ ὁποῖον μάλιστα ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἐπικρατεῖ⁸¹, ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα καθ' ὕψος ζώνας, διακρινομένας δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων παρίστανται αἱ ἱεραὶ σκηναί, ἢ ἅγιοι ἐντὸς πλαισίων ἢ κύκλων, πάλιν δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν χωριζομένων. Καὶ ἡ μὲν κατωτάτη ζώνη διακοσμεῖται δι' ὀλοσώμων μορφῶν, ἡ ὑπὲρ αὐτὴν ἀποτελεῖ ζωφόρον ἐκ παρατεθειμένων «ἐγκολπίων» (medaillons) εἰκονιζόντων στηθάρια μαρτύρων, τέλος δὲ ἡ ἀνωτάτη εἰκονίζει σκηναὶς τοῦ βίου τῆς ἁγ. Ἄννης καὶ τῆς Θεοτόκου (βλ. διάγραμμα τοιχογραφιῶν).

Εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐπὶ βαθέος πρασίνου βάθους, παρίσταται δεομένη καὶ ὑπὸ μορφὴν Πλατυτέρας ἢ Ἁγ. Ἄννα⁸² (βλ. πίν. ΣΤ', 1). Αὕτη φορεῖ πράσινον χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον: χαμηλὰ κατέρχεται εἰς τὸ μέτωπόν της ὁ περιβάλλον τὴν κόμην ὑπὸ τὸ μαφόριον κεκρῦφαλος. Μεγάλοι ὀφθαλμοί, ὀλίγον πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἐστραμμένοι, μεγάλα ὀφρῦς εἰς ἑλαφρὰν σύσπασιν, λεπτὴ καὶ ἐπιμήκης ρίς καὶ μικρὸν στόμα, παρέχουσιν αὐστηρὰν ἔκφρασιν. Εἰς ταύτην συμβάλλει τὸ ὄλον πλάσιμον τῆς μορφῆς, τὸ ὁποῖον ἐπιτυχάνεται δι' ὄχρας μὲ σκιάς καστανοῦ χρώματος⁸³.

Κατωτέρω, ἐπὶ ὁμοίως σκοτεινοῦ πρασίνου βάθους παρίστανται ὀλοσώμοι καὶ κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν ἐστραμμένοι τέσσαρες Ἱεράρχαι ἦτοι, ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (βλ. πίν. Θ' καὶ Κ', 1), ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος καὶ ὁ Ἁγ. Ἐλευθέριος. Ὁ τρίτος εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένος. Εἰς

⁸¹) Millet, Recherches, σ. 633 καὶ Ὁρλάνδος ABME.

⁸²) Ὁ Gerola (Elenco Topogr. σ. 196, ἀρ. 568. ἔ. ἀ. σ. 61), εἶχεν ἐκλάβει τὴν Ἁγ. Ἄνναν ὡς Θεοτόκον. Ὁ Χατζηδάκης ὁμοῦς διέκρινε τὴν παράστασιν.

⁸³) Χατζηδάκης, αὐτόθι. Ὁρθῶς ἐσημειώθη (αὐτόθι σ. 89) ὅτι ὑπενθυμίζει πρόσωπον χωρικῆς τῆς Κρήτης.

τὰς χεῖρας τῶν κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια μὲ τὰς σχετικὰς λειτουργικὰς εὐχὰς. Εἶναι ἐνδεδυμένοι λευκὰ πολυσταύρια, τῶν σταυρῶν γραφομένων διὰ φαιοῦ ἢ μέλανος χρώματος. Διάλιθα εἶναι τὰ ἐπιτραχήλια, τὰ ἐπιμανίκια καὶ τὰ ἐπιγονάτια τῶν Ἱεραρχῶν. Τὰ πρόσωπα αὐτῶν εἶναι λαμπρὰ δείγματα ρεαλιστικῆς Κρητικῆς τοιχογραφίας (πίν. Θ'). Μὲ τὸ ἐν γένει ἄδρὸν πλάσιμον, τὰς ὁρθὰς ἀναλογίας τῶν χαρακτηριστικῶν τὴν δῆλωσιν τῶν τριχῶν τῶν γενεῶν καὶ τῶν κεφαλῶν, νομίζει πράγματι κανεὶς ὅτι βλέπει μορφὰς τῆς καθημερινῆς ζωῆς πρὸς τὰς ὁποίας ἔχει ἄμεσον οἰκειότητα.

Εἰς τὴν κυλινδρικήν καμάραν, ἐπὶ βάθους πάλιν βαθέος πρᾶσινου⁵⁴, εἰκονίζονται δέκα τέσσαρες σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Ἁγ. Ἄννης καὶ τῆς Θεοτόκου. Αἱ σκηναὶ ἀρχίζουσι ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς καμάρας καὶ φθάνουσι εἰς τὸ δυτικὸν (βλ. διάγραμμα τοιχογραφ.). Αὐταὶ εἶναι: Ὁ Ἐθαγγελισμὸς τοῦ Ἰωακείμ (Σκηνὴ τοῦ Ἰωακείμ, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν), ἡ Οἰκία τοῦ Ἰωακείμ, ἡ Συνάντησις τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννης (Ἀσπασμός), ἡ Προσευχὴ τῆς Ἁγ. Ἄννης, ἡ Εὐλογία τῆς Παρθένου ὑπὸ τῶν Ἱερέων, ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου, ἡ Κολακεία τῆς Θεοτόκου, τὸ ὕδωρ τῆς Ἑλέγξεως (Στάμνος), τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου ἢ Θλίψις τοῦ Ἰωσήφ ἐπὶ τῇ ἐγκύφῳ, τὸ Ταξείδιον τῆς Βηθλεέμ, ἡ Θεοτόκος «ἡ Πύλη» καὶ δύο ἔτεροι σκηναὶ ἐντελῶς κατεστραμμένοι. Ἐν Κρήτῃ δὲν γνωρίζω ἄλλον ναὸν εἰς ὃν νὰ ἔχουσιν ἀπεικονισθῆ τόσαι σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου καὶ μάλιστα τοῦ ἀποκρούου κύκλου⁵⁵. Σχετίζονται ἀκριβῶς πρὸς ἄλλα μνημεῖα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Τὰ θέματα εἰδικώτερον ἔχουσιν ὡς ἀκολούθως:

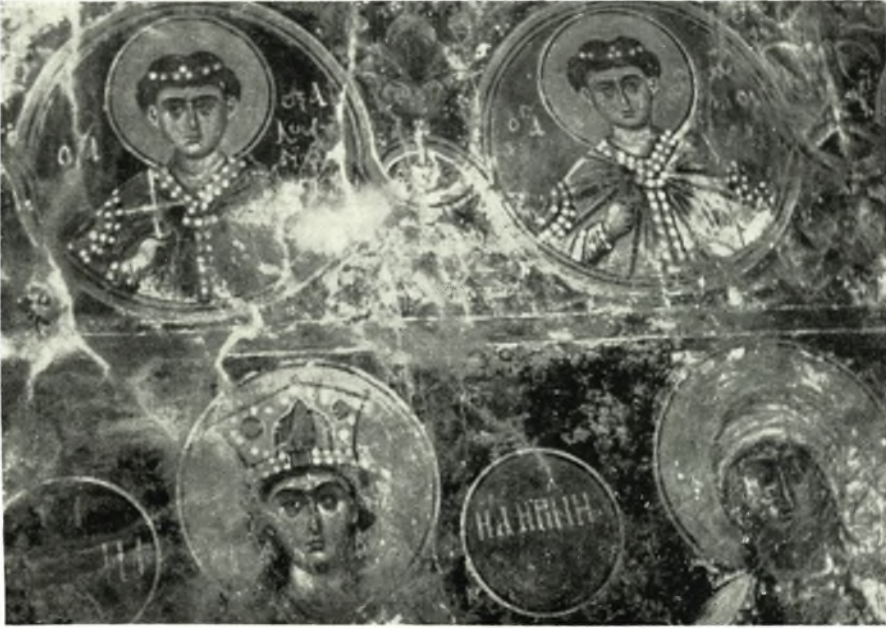
Ὁ Ἐθαγγελισμὸς τοῦ Ἰωακείμ (πίν. ΣΤ' εἰκ. 2), ἀνήκων εἰς τὸν ἀπόκρουον κύκλον⁵⁶, εἰκονίζει τὸν Ἰωακείμ καθήμενον ἐν τῇ σκηνῇ του, παρ' αὐτῷ δὲ δύο ποιμένας καὶ ἄνωθεν τὸν πρὸς αὐτὸν ἐρχόμενον Ἄγγελον μὲ τὴν ἀγγελίαν τῆς συλλήψεως τῆς Ἄννης⁵⁷.

⁵⁴) Τοιοῦτον εἶναι τὸ βάθος ἔλοκλήρου τοῦ κλίτους.

⁵⁵) Τὰ λίαν σπάνια θέματα τὰ ὁποῖα διὰ τὴν Κρήτην ἀπαντῶσιν μοναδικῶς ἐνταῦθα, καθιστῶσιν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον τὸ κλίτος. Ὀλίγα μόνον ἐκ τῶν θεμάτων αὐτῶν, τὰ περισσότερα συνήθη, εὐρίσκονται ἐν Κρήτῃ εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Ἄννης καὶ Ἁγ. Νικόλαου εἰς Σκητιάν, καὶ εἰς Ἁγ. Ἄνναν Κανδαίου (Ἀντζαράκι).

⁵⁶) Πρὸβλ. Const. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae MDCCCLXXVI, κεφ.1 σ. 4 «ὁ Ἰωακείμ ἔδωκεν ἑαυτὸν εἰς τὴν ἔρημον κακεῖ ἐπηξο τὴν σκηνὴν αὐτοῦ καὶ ἐνήστεισεν ἡμέρας τεσσαράκοντα καὶ νύκτας τεσσαράκοντα...».

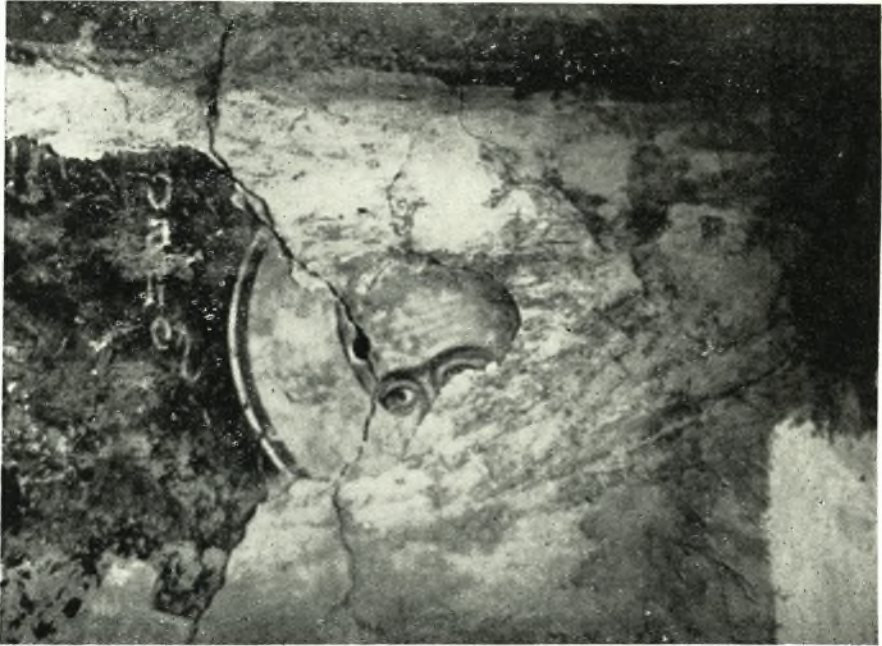
⁵⁷) Tischendorf, *αὐτόθι*, IV, σελ. 9 «Ἄγγελος Κυρίου κατέβη πρὸς

Εἰκ. 1. — Οἱ ἅγιοι: Ἐξακουστοδιανός, Ἀντώνιος, Εἰρήνη, Κυριακή.

Εἰκ. 2. — Ἡ κολακεία τῆς Θεοτόκου.

Είχ. 1. — 'Ο ἅγιος Γρηγόριος κατὰ τὰς ἐργασίας καθαρισμοῦ.

Είχ. 2. — 'Ο ἅγιος Γρηγόριος μετὰ τὰς ἐργασίας καθαρισμοῦ.

Ρόδιον καὶ φωτεινὸν εἶναι τὸ τοπίον. Ὁ Ἰωακείμ κἀθηται σύννους, στηρίζων τὴν κεφαλὴν διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐνῶ πρὸ αὐτοῦ ἴστανται οἱ δύο νεαροὶ ποιμένες, ὧν ὁ πρῶτος στρέφων πρὸς τὸν ὀπισθεν δεικνύει τὸν Ἰωακείμ. Οὗτος εἶναι ἐνδεδυμένος κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἀνοιχτὸν ἐρυθρὸν ἱμάτιον. Οἱ νέοι, φοροῦν χειριδωτοὺς χιτῶνας μέχρι τῶν γονάτων, ἐξωσμένους εἰς τὴν μέσην, χρώματος ὑποκυάνου καὶ λευκοῦ, λευκοὺς δὲ χαρακτηριστικοὺς πῖλους εἰς τὴν κεφαλὴν. Ἐνοιχτοῦ χρώματος ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ἀνεμιζόμενον ἔνδυμα τοῦ ὄρητικῶς ἱπταμένου ἀγγέλου. Ρεαλιστικαὶ καὶ ἐνταῦθα αἱ μορφαί, μὲ ἔντονα τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ζωηρὰ τὰ περιγράμματα. Τὰ ρόδινα καὶ εὔσαρκα πρόσωπα τῶν ποιμένων, ὧν ἡ ἐντύπωσις ἐνισχύεται ἔτι μὲ τοὺς κλειστοὺς εἰς τὸν λαϊμὸν χιτῶνας, ἀποδίδουν ἀναμφισβητῆτως πραγματικὰς μορφάς.—Ἡ παράστασις δύναται νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμὸν τοῦ Ἰωακείμ εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ⁸⁹ καὶ εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Χιλανδαρίου ἁγ. Ὁρους⁹⁰, ὡς ἐπίσης εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας⁴⁰ (Καχριεῖ Τζαμι) καὶ τὸν ἁγ. Γεώργιον Κρεμίκονκι Βουλγαρίας⁴¹ (14^{ος} αἰών).

Ἡ Οἰκία τοῦ Ἰωακείμ, ὡς χαρακτηρίζει τὴν παράστασιν ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή, εἰκονίζει, ἔναντι ἀκριβῶς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τὸν Ἰωακείμ καὶ τὴν Ἄνναν καθήμενους πρὸ τραπέζης, ἐφ' ἧς ὑπάρχουν ἐδέσματα καὶ φιάλη, τὸ στόμιον τῆς ὁποίας κλείει ἀνεστραμμένον ποτήριον οἴνου. Ἡ Ἄννα φορεῖ χιτῶνα κυανοῦν καὶ ἱμάτιον ἐρυθρὸν, ὁ δὲ Ἰωακείμ ὑποκύανον χιτῶνα καὶ ἰόχρουν ἱμάτιον. Μία θεραπευτὴς πρὸ τῆς τραπέζης ἔχει ποδήρη χειριδωτὸν τὸν χιτῶνα τῆς μὲ παρυφὴν διάλιθον. Ἡ ἁγία Ἄννα στρέφει τὸ βλέμμα πρὸς τὸν Οὐρανόν,

Ἰωακείμ λέγων· Ἰωακείμ, Ἰωακείμ ἐπήκουσε Κύριος ὁ Θεὸς τῆς δεήσεώς σου. Κατάβηθι ἐντεῦθεν· ἰδοὺ γὰρ ἡ γυνὴ σου Ἄννα ἐν γαστρὶ λήφεται».

⁸⁹) Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 78.

⁹⁰) Millet, *Monuments de l' Athos, Les peintures*, Paris 1927, σ. 78. Ἐνταῦθα ὅμως παρίσταται εἰς μόνον ποιμῆν. Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Δοχειαρίου ὑπάρχουν καὶ οἱ δύο ποιμένες, ἔ. ἄ. σ. 227.

⁴⁰) Schmidt, *Ψηφιδωτὰ τοῦ Καχριεῖ Τζαμιού* (ρωσ.), Μόναχον 1906, πίν. XXII. Εἰς Καχριεῖ τὰ πρόσωπα ἔχουν ἀντίθετον θέσιν· δηλ. ἀριστερὰ ὁ Ἰωακείμ καθήμενος, δεξιὰ δὲ οἱ δύο ποιμένες γενειοφόροι καὶ στηριζόμενοι ἐπὶ ράβδων.

⁴¹) André Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928, σ. 331.—Εἰς μεγάλην φορητὴν εἰκόνα σκηνῶν τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου, ἀποκειμένην εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν—αἶθουσα εἰκονογραφ. τύπων—εἰκονίζεται καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς τοῦ Ἰωακείμ, τοῦτου περιστανομένου ἀριστερὰ, δεξιὰ δὲ αὐτοῦ τῶν δύο ποιμένων (τοῦ ἐνὸς ἀγενείου) μετὰ τῶν προβάτων τῶν. Ἄγγελος δὲν ὑπάρχει (αἰὼν 16^{ος} πιθ.).

προφανῶς εὐχαριστοῦσα, ἐνῶ τὸ βλέμμα τοῦ Ἰωακείμ εἶναι ἐστραμμένον πρὸς αὐτήν. Ὁ προπλασμός ἐνταῦθα εἶναι τεφρόχρους, καστανά δὲ τὰ χαρακτηριστικά, ὡς καὶ εἰς ὅλας τὰς παραστάσεις τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ κλίτους (βλ. κατωτέρω). Ἀρχιτεκτονήματα χρώματος ροδίνου ἐξαίρουν τὴν τοιχογραφίαν.—Τὸ ἀνωτέρω θέμα δὲν κατώρθωσα νὰ εὔρω οὐδαμοῦ καὶ εἶναι, φαίνεται, ἄγνωστον εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς λοιπῆς Κρήτης. Παρὰ ταῦτα ὁμως, ἐπειδὴ ἔχομεν τὴν τράπεζαν μὲ τὰ ἐδέσματα, τὴν φιάλην τοῦ οἴνου, τὴν θεραπαινίδα, τὴν ἱκανοποιημένην ἁγ. Ἄνναν κλπ. ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ζωγράφος ἀπεικόνισεν ἐνταῦθα σχετικὴν διήγησιν τῶν Ἀποκρύφων⁴² καθ' ἣν ὁ Ἰωακείμ μετὰ τὸ χαροῦσιν ἄγγελμα τῆς συλλήψεως κατήλθεν ἐκ τῆς Σκηνῆς του εἰς τὴν οἰκίαν του διὰ νὰ φάγῃ καὶ νὰ πῖνῃ, ἐφ' ὅσον πρὸ τοῦ γεγονότος, νηστεύων ἐν ἐρήμῳ «*ἡμέρας τεσσαράκοντα καὶ νύκτας τεσσαράκοντα*» εἶχεν δηλώσει: «*οὐ καταβήσομαι οὔτε ἐπὶ βρωτὸν οὔτε ἐπὶ ποτὸν ἕως οὗ ἐπισκῆφεται με Κύριος ὁ Θεός μου*».

Ἡ συνάντησις τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννης⁴³ (Ἀσπασμός), σκηνὴ ἐκ τῶν Ἀποκρύφων καὶ αὐτῆ⁴⁴, εἰκονίζει τοὺς γονεῖς τῆς Θεοτόκου ἐναγκαλιζομένους ἀλλήλους, ὀπισθεν δὲ αὐτῶν δύο θεραπαινίδας. Ὁ Ἰωακείμ φορεῖ χιτῶνα κυανοῦν καὶ ἱμάτιον ἰόχρου, ἡ δὲ Ἄννα χιτῶνα ὑποκύανου καὶ ἐρυθρὸν μαφόριον. Αἱ θεραπαινίδες φοροῦν ροδόχροα ἱμάτια μὲ τὸν λαιμὸν διάλιθον καὶ στέφος ἐκ μαργαριτῶν εἰς τὴν κεφαλὴν. Τὸ πλάσιμον ὡς καὶ εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τοῦ Ἰωακείμ.—Ἡ σκηνὴ ἔχει μεγάλην ὁμοιότητα μὲ τὴν ἀνάλογον τῆς Περιβλέπτου ἐν Μυστρᾷ⁴⁵. Αἱ αὐταὶ στάσεις τῶν γονέων τῆς Θεοτόκου, αἱ ἴδιαι χειρονομίαι, τὸ ἴδιον βλέμμα. Μόνον ἐνταῦθα αἱ θεραπαινίδες ἴστανται ἑκατέρωθεν τῶν ἐναγκαλιζομένων, ἐνῶ εἰς τὴν Περιβλεπτον εὐρίσκονται ὁμοῦ καὶ εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ σκηνὴ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχοριέ)⁴⁶.

Ἡ Προσευχὴ τῆς Ἄγ. Ἄννης (πίν. ΙΘ', 2), παριστᾷ τὴν

⁴²) Tischendorf, κεφ. 1, σελ. 4.

⁴³) Συνάντησις εἰς τὴν Χρυσὴν Πύλιν. Πρβλ. καὶ Millet, Mistra (Περιβλεπτος, πίν. 127, rencontre à la Porte Dorée. Βλ. καὶ φορητὴν εἰκόνα Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μὲ ἐπιγραφὴν «*ὁ πρὸς τὴν Ἄνναν ἀσπασμός τοῦ Ἰωακείμ*».

⁴⁴) «*Καὶ ἰδοὺ Ἰωακείμ ἦκε μετὰ τῶν ποιμνίων αὐτοῦ καὶ ἔστη Ἄννα πρὸ τῆν Πύλιν καὶ ἦδε τὸν Ἰωακείμ ἐρχόμενον καὶ δραμοῦσα ἐκρεμάσθη εἰς τὸν τράχηλον αὐτοῦ λέγουσα. νῦν οἶδα ὅτι Κύριος ὁ Θεός ἐδλόγησέ με σφόδρα ἰδοὺ γὰρ ἡ χῆρα οὐκέτι χῆρα καὶ ἡ ἄτεκνος ἐν γαστρὶ λήψομαι». Tischendorf, ἔ. ἀ IV, σ. 10.*

⁴⁵) Millet, ἐν. ἀ., 127.

⁴⁶) Schmidt, Καχοριέ Τζαμί, πίν. XXV.

ἁγίαν προσευχομένην, με ὑψωμένας τὰς χεῖρας, ἐντὸς κήπου⁴⁷. Κρήνη ρέουσα ὕδωρ, δένδρα καὶ φωλεὰ τριῶν πτηνῶν⁴⁸, σκηπτροῦχος ἄγγελος ὀρητικὸς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐρχόμενος πρὸς τὴν ἁγίαν⁴⁹ καὶ δύο γυναῖκες ὀπισθεν αὐτῆς ζωοποιοῦσιν τὴν σύνθεσιν. Ἡ ἁγία εἶναι ἐνδεδυμένη κυανοῦν χιτῶτα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον. Αἱ γυναῖκες φοροῦν χειριδωτοὺς ἀνοικοχρώμους χιτῶνας μετὰ λιθοκοσμητῶν σημείων (clavi)⁵⁰ εἰς τὸν λαιμόν. Ἐπιγραφή μεγαλογράμματος δηλοῖ τὸ θέμα: *Ἡ ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΝΝΗΣ*.—Ἡ παράστασις σχετίζεται μετὰ τὴν ἀνάλογον τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῆς Θεοτόκου, τὸν ἄγγελον καὶ τὴν μορφὴν τῆς Κρήνης, διαφέρει ὅμως εἰς τὸ ὅτι ἐκεῖ ἀντὶ τῶν δύο γυναικῶν ὑπάρχει μία μόνον προβάλλουσα ἀπὸ ἀρχιτεκτονήματος⁵¹. Ὁμοιότητα ἐπίσης ἔχει πρὸς τὴν παράστασιν τῆς μονῆς Ἁγ. Γεωργίου, ἐγγὺς τοῦ χωρίου Kremikouci εἰς Βουλγαρίαν⁵² (ΙΔ' αἰών), ἐνῶ διαφέρει πρὸς τὴν σχετικὴν τῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου⁵³.

Ἡ Ἐὐλόγησις τῶν Ἱερέων, ἀποτελεῖ σύνθεσιν καθ' ἣν ἡ ἁγ. Ἄννα ὀδηγεῖ τὴν Θεοτόκον πρὸς τριῶν ἱερέων καθημένων εἰς τράπεζαν. Οἱ δύο ἀκραιὸι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀτενίζοντες τὴν μικρὰν Παρθένον, ὁ δὲ τρίτος ἔχει τὴν κατ' ἐνώπιον στάσιν. Καὶ οἱ τρεῖς ὑποδέχονται τὴν Παῖδα, κατευθύνοντες πρὸς αὐτὴν τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς σχῆμα εὐλογίας. Ὑποκύανος εἶναι ὁ χιτῶν τῆς ἁγ. Ἄννης καὶ ἐρυθρὸν τὸ ἱμάτιον. Ὁμοίως καὶ τῆς Θεοτόκου. Ἐρυθροὶ καὶ κυανοὶ εἶναι οἱ ἐπὶ τῶν χιτῶνων μανδύαι τῶν ἱερέων οἵτινες διὰ φίβλας πορποῦνται κάτωθι τοῦ λαιμοῦ καὶ κοσμοῦνται διὰ παρυφῶν

⁴⁷) «Ἐν τῷ παραδείσῳ» κατὰ τὰ Ἀπόκρυφα (βλ. κατωτ.) ὡς σημειοῦται καὶ εἰς τὴν ἀνάλογον σύνθεσιν εἰς Καρχιέ. Βλ. Schmidt, *αὐτόθι*, πίν. II. Τὰ Ἀπόκρυφα ἀναφέρουν (σελ. 6): «...ἡ Ἄννα ἐν τῷ Παραδείσῳ εἶδε δαφνηδαίαν καὶ ἐκάθησεν ὑποκάτω αὐτῆς καὶ ἐλιτάνευσεν τὸν δεσπότην λέγουσα, Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ὑμῶν εὐλόγησόν με...καθὼς ἠλόγησας τὴν μήτραν Σάρρας...».

⁴⁸) Tischendorf, *αὐτόθι*, κεφ. III, σ. 7 «καὶ ἀτενίσασα εἰς τὸν οὐρανὸν εἶδε καλιὰν στρουθίων ἐν τῇ δαφνηδαίᾳ...».

⁴⁹) «...Καὶ ἰδοὺ ἄγγελος Κυρίου ἐπέστη λέγων αὐτῇ: Ἄννα, Ἄννα, ἐπήκουσε Κύριος τῆς δεήσεώς σου καὶ συλλήψει καὶ γεννήσεις καὶ λαληθήσεται τὸ πνεῦμα σου ἐν ὄλῃ τῇ οἰκουμένῃ». *Αὐτόθι*, κεφ. IV, σ. 8.

⁵⁰) Περὶ αὐτῶν βλ. Γ. Σωτηρίου, Τὸ ὄραριον τοῦ Διακόνου ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, «Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθηνῆνσι Πανεπιστημίου», 1924, σ. 340 κ. ἔξ. καὶ Ἄννης Ἀποστολάκη, Τὰ κοπτικά ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθῆναις Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν, σ. 47 κ. ἔξ.

⁵¹) Schmidt, *αὐτόθι*, πίν. II.

⁵²) Grabar, ἔ. ἀ. σ. 331.

⁵³) Diehl, Manuel, σ. 733. Εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντ. Μουσείου Ἀθηνῶν (βλ. σημ. 41) ἡ Ἁγία εἶναι μόνη προσευχομένη. Ἡ κρήνη, καὶ ἡ ὄλη παράστασις διαφέρει τῶν τοιχογραφιῶν.

διαλίθων. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρουν καὶ οἱ τρεῖς τοὺς χαρακτηριστικούς μικροὺς μετὰ μαργάρων πύλους τῶν ἑβραίων ἱερέων⁵⁴. Ἡ τράπεζα καλύπτεται διὰ λιθοκοσμίου ποδέας ἔχει δ' ἐπ' αὐτῆς φιάλας, ποτήρια, μαχαίρας κ.τ.τ. Τὸ πλάσιμον τῶν μορφῶν καὶ ἐνταῦθα ὡς καὶ τῶν προηγούμενων.—Ἡ τοιχογραφία σχετίζεται πρὸς ἀναλόγους τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστραῖ⁵⁵ καὶ τῆς μονῆς Βατοπεδίου⁵⁶, διαφέρει ὅμως ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἐκεῖ ὀδηγεῖται ἡ Θεοτόκος εἰς τοὺς ἱερεῖς ὑπὸ ἀμφοτέρων τῶν γονέων τῆς, ἐνῶ ἐνταῦθα ὑπὸ μόνῃς τῆς μητρός τῆς. Ἀντιθέτως πάλιν, ὑπὸ μόνου τοῦ Ἰωακείμ ὀδηγεῖται καὶ εἰς τὴν σχετικὴν παράστασιν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας⁵⁷ καὶ τῆς Λαύρας ἐν Ἄθω⁵⁸.

Ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου εἰκονίζει τὴν ἀγ. Ἄνναν κατακεκλιμένην διαγωνίως, πρὸ αὐτῆς δὲ τράπεζαν μετὰ τροφίμων. Κάτω δεξιὰ τὸ βρέφος ἐντὸς κλινιδίου⁵⁹. Πρὸ τῆς τραπέζης τρεῖς γυναῖκες, ὡς συνήθως. Ὅπισθεν τῆς Ἄννης γυνή, ὡς καὶ ὀπισθεν τοῦ παιδίου. Ἐρυθρά, γαλάζια, πράσινα καὶ πορτοκαλὶ εἶναι τὰ ἐπικρατοῦντα ἐνταῦθα χρώματα εἰς τὰ ἐνδύματα. Αἱ γυναῖκες φέρουν διαδήματα ἐκ πολυτίμων λίθων, διάλιθοι δὲ εἶναι αἱ παρυφαὶ τῶν ἐνδυμάτων των. Τὰ ἀρχιτεκτονήματα εἰς τὸ βάθος, ἀπεδόθησαν διὰ τεφροῦ χρώματος.—Ἡ σκηνὴ εἶναι τυπικὴ εἰς τὸν Μυστραῖ⁶⁰ καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Κρήτης⁶¹.

Ἡ Κολακεία⁶² (βλ. πίν. I', 2), τῆς ὁποίας ἄλλην παράστασιν δὲν γνωρίζω ἐν Κρήτῃ, παριστᾷ τὴν μικρὰν Παρθένον φερομένην τρυφερῶς καὶ φιλοστόργως ὑπὸ τοῦ Ἰωακείμ. Ἡ Ἄννα εἶναι ἐτόιμη νὰ μετὰσχη τῶν ἐκδηλώσεων. Ὁ χιτῶν τοῦ Ἰωακείμ εἶναι κυανοῦς, φαῖον

⁵⁴) Schmidt, αὐτόθι, πίν. XXIV.

⁵⁵) Millet, Mistra, πίν. 78.

⁵⁶) Millet, Athos, σελ. 88.

⁵⁷) Schmidt, αὐτόθι, πίν. XXIV.

⁵⁸) Millet, ἔ. ἀ. σ. 140, «Ἡ Θεοτόκος χερσὶ τῶν ἱερέων». Ἡ Ἄννα προβάλλει ὀπισθεν παραπετάσματος παραθύρου.

⁵⁹) Tischendorf, αὐτόθι VI, σ. 14 «ἀκούσατε, ἀκούσατε αἱ δώδεκα φυλαὶ τοῦ Ἰσραὴλ ὅτι Ἄννα θηλάζει!».

⁶⁰) Millet, Mistra, σελ. 63.

⁶¹) Gerola, Elenco Topogr., σελ. 169, 202 κ. ἄ.

⁶²) Συνήθης εἶναι ὁ τίτλος «Ἡ Κολακεία τῆς Θεοτόκου». Βλ. Schmidt, Καρχιέ, πίν. XXIV καὶ Grabar, 331. Ὁ αὐτὸς ἐπικρατεῖ καὶ εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας· βλ. τὴν σημειωθεῖσαν τῶν σκηνῶν τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου τοῦ Βυζαντιν. Μουσ. Ἀθηνῶν. Ὁμοίως ἡ σκηνὴ ἀπαντᾷ μὲ τὸν τίτλον «Ἡ Φιλοστοργία τῶν Θεοπατόρων» ὡς εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας, Millet, Athos, σ. 141, διότι βεβαίως πρόκειται περὶ τῶν φιλοστόργων θωπειῶν τῶν γονέων τῆς Θεοτόκου. Βλ. καὶ Grabar, αὐτόθι. «la vierge caressée par ses parents».

δὲ τὸ ἱμάτιον. Τῆς Ἄννης, ὑποκύανος ὁ χιτῶν καὶ ἐρυθρὸν τὸ μαφόριον. Τῆς παρθένου ὁ χιτῶν εἶναι λευκὸς καὶ διάστικτος ἕξ ἀνθυλλίων. Εἰς τὸ βάθος μία παιδίσκη μὲ πράσινον ἐξωσμένον χιτῶνα καὶ ἀρχιτεκτονήματα καστανοῦ χρώματος. — Ἡ τοιχογραφία ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῆς μονῆς Βατοπεδίου ἐν Ἄθῳ⁶³, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ ὑπάρχουν δύο γυναῖκες ἐκατέρωθεν τῶν γονέων τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ ἐνταῦθα μία μόνον «παιδίσκη», ὡς καὶ ἀλλαχοῦ⁶⁴. Ὁμοιάζει ἐπίσης πρὸς τὴν τῆς μονῆς Διονυσίου⁶⁵. Σημειωθῆτω ἐπίσης ὅτι εἰς τὸ μωσαϊκὸν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας ἀμφότεροι οἱ καθήμενοι γονεῖς φέρουν τὴν Θεοτόκον⁶⁶, δύο δὲ πάλιν γυναῖκες προβάλλουν ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονήματα. Καὶ εἰς τὰς μεταγενεστέρας φορητὰς εἰκόνας ἀμφότεροι οἱ Θεοπάτορες, καθήμενοι ἐπὶ θρανίου, φέρουσιν τὴν Θεοτόκον⁶⁷.

Εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν σκηνὴν τοῦ Ὑδατος τῆς Ἐλέγξεως⁶⁸ (Στάμνου μετὰ τοῦ ὕδατος τῆς ἐλέγξεως, κατὰ τὴν ἡμιεξίτηλον ἐπιγραφὴν), ὁ ἐπὶ θρόνου ἡμικυλινδρικοῦ καθήμενος ἀρχιερεὺς Ζαχαρίας (πίν. ΚΓ', 2) κατευθύνει τὴν στάμνον εἰς τὰ χεῖλη τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ ὀδηγουμένης Θεοτόκου, ἣτις τείνουσα τὰς χεῖρας λαμβάνει αὐτὴν καὶ εἶναι ἔτοιμος νὰ πῖν. Καὶ τῆς παραστάσεως ταύτης δὲν γνωρίζω ἀνάλογον ἐν Κρήτῃ⁶⁹. Ὁ ἀρχιερεὺς φορεῖ πράσινον χιτῶνα τὸ δὲ ἐξωτερικὸν ἱερατικὸν του ἐνδυμα κοσμεῖται κατὰ διαστήματα ὑπὸ μαργαριτῶν, πλουσιώτερον δὲ κεκοσμημέναι εἶναι αἱ παρυφαί του. Τῆς Παρθένου ἀνοικτὸς κυανοῦς εἶναι ὁ χιτῶν, καστανὸν δὲ τὸ ἱμάτιον, τοῦ δὲ

⁶³) Millet, Athos, σ. 88.

⁶⁴) Πρβλ. καὶ Vladimir Petkovic, La peinture Serbe du Moyen Age, Beograd 1910, τοιχογραφίαν τοῦ Patriarcat à Pec, πίν. 65 b.

⁶⁵) Millet, ἔ. ἀ. σ. 204.

⁶⁶) Schmidt, αὐτόθι, πίν. XXIV.

⁶⁷) Βλ. εἰκ. Βυζαντ. Μουσ. Ἀθηνῶν (σημ. 41). Εἰς τὴν τοιχογραφίαν ὁμοίως τοῦ Kremikinci Βουλγαρίας (ΙΔ' αἰών), ἐκ τῶν καθημένων γονέων, ἡ Ἄννα φέρει ἐπὶ τῶν γονάτων τὴν Μαρίαν ὑποβοηθοῦντος τοῦ Ἰωακείμ. Grabar, σ. 332. Καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Πρωτάτου τὴν Μαρίαν κρατοῦσιν ἀμφότεροι οἱ γονεῖς, ἡ δὲ Ἄννα, σφικτικῶς ἐναγκαλιζομένη τὴν παιδα, φέρει τὴν παρεάν τῆς ἐπὶ τῆς ἰδικῆς τῆς.

⁶⁸) Τὸ ὕδωρ τοῦ ἐλέγχου τῆς ἀγνότητος. Κατὰ τὸ Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου, Tischendorf, κεφ. XV σελ. 28 καὶ XVI σελ. 30, «ἦλθεν Ἄννας ὁ γραμματεὺς καὶ εἶδεν τὴν Μαριάμ ὄγκωμένην καὶ ἀπῆι δρομαίως πρὸς τὸν ἱερέα καὶ εἶπεν αὐτῷ. Ἰωσήφ, ὃν σὺ μαρτυρεῖς, ἠνόμησεν σφόδρα. Τὴν παρθένον ἐμίανεν καὶ ἔκλεψεν τοὺς γάμους αὐτῆς. Καὶ εἶπεν ὁ ἱερεὺς . . . ποτιῶ ὑμᾶς τὸ ὕδωρ τῆς ἐλέγξεως κυρίου καὶ φανερώσει τὰ ἁμαρτήματα ὑμῶν ἐν ὀφθαλμοῖς ὑμῶν. Καὶ λαβὼν ἐπότισεν . . . (αὐτοὺς) καὶ ἐπεμψεν εἰς τὴν ὄρεσιν καὶ ἦλθον ὀλόκληροι. καὶ ἐθαύμασεν πᾶς ὁ λαὸς ὅτι ἁμαρτία οὐκ ἐφάνη αὐτοῖς».

⁶⁹) Πρβλ. καὶ Gerola, Elenco Top.

Ἰωσήφ πράσινος ὁ χιτών, ἀνοικτὸν δὲ καφὲ τὸ ἱμάτιον. Ἡ παράστασις ἔχει ἀρκετὴν ζωηρότητα καὶ ἀλήθειαν εἰς τὰς κινήσεις καὶ τὰς χειρονομίας.—Ἡ τοιχογραφία δύναται νὰ σχετισθῆ πρὸς τὴν ἀνάλογον τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου ἐν Ἀθῶ⁷⁰, διαφέρει ὁμως ἄλλων ὡς π. χ. τοῦ Qeledjar ἐν Καππαδοκίᾳ⁷¹ διότι ἐκεῖ καὶ ὁ Ἰωσήφ καὶ ἡ Μαρία πίνουσιν ἐκ στάμνων τὸ ὕδωρ τῆς δοκιμασίας, ἐνῶ ἐν Κριτσᾷ, πίνει μόνον ἡ Παρθένος. Ἐν γένει εἰς τὰς γνωστὰς παραστάσεις καὶ οἱ δύο πίνουσι τὸ ὕδωρ.

Ἡ τοιχογραφία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (πίν. Η', 1), ἐπαναλαμβάνουσα τὴν γνωστὴν σκηνὴν τῆς πρὸ τοῦ Ζαχαρίου ὀδηγούμενης τριετοῦς Παρθένου⁷² εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένη κατὰ τὸ κατώτερον τμήμα ἔνθα ἡ Θεοτόκος. Ἰχνη μόνον δυσδιάκριτα ἐπέτυχεν ὁ καθαρισμός. Πράσινα καὶ ἐρυθρὰ εἶναι τὰ ἐνδύματα τῶν συνοδῶν τῆς Μαρίας «ἀμιάντων θνηγέτρων τῶν Ἑβραίων». Ἐρυθρὸν τὸ ἱμάτιον τῆς Ἀννης καὶ τοῦ Ζαχαρίου τὸ ἱερατικὸν ἔνδυμα. Χαρακτηριστικὸν τῆς σκηνῆς εἶναι ὅτι ὅπως καὶ εἰς τὴν Εὐλόγησιν τῶν ἱερέων ἡ Θεοτόκος καὶ ἐνταῦθα ὀδηγεῖται ὑπὸ μόνης τῆς ἁγ. Ἀννης. Ἀξίαι ἰδιαιτέρας μελείας αἱ μορφαὶ καὶ αἱ στάσεις τῶν παρθένων. Μὲ τὰς φυσικὰς κινήσεις των, μὲ τὰ ρεαλιστικὰ καὶ ἐκφραστικὰ των πρόσωπα, τοιζόμενα μὲ τὰ ἐξέχοντα μῆλα, τοὺς μεγάλους καὶ ὄραιοις ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, τὰ πλήρη χάριτος βλέμματά των, τὰς περιποιημένας καὶ δι' ὀρμωσχίμων διαδημάτων κεκοσμημένας κόμας των, ἀληθῶς ζωοποιοῦσι καὶ ἐξαιροῦσι τὴν σκηνήν. Ἐπὶ φαιοῦ προπλασμοῦ, ζωηρὰ περιγράμματα, ἀλλὰ μαλακὸν πλάσιμον. Αἱ ὄραϊαι κεφαλαὶ των ἐξαιρῶνται μὲ τὰ δίκην τραχηλεῶν πλατέα λιθοκόσμητα κίτρινα σημεῖα (κλαβία) τὰ ὁποῖα ἔχουσιν πᾶσαι⁷³. Αἱ γυναῖκες αὐταὶ σχετίζουσι τὴν τοιχογραφίαν ὀπωσδήποτε μὲ τὸ Πρωτῶτον. Αἱ τέσσαρες τοῦλάχιστον ἐξ ἀριστερῶν (βλ. πίν. Η', 1) ἔχουσι καθ' ὅλα μεγίστην ὁμοιότητα πρὸς τὴν τοιχογραφίαν τῆς ἀνωτέρω μονῆς (κινήσεις, στροφή κεφαλῶν, μῆλα παρειῶν, κόμαι κ.λ.π.)⁷⁴, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐν Κριτσᾷ ἴσως θὰ ἠδύνατό τις νὰ εὔρη μικρὰν ἐνετικὴν ἐπίδρασιν. Ἀπὸ τὴν παράστασιν ἔλλειπει ἡ σκηνὴ τῆς τροφῆς ὑπὸ τοῦ Ἀγγέλου.

⁷⁰) Millet, Athos, σελ. 78.

⁷¹) Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, πίν. 46. Ἐπίσης τὸ αὐτὸ ἐν πίν. 178 (album 3) εἰς Balleq Kilisse καὶ 185. Ὁμοίως Diehl, la peinture Byzantine, πίν. XX.

⁷²) Ἀπόκρυφα VII, 15.

⁷³) Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁμοίας μορφῆς σημεῖα ἀπαντῶσιν εἰς τὸν Ἁγ. Ἀπολλινάριον Ραβέννης (6ος αἰών). Βλ. Paul Muratoff, La peinture Byzantine, Paris 1928, πίν. XLVIII.

⁷⁴) Millet, Athos, σ. 29.

Ἡ θλίψις τοῦ Ἰωσήφ ἐπὶ τῇ ἐγκύῳ, ἢ ἡ σκηνὴ «ἐβουλήθη λάθρα (ὁ Ἰωσήφ) ἀπολῦσαι⁷⁵ αὐτήν» κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν⁷⁶ (πίν. Ζ', 2) παριστᾷ τὸν Ἰωσήφ ἐξηπλωμένον καὶ στηρίζοντα τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν δεξιὰν μὲ τὴν θλίψιν βαθέως ἐξωγραφημένην εἰς τὸ πρόσωπόν του⁷⁷. Δεξιὰ του, ἐπὶ θρόνου, κάθεται ἡ ἐπίτοκος Θεοτόκος ἐν καταφραεὶ ὀδύνης⁷⁸, ἣτις ἀποδίδεται διὰ τῆς γωνιώδους συσπάσεως τῶν ὀφρυῶν της. Καὶ αὕτη στηρίζει διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλὴν. Ἄνωθεν τοῦ Ἰωσήφ, ὀρμητικῶς πρὸς αὐτὸν ἱπτάμενος ἄγγελος ἔρχεται νὰ διασκεδάσῃ τὰς ὑποψίας του. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον. Ὁ Ἰωσήφ, χιτῶνα φαιὸν μὲ ἐρυθρὰς καὶ μελαίνας σκιάς καὶ πορτοκαλλεόχρουν ἱμάτιον μὲ σκιάς καστανοῦ χρώματος. Ὁ ἄγγελος λευκὸν ἱμάτιον ὅπερ αἰωρεῖται κολπούμενον καὶ οὔτινος αἰ σκιαὶ εἶναι ἐρυθροῦ χρώματος. Τὰ ἀρχιτεκτονήματα ἀπεδόθησαν διὰ φαιοῦ τὰ δεξιὰ καὶ ἰώδους χρώματος τὰ ἀριστερά. Πορτοκαλλεόχρους εἶναι ἡ καθέδρα τῆς Παρθένου.—Ἡ θέσις τοῦ Ἰωσήφ καὶ τοῦ ἄνωθεν ἀγγέλου ὑπενθυμίζει τὴν γνωστὴν σκηνὴν τοῦ Ὁράματος τοῦ Ἰωσήφ, ὡς εὑρίσκεται αὕτη π. χ. εἰς τὴν Μητροπόλιν τοῦ Μυστραῦ⁷⁹ καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ ἰδικὸς μας ὁμως ζωγράφος ἐδανείσθη τὰ στοιχεῖα ταῦτα, προσθέσας δὲ καὶ τὴν Θεοτόκον ἐδραματοποίησε εἰς ἐνιαίαν σύνθεσιν τὴν γνωστὴν Εὐαγγελικὴν διήγησιν τῶν ὑποψιῶν τοῦ Ἰωσήφ ἐπὶ τῇ ἐγκύῳ Παρθένου⁸⁰, ἔχων πιθανῶς ὑπ' ὄψιν καὶ τὸν Ζ Οἶκον τοῦ Ἀκαθίστου⁸¹.

Τὸ Ταξιίδιον εἰς τὴν Βηθλεὲμ (πίν. Ζ', 1) ὅπερ ἐθεωρεῖτο καὶ ἡ Εἰς Αἴγυπτον Φυγὴ⁸², εἰκονίζει τὴν ἐγκυον Παρθένον μεταβαίνουσαν μετὰ τοῦ Ἰωσήφ εἰς Βηθλεὲμ διὰ τὴν ἀπογραφὴν κατὰ τὸ

⁷⁵) Μάλιστα ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει ἀπολέσαι ἀντὶ ἀπολῦσαι (Ματθ. α', 20).

⁷⁶) Καὶ ταύτην οὐδαμοῦ συνήντησα ἐν Κρήτῃ.

⁷⁷) «Καὶ εὗρεν αὐτήν (ὁ Ἰωσήφ) ὠγκωμένην καὶ ἔτυψε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἔρριπεν ἐναντὸν ἡμαῖ ἐπὶ τὸν σάκκον καὶ ἔκλαυσεν πικρῶς». Πρωτευαγγέλιον, ἔ. ἀ. XIII σ. 25.

⁷⁸) Διὰ τὴν ἀποδιδομένην «αἰσχύνην». «Ἡ δὲ Μαριάμ ἔκλαυσεν πικρῶς λέγουσα ὅτι καθαρὰ εἰμι ἐγὼ καὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω». Αὐτόθι σ. 26.

⁷⁹) Millet, Mistra, 68.

⁸⁰) Ματθ. α', 19 κ. ἔξ. «Ἰωσήφ δὲ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, δίκαιος ὢν, καὶ μὴ θέλων αὐτήν παραδειγματῆσαι, ἐβουλήθη λάθρα ἀπολῦσαι αὐτήν. ταῦτα δὲ αὐτοῦ ἐνθυμηθέντος, ἰδοὺ, ἄγγελος Κυρίου κατ' ὄναρ ἐφάνη αὐτῷ...».

⁸¹) «Ζάλην ἐνδοθεν ἔχων λογισμῶν ἀμφιβόλων ὁ σὺμφρων Ἰωσήφ ἐταράχθη, πρὸς τὴν ἀγαμὸν σε θεωρῶν καὶ κλεψίγαμον ὑπονοῶν ἄμμεπτε...» Ὁρολόγιον τὸ Μέγα, ἔκδ. Βενετίας 1887.

⁸²) Οὕτως εἶχεν ἐκλάβει τὴν σκηνὴν καὶ ὁ Gerola, Elenco Top. σ. 196: Fuga in Egitto, καὶ ἄλλοι.

«δόγμα Καίσαρος Αὐγούστου»⁸³. Ἡ Θεοτόκος κάθηται ἐπὶ λευκοῦ ὄνου συρομένου ὑπὸ ὑπηρέτου⁸⁴, ὄπισθεν δὲ ἀκολουθοῦν πεζῇ ὁ Ἰωσήφ καὶ ὁ Ἰάκωβος⁸⁵. Βαθέος κυανοῦ χρώματος εἶναι ὁ χιτῶν τῆς καὶ βαθέος ἐρυθροῦ τὸ ἱμάτιον. Τοῦ Ἰωσήφ κυανοῦς ὁ χιτῶν καὶ πορτοκαλλόχρουν τὸ ἱμάτιον. Τῶν συνοδῶν τὸ ἐσωτερικὸν ἔνδυμα ἐναλλάσσεται πορτοκαλλόχρουν καὶ ὑποκίανον. Ὁ Ἰάκωβος φέρει ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου ράβδον, ἐφ' ἧς κρέματα σάκκος, εἶναι δὲ ὑποδεδεμένος ὑψηλὰς μελαίνας ἔνδρομίδας. Εἰς τὸ πρόσωπον τῆς Παρθένου φαίνεται ἡ κόπωση, ἣν δημιουργεῖ ἡ κατάστασις τῆς. Τοῦ Ἰωσήφ ἡ μορφή ἀντιθέτως ἐκφράζει μίαν ἐνδόμυχον ἱκανοποίησιν, μετὰ τὸ ἀγγελικὸν μήνυμα περὶ τῆς «ἐκ Πνεύματος Ἁγίου Συλλήψεως»⁸⁶ τῆς Παρθένου.—Τὸ θέμα τοῦ Ταξειδίου εἰς Βηθλεέμ, εὐρίσκομεν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας (Καχριέ)⁸⁷ καὶ εἰς τὴν Παντάνασσαν τοῦ Μυστρᾶ⁸⁸. Καὶ εἰς τὰς δύο ὁμοῦς αὐτὰς παραστάσεις τὰ πρόσωπα κινῶνται πρὸς τὰ δεξιὰ προηγουμένου τοῦ Ἰακώβου (γενειοφόρου εἰς Καχριέ) καὶ ἀκολουθοῦντος τοῦ Ἰωσήφ, εἶτα δὲ τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τοῦ ζώου. Τὴν αὐτὴν κίνησιν ἔχει ἡ σκηνὴ καὶ εἰς τὸ μωσαϊκὸν τοῦ Ἁγ. Μάρκου ἐν Βενετίᾳ⁸⁹. Εἰς τὴν ἡμετέραν ὁμοῦς τοιχογραφίαν ἡ κίνησις εἶναι ἀντίθετος. Ἐπὶ πλέον ἐνταῦθα ἔχομεν ἐν ἔτι πρόσωπον, ἥτοι τὸν σύροντα τὸ ζῶον νεαρὸν ὑπηρέτην. Ἡ ὡς πρὸς τὴν κίνησιν ὁμοῦς διαφορὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ ὅτι πᾶσαι αἱ κατὰ μῆκος τῆς καμά-

⁸³) Λ ο υ κ. β, 1-6.

⁸⁴) Φωτογραφίαν τῆς τοιχογραφίας ληφθεῖσαν πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ παρέσχεν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, «Κρητ. Χρονικά» ΣΤ', πίν. Β, 1. Παραθέτομεν καὶ τὴν μετὰ τὸν καθαρισμὸν ἡμετέραν φωτογραφίαν ἐνθα φαίνεται καὶ ὁ πρὸ τοῦ ζώου ὑπηρέτης.

⁸⁵) «Καὶ ἐπέστρωσεν τὴν ὄνον (ὁ Ἰωσήφ) καὶ ἐπεκάθησεν αὐτὴν καὶ εἶλκεν ὁ νιός αὐτοῦ (Ἰάκωβος ἢ Σαμουὴλ) καὶ ἠκολούθει Ἰωσήφ». Ἀπόκρυφα, σελ. 32. Περὶ τῶν ὀνομάτων Ἰάκωβος ἢ Σαμουὴλ βλ. αὐτόθι εἰς τὰ σχόλια. Εἰς τὴν ἡμετέραν παράστασιν δὲν ἔλκει τὴν ὄνον ὁ Ἰάκωβος, ἀλλ' ἀκολουθεῖ, σύρει δὲ ὁ ὑπηρέτης. (Ὁ Ἰάκωβος δηλοῦται καὶ διὰ τῶν γραμμάτων ΙΑ ἀμυδροῦς φαινομένων ἄνω τῆς κεφαλῆς του).

⁸⁶) Μ α τ θ. α', 21.

⁸⁷) Schmidt, ἔ. ἀ. πίν. XXXII, No 88.

⁸⁸) Millet, Mistra, πίν. 144. Πρβλ. καὶ Diehl, Manuel, 746. Εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Καπαδοκίας συνήθως τὸ ζῶον βαδίζει δεξιὰ συρόμενον ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου, ὄπισθεν δὲ ἀκολουθεῖ ὁ Ἰωσήφ. Ἐκεῖ, συνήθως εἶναι καὶ ἡ ἐπιγραφή «Ἰωσήφ, Ἰωσήφ κατάγαγέ με ἀπὸ τῆς ὄνου, ὅτι τὸ ἐν ἐμοὶ ἄγει με τοῦ ἐξελθεῖν». Βλ. σχετικῶς G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, I, pl. 60, II, pl. 103, III, pl. 189.

⁸⁹) Sergio Bettini, Mosaici Antichi di San Marco a Venezia, πίν. XLV. Ἐνταῦθα προηγείται ὁ Ἰωσήφ, ἀκολουθεῖ ἡ Θεοτόκος καὶ ὄπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰάκωβος. Πρβλ. καὶ Muratoff, ἔ. ἀ. πίν. CXLIV.

Εἰκ. 1.—Δύο στρώματα τοιχογραφήσεως. Ὁπισθεν μάργυς. Ἐμπροσθεν Πεντηκοστή.

Εἰκ. 2. — Μυστικός Δείπνος.

Είχ. 1. — Μυστικός Δείπνος: λεπτομέρεια.

Είχ. 2. — 'Ο άπόστολος Βαρθολομαίος. Λεπτομέρεια Μυστικού Δείπνου.

Είχ. 1. — 'Ανάληψις' λεπτομέρεια. 'Απόστολοι.

Είχ. 2. — 'Ο άγ. Φραγκίσκος.

Είχ. 1. — 'Η Δευτέρα Παρουσία.

Είχ. 2. — 'Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος.

ρας σκηναὶ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ ἐν λόγῳ κλίτους τῆς Κριτσᾶς κινουῦνται πρὸς τὰ ἀριστερά, δηλ. ἀρχίζουσι ἐκ τοῦ ἱεροῦ (Εὐαγγελισμὸς Ἰωακείμ) καὶ τελευτοῦν εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς καμάρας (Θεοτόκος «ἡ Πύλη»), μὲ τὴν δρᾶσιν τῶν προσώπων πρὸς τὰ ἀριστερά (ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς).

Ἡ τελευταία τοιχογραφία τοῦ βορ. τμήματος τοῦ κλίτους ἐμφανίζει τὴν Θεοτόκον ὡς «Πύλην Κεκλεισμένην» κατὰ τὴν ὄρασιν τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ⁹⁰. Ἀποτελεῖ συμβολικὴν ἀπεικόνισιν τῆς Μητρὸς τοῦ Σωτῆρος τῆς «καὶ μετὰ τόκον πάλιν ὀφθείσης Παρθένου»⁹¹. Ὁ προφήτης, ἐνδεδυμένος ἀνοιχτόχρωμον μαργαριτοκόσμητον μανδύαν, ὑψοῖ τὰς χεῖρας καὶ στρέφων τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ἀριστερά, βλέπει ἄνωθεν πύλης σιδηρᾶς κεκλεισμένης τὴν Θεοτόκον, ἔχουσαν πρὸ αὐτῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Ἡ Παρθένος καὶ τὸ θεῖον τέκνον παρίστανται κατ' ἐνώπιον καὶ ἐντὸς κύκλου ἐφαπτομένου τῆς κεκλεισμένης πύλης, προφανῶς πρὸς δῆλωσιν τῆς σχέσεως. Φαιοῦ χρώματος εἶναι ὁ χιτῶν τῆς Θεοτόκου καὶ ἰσχύρου τὸ μαφόριόν της, τοῦ Ἰησοῦ λευκὸς ὁ χιτῶν καὶ καστανὸν τὸ ἱμάτιον. Ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ὁμοιάζει πάρα πολὺ πρὸς τὴν τῆς προηγουμένης τοιχογραφίας. Καὶ ἐπειδὴ εἰς τὸ κλίτος τοῦτο δὲν ὑπάρχει παρὰστασις τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ δὲ ἐν λόγῳ τοιχογραφία τῆς Πύλης ἀκολουθεῖ μετὰ τὸ Ταξείδιον εἰς Βηθλέεμ καὶ τὴν Θλίψιν τοῦ Ἰωσήφ, δυνάμεθα νὰ σκεφθῶμεν ὅτι ὁ ζωγράφος μας ἠθέλησε κατὰ τὸν ὥραϊον καὶ συμβολικὸν τρόπον τῆς Κεκλεισμένης Πύλης νὰ παραστήσῃ αὐτὴν τὴν Ἰέννησιν τοῦ Κυρίου⁹².

Ἀμέσως κατωτέρω τῆς ἀνωτέρας ζώνης τῶν τοιχογραφιῶν, τὴν

⁹⁰) Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο', ἐκδ. Λειψίας 1894, Ἰεζεκιήλ κεφ. ΜΔ 1-3. «Ἡ Πύλη αὐτὴ κεκλεισμένη ἔσται, οὐκ ἀνοιχθήσεται καὶ οὐδεὶς μὴ διέλθῃ δι' αὐτῆς, οὐ Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ εἰσελεύσεται δι' αὐτῆς». Γνωστὴ εἶναι ἐξ ἄλλου εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν ἡ ἔξῃ μνημῆσις τῆς Θεοτόκου ὡς «Πύλης κεκλεισμένης», ὡς π. χ. εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῶν Χριστουγέννων, ἢ ὡς ἀπλῆς «Πύλης» ὡς εἰς τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον «Χαῖρε Πύλη μόνη ἣν ὁ Λόγος διώδευσε...». Ὡς Πύλη ἐπίσης ὑμνεῖται καὶ εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται», ἢ Θεοτόκος εἰς ἃς ὁ Ἰεζεκιήλ διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς κρατεῖ Πύλην διὰ δὲ τῆς ἄλλης εἰλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «Πύλην ἐγὼ σοῦ Θεοῦ κεκλεισμένην δι' ἧς διήλθε Κύριος Θεὸς ὁ μόνος». Πρβλ. Ἑρμηνείαν Ζωγράφων, σελ. 282. Πάντα ταῦτα δηλοῦν τὸ ἄφθορον τῆς Θεοτόκου καὶ μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου.

⁹¹) Ἀκολουθία τῶν Χριστουγέννων, Μηνιαῖα, Αἴνοι.

⁹²) Ὡς ἐσημειώθη ἐν σελ. 224 αἱ δύο τελευταῖαι τοιχογραφίαι τοῦ κλίτους ἔχουσι ἐντελῶς καταστραφῆ. Πιθανῶς παρίσταν τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν Κοίμησιν (βλ. διάγραμμα).

ὁποῖαν ἐξητάσαμεν, ἀκολουθεῖ ἡ στενόμακρος ζώνη, περιθέουσα τὸ κλίτος, ἐν ἣ παρατίθενται στηθάγια ἁγίων ἐντὸς κύκλων (βλ. διάγραμμα) συνδεδεμένων, κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν⁹³ διὰ διακοσμητικῶν ἀνθηφόρων κλάδων εἰς πεντάφυλλα σχήματα, συγγενῶν πρὸς τῆς Μονῆς τῆς Χώρας⁹⁴. Τὰ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου στηθάγια σώζονται πάντα πλὴν τῶν δύο τὰ ὅποια ἀπεκόπησαν κατὰ τὴν δημιουργίαν τῶν κάτωθι τοῦ τρούλλου ἀνοιγμάτων, γραφέντος ἐκ τῶν ὑστέρων κοσμήματος κατὰ τὸ σημεῖον τῆς ἀποκοπῆς (βλ. διάγραμμα). Τὰ ἐπὶ τοῦ νοτίου ὅμως τοίχου ἀτυχῶς δὲν σώζονται, πλὴν τριῶν, τὰ ὅποια ἀπεκάλυψεν ὁ ἐπίμονος καθαρισμός. Τὸ γενικὸν βάθος τῆς ζώνης, εἶναι βαθὺ κυανοῦν, τὸ φόντο ὅμως τῶν στηθαρίων ἐναλλάσσεται εἰς χρώματα ἐρυθρὸν καὶ βαθὺ πράσινον πρὸς ἀποφυγὴν τῆς μονοχρωμίας. Οἱ ἅγιοι τῶν στηθαρίων ἐκ τοῦ ΒΑ ἄκρου τῆς καμάρας εἶναι: Ἰωάννης ὁ Ἐρημίτης, Ἀλέξιος ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, Γουρίας (πίν. Η, 2), Σαμωνᾶς, Κωνσταντῖνος, Ἰάμβλικος, Μαξιμιλιανός, Ἀντώνιος, Ἐξακουστωδιανός⁹⁵ (πίν. Ι', 1), Μαρτῖνος, Ἰωάννης, Ἰουστῖνος. Εἰς τὰ τρία τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι Θεόδουλος, Ζωτικὸς καὶ Θεοφανώ.

Ἐξ ἀγ. Ἰωάν. ὁ Ἐρημίτης—ὁ πρῶτος κατὰ σειρὰν—, ἀγαπητὸς εἰς τὰς ἐν Κρήτῃ τοιχογραφίας, παρίσταται φέρον σταυρὸν εἰς τὴν δεξιάν. Ὁ παρακείμενος ἅγ. Ἀλέξιος ἀπεικονίσθη ὅπως τὸν θέλει ἡ Ἐρμηνεῖα τῶν Ζωγράφων⁹⁶ ὁμοιάζων δηλ. πρὸς τὸν Πρόδρομον. (Πίν. Η', 2). Οἱ ἐπόμενοι,—ἀνήκοντες εἰς τοὺς ἀποκαλυφθέντας διὰ τῶν τελευταίων ἐργασιῶν—εἶναι οἱ συνεορταζόμενοι ἅγιοι Γουρίας καὶ Σαμωνᾶς, πιθανώτατα δὲ ὁ μετ' αὐτῶν μαρτυρήσας ἅγ. Ἀβιβος θὰ ἦτο ὁ εἷς ἐκ τῶν δύο ἀφανισθέντων ἁγίων κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀκολουθοῦντος ἀνοιγματος, διότι οὗτος συνεορτάζεται συνήθως. Οἱ μετὰ τὸ κόσμημα ἀκολουθοῦντες κατὰ σειρὰν ἐπτὰ νέοι καὶ ἀγένειοι ἅγιοι εἶναι οἱ Ἐπτὰ παῖδες οἱ ἐν Ἐφέσῳ, ὡς δηλοῦν τὰ σημεῖοι οὐμένα ἐν τοῖς κύκλοις ὀνόματα αὐτῶν⁹⁷. Οἱ ἅγιοι Παῖδες φέρουν διὰ τῆς δεξιᾶς χεῖρός τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχουν

⁹³) Ὁρλάνδος, A.B.M.E., 1938, Δ' σελ. 194.

⁹⁴) Schmidt, αὐτόθι, πίν. LXVII.

⁹⁵) Περὶ τοῦ ὀνόματος βλ. Migne, P. G., τ. 115 στ. 428 καὶ Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Συναξαριστής, Ἀθήνησι 1868, σ. 297.

⁹⁶) Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, σ. 118. Βλ. καὶ τοιχογραφίας Δοχειαρίου, Millet, Athos, σ. 241.

⁹⁷) Βλ. καὶ Ἐρμηνεῖαν Ζωγρ., ἔ. ἀ. σ. 136. Πρβλ. καὶ Ὁρλάνδον Ἀρχεῖον, Β, 1936, σ. 144.

πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Αἱ χλαμύδες αὐτῶν, πορπούμεναι κάτωθι τοῦ λαιμοῦ, ἔχουν λιθοκοσμήτους τὰς παρυφάς, κυκλικὰ δὲ λιθοποικίλιτα ὑφάσματα (segmenta) κοσμοῦσιν τοὺς ὤμους των. Στέφος ἐκ μαργάρων κοσμεῖ τὰς περιποιημένας κόμας των. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ροδαλὰ πρόσωπα αὐτῶν μὲ τὰς κανονικὰς ἀναλογίας καὶ τὴν ὄλην ἔκφρασιν τῆς ἐσωτερικῆς γαλήνης. Μετὰ τοὺς Ἑπτὰ, τὸ στηθάριον τοῦ ἁγ. Ἰουστίνου κλείει τὴν ζώνην τοῦ βορείου τοίχου⁹⁹.

Ἡ ὑπαρξὶς τῶν στηθαρίων τῶν ἁγίων Θεοδούλου καὶ Ζωτιῆ κοῦ ἐπὶ τῆς ζώνης τοῦ νοτίου τοίχου, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ ἀκολουθοῦντα, παντελῶς δὲ κατεστραμμένα, στηθάρια, θὰ ἀπεικονίζον τοὺς μετὰ τῶν δύο ἀνωτέρω σιμμαρτυρήσαντας καὶ ἰδιαιτέρως ἐν Κρήτῃ τιμωμένους⁹⁹ ἁγίους Εὐπορον, Γελάσιον, Ἀγαθόπου, Εὐάρεστον, Σατωρνῖνον, Εὐνικιανόν, Βασιλείδην καὶ Πόμπιον¹⁰⁰, ἦτοι τοὺς ἁγίους Δέκα. Ὁ ὑπάρχων χῶρος ἐπιτρέπει τὴν παράθεσιν τῶν στηθαρίων, μάλιστα δὲ μετὰ τοῦ ὑπάρχοντος ἄκρου τελευταίου, ἔνθα ἡ ἁγ. Θεοφανῶ¹⁰¹ καὶ τοῦ ὑποτιθεμένου τελευταίου τῶν ἁγ. Δέκα παραμένει χῶρος διὰ τρία στηθάρια. Ἦσως ἐνταῦθα θὰ ἀπεικονίσθησαν καὶ ἄλλαι γυναῖκες τοῦ βασιλικοῦ κύκλου.

Τέλος εἰς τὴν κάτω ζώνην ἐκ τῶν εἰκονισθέντων ὀλοσώμων ἁγίων διεσώθησαν, ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου τοίχου οἱ ἁγ. Ρωμανὸς καὶ Λέων, ἡμισὺς ἀρχάγγελος καὶ αἱ ἁγίαι Βαρβάρα, Κυριακὴ καὶ Εὐρήνη (βλ. διάγραμμα). Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου, ἴσχυ μόνον δύο ἱεραρχῶν καὶ τιῆμα ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου ἐντὸς ἀψιδώματος, ὅπερ ἀπεκάλυψεν ὁ καθαρισμός.

Ὁ ἁγ. Ρωμανός, μὲ πλουσίαν μέλαιναν κόμην καὶ ἀδρὰ χαρακτηριστικὰ (πίν. ΚΑ', 1), εἶναι ἐνδεδυμένος μὲ λευκὸν στιχάριον τοῦ διακόνου καὶ φέρει θυμιατὸν εἰς τὴν δεξιάν. Παρ' αὐτὸν ὁ Λέων

⁹⁹) Ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάννης, δὲν φέρεται εἰς τὴν Ἑρμηγίαν καὶ τὰς εἰκόνας ὁ ἔβδομος τῶν Παιδων, ἀλλὰ ὡς Διονύσιος. Ἀπαντᾷ ὁμοῦς τὸ ὄνομα ἐν *Migne*, P. G. 104 καὶ εἰς τὰ Συναξάρια. Ὁ Δουκάκις εἰς τὸ Μέγαν Συναξαριστὴν δὲν δέχεται τὸν Ἰωάννην (4 Αὐγούστου, σελ. 50). Βλ. καὶ *Jerphanion*, ἔ. ἀ. Texte 2, 1 σελ. 317 κ. ἔξ. Πιθανὸν ὅ ἡμέτερος ζωγράφος εἶχεν ὑπ' ὄψιν του καὶ τὰ δύο ὀνόματα καὶ ἀντὶ ἑπτὰ, ἀπεικόνισεν ὀκτώ παιδας.

⁹⁹) Περὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν ἁγ. Δέκα βλ. Εὐγενίου Ψαλιδάκι, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Β', σ. 569, Ἀνέκδοτον μαρτύριον τῶν ἐν Κρήτῃ ἁγ. Δέκα.

¹⁰⁰) Ἡ Πόντιος. Βλ. *Cornelius*, *Creta Sacra*.

¹⁰¹) Λόγῳ τῆς φθορᾶς δὲν διακρίνεται ἕαν ἡ ἁγία φορεῖ τὴν γνωστὴν εἰς τὰς παραστάσεις τῆς καλύπτραν (αὐχένιον). Σχετικῶς βλ. *Il menologio di Basilio II*. Cod. Vatican. gr. 1613, Torino 1907, πίν. 249. Περὶ καὶ *Gra-bar, La peinture relig. en Bulg.*, πίν. XVIII.

φέρει χιτώνα κυανοῦν καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον, πιθανῶς δὲ ἐκράτει Εὐαγγέλιον διὰ τῆς ἀριστερᾶς. Τὸ τελευταῖον ἀνοιγμα ἐπικοινωνίας ἔκοψε εἰς τὸ μέσον μέγαν ὀλόσωμον ἀρχάγγελον. Ὡς δεικνύει τὸ διασωθέν ἥμισυ τμήμα, οὗτος ἴσταιται κατ' ἐνώπιον κρατῶν διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς μέγα δόρυ. Εἶναι ἐνδεδυμένος ἀνοικτὸν πράσινον χειριδωτὸν χιτῶνα, ἐπ' αὐτοῦ δὲ φορεῖ ἐρυθρὸν βασιλικὸν ποδήρη σάκκον καὶ τέλος λευκοπρασίνην χλαμύδα πορπουμένην διὰ φίβλας πρὸ τοῦ στήθους καὶ ριπτομένην ὀπισθεν τῶν ὤμων. Μαργαριτοκόσμητοι καὶ σταυροποίκιλτοι κίτρινοι λῶροι καὶ κλαβία κοσμοῦσιν τὸν πλούσιον σάκκον του, ὅστις κάτω περατοῦται εἰς πλατεῖαν διάλιθον παρυφήν. Διπλῆ σειρὰ μαργαριτῶν κοσμεῖ καὶ τὴν παρυφήν τῆς χλαμύδος του. Ἡ δεξιὰ πτέρυξ του, ἀποδοθεῖσα δι' ἀποχρώσεων καστανοῦ χρώματος, ἔχει τὸ ὕψος τοῦ σώματός του. Ἐνθυμίζει ἀναλόγους ἀγγέλους τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἡ δὲ στολή του τὴν ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἐπικρατήσασαν συνήθειαν τῆς βασιλικῆς ἐνδύσεως τῶν ἀγγέλων¹⁰².

Ἡ ἁγ. Βαρβάρα ἴσταμένη κατ' ἐνώπιον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, φέρει δὲ πρὸ τοῦ στήθους τὴν δεξιὰν μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ χειριδωτὸς καὶ ποδήρης πράσινος χιτῶν της, ἔξωσμένος περὶ τὴν ὀσφύν, ἔχει ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ κατακόρυφον κιτρίνην ταινίαν μὲ μαργαρίτας καὶ ἔλικοειδεῖς ὄρηκας. Εἰς τοὺς ὤμους της εἶναι ἐρομιμένη ἐρυθρὰ χλαμύς, τῆς ὁποίας ἡ παρυφή εἶναι εἰς διάκοσμον ὁμοία πρὸς τοῦ παρακειμένου Ἀρχαγγέλου. Εἰς τὴν κεφαλὴν φορεῖ ρομβοειδὲς στέμμα, ὑπενθυμίζον ἀνάλογα στέμματα ἁγίων ἄλλων τόπων¹⁰³.

Ἡ ἁγ. Κυριακὴ (πίν. Ι', 1) εἰς στάσιν καὶ αὐτὴ κατ' ἐνώπιον κρατεῖ τὸν σταυρὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς, φέρει δὲ τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Ἐχει κυανοῦν τὸν χιτῶνα, ἔξωσμένον ὡς καὶ ἡ ἁγ. Βαρβάρα, μὲ κιτρίνην ταινίαν μετὰ μαργαριτῶν καὶ πλουσίαν κάτω παρυφήν. Λευκὴ μὲ ἐρυθρὰς σκιάς εἶναι ἡ χλαμύς της. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἡ καλύπτρα της ἀνεμίζεται πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ βλέμμα της δὲν προσβλέπει τὸν θεατὴν καθὼς καὶ τῶν ἄλλων ἁγίων, ἀλλ' εἶναι ἐστραμμένον ἀριστερά.

Καὶ ἡ ἁγ. Εἰρήνη εἰς ὁμοίαν στάσιν, μὲ τὸν σταυρὸν εἰς τὴν δεξιὰν ἔχει ἐρυθρὸν τὸν ἔξωσμένον χιτῶνα της, λευκοπρασίνην δὲ τὴν κάτω τοῦ λαιμοῦ πορπουμένην χλαμύδα της. Κατάκοσμοι εἶναι αἱ πα-

¹⁰²) Βλ. Millet, Mistra, πίν. 137 1, 2, 4, Περίβλεπτος καὶ Πανιάνασσα. Ἐπίσης Α. Ξυγγοπούλου, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη, Ἄθηναι 1939, συμπλήρωμα σ. 111.

¹⁰³) Π. χ. τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἐν Καστοριᾷ. Ἄν. Ὁρλάνδο, ΑΒΜΕ τ. Δ', 1938, σ. 151, εἰκ. 107, 110.

ρουφαὶ τῶν χειρῶν τῆς ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὰς προηγουμένας ἀγίας. Αἱ σκιαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀπεδόθησαν διὰ σκοτεινοτέρου τόνου τοῦ οἰκείου χρώματος τοῦ ἐνδύματος. Τὴν κεφαλὴν τῆς κοσμεῖ στέμμα ρομβοειδὲς ἀνάλογον πρὸς τῆς ἁγ. Βαρβάρας.

Καὶ τῶν τριῶν γυναικῶν τὰ πρόσωπα στεροῦνται ἐκφράσεως εἶναι δὲ τυπικαὶ καὶ ἄκαμπτοι μορφαὶ μετὰ τινος σχηματοποιήσεως.

Ἐν συνεχείᾳ τῶν ἀνωτέρω ἀγίων, ἦτο ἐξωγραφημένη καὶ ἡ ἁγ. Μαρῖνα καταστραφεῖσα κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἐν τῷ ὕψ. ἀπὸ τῆς καταλαμβανομένου χώρου δυτικῷ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ κεντρικὸν κλίτος. Τοῦτο βεβαιοῦσι τὰ ἐν κύκλῳ καὶ ἀριστερὰ τῆς ἁγ. Εἰρήνης ὑπολειφθέντα τέσσαρα τελευταῖα γράμματα τοῦ ὀνόματός της (PINA) καὶ τμήμα τοῦ φωτοστεφάνου τῆς¹⁰⁴.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ὁ ἀποκαλυφθεὶς Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης κάθηται ἐπὶ φαιοχρώμου ἀλόγου, ἔχοντος τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔσω. Τοῦ ἁγ. διακρίνεται ὁ ἐρυθρὸς χειριδωτὸς χιτῶν καὶ ὁ ὑποκύανος θώραξ. Ἄτυχῶς τὸ πρόσωπον ἐξηλείφθη διὰ τοῦ χρόνου διατηρεῖ ὅμως ὀλίγον μόνον τὸν βῶλον (προπλασμόν). Ἀριστερὰ ἡμιεξίτηλος ἡ ἐπιγραφή: Ὁ ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΣ.

Ἐπὶ τοῦ δυτικῷ τοίχου καὶ κάτωθι τοῦ παραθύρου ὑπάρχει μετὰ φθορῶν ἡ ἐπιγραφή ἡ χρονολογοῦσα τὸ κλίτος εἰς τὸν ΙΔ' αἰῶνα (βλ. κατωτέρω, Ἐπιγραφαὶ καὶ Χαράγματα). Παρὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ἕχνη μόνον διακρίνονται ξιφηφόρου Ἀγγέλου, μὲ στρογγύλον πρόσωπον καὶ διάδημα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ὁ χιτῶν τοῦ ἦτο πράσινος, ὁ θώραξ καστανόχρωμος καὶ ἐρυθρὰ ἡ χλαμύς του. Νομίζω ὅτι ἔχει συγγένειαν πρὸς τὸν Μιχαὴλ Ἀρχάγγελον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας εἰς Πλατάνια Ἀμαρίου Κρήτης (βλ. πίν. ΚΒ', 1) πιθανῶς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος.

Ἀνωθεν τοῦ παραθύρου καὶ εἰς τὸ ΝΔ τοῦ ναοῦ ἀπεκαλύφθη ὁ Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς (πίν. Κ', 3) κοινωνῶν τὴν ἔναντι ἱσταμένην ὁσίαν Μαρῖαν τὴν Αἰγυπτίαν¹⁰⁵ Ὁ ἀββᾶς φορεῖ ροδόχρουν ἐνδυμα κρατεῖ δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ ἁγ. Ποτήριον καὶ τὸν Ἄερα, διὰ τῆς δεξιᾶς δὲ τὴν Λαβίδα ἣν προσφέρει πρὸς τὴν ἁγίαν. Αὕτη ὅμως εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμένη, ἕχνη δὲ μόνον τοῦ προσκλίνοντος ἀπωσιωμένου σώματός της διακρίνονται, καθὼς καὶ τὰ γράμματα: «Ἡ...σία Μαρία ἡ ἐγίπ...» — Ἡ τοιχογραφία συγγενῆς πρὸς τὰς ἀναλόγους

¹⁰⁴) Συνθέστατα καὶ ἐν Κρήτῃ εἰκονίζονται ὁλόσωμοι αἱ ἐν λόγῳ τέσσαρες ἀγίας, μετὰ τῆς ἀγίας Αἰκατερίνης. Πρὸβλ. Ἁγ. Φωτεινὴν ἐγγὺς Πρέβελῃ, Ἁγ. Ἰωάννην Γουργούθων Ἀμαρίου, Παναγίαν εἰς Λαμπινὴν ἁγ. Βασιλείου Ρεθύμνης κ. ἄ. Βλ. καὶ Gerola, Elenco, σελ. 102, 158, 159, 184, κ.λ.π.

¹⁰⁵) Ἐνταῦθα τὰ ἐξανθήματα τῶν ἀλάτων εἶχον ἐπιφέρει σημαντικὰς βλάβας.

γνωστάς παραστάσεις είναι ίσως περισσότερον ἐγγὺς πρὸς τὴν τῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου¹⁰⁶.

β) Ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νοτίου κλίτους, οὐ μόνον ἔχουν τὴν πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὴν ζωγραφικὴν τοῦ Μνημείου, ἀλλ' εἶναι καὶ ἐκ τῶν ἀρίστων τῆς Κρήτης καὶ διὰ τὴν τεχνικὴν αὐτῶν καὶ διὰ τὴν τεχνοτροπίαν, τὰ μάλιστα δὲ ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν σπανίων εἰκονογραφικῶν θεμάτων. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ἐνταῦθα τὰ φωτεινὰ χρώματα, ἡ ζωηρότης τῶν φυσιογνωμιῶν, ἡ ἐκφραστικότης τῶν κινήσεων καὶ τῶν χειρονομιῶν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀσυνήθων συνθέσεων. Μορφαὶ ἰδίαι ὡς τῆς ἁγ. Ἄννης, τῶν ἁγ. Γρηγορίου καὶ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, πλήρεις ἀσθηρότητος καὶ ἱεροπρεπείας, συνδυάζουσαι ταυτοχρόνως ρεαλισμὸν καὶ ὑψηλὴν πνευματικότητα, εἶναι οὕτως εἰπεῖν ἀκαδημαϊκὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς ζωγραφικῆς καὶ ἄριστα δείγματα τῆς κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἀκμῆς τῆς.

Τὴν ζωηρότητα τῶν φυσιογνωμιῶν προσδίδει τὸ «ἀνοιγμα» τῶν χαρακτηριστικῶν διὰ καστανοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ ἕξ ὄχρας ἀνοιχτοχρώμου προπλάσμοῦ (βόρειον τμήμα), αἱ πράσιναι σκιαὶ καὶ ἡ ἐνίοτε ἔντονος ἀπόδοσις τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῶν περιγραμμάτων¹⁰⁷. Τὸ πλάσιμον τῶν μορφῶν δὲν γίνεται δι' ἰσχυρῶν ἀντιθέσεων φωτὸς καὶ σκιάς, τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην κατάστασιν συντελουμένης ἡρέμα καὶ ἐλαφρῶς, κατὰ διαδοχικοὺς τόνους, ὡς εἶναι ἡ συνήθεια τῆς παλαιολογίου ἐποχῆς (expressionismus). Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀποδίδονται διὰ τοῦ ἰδίου χρώματος τοῦ ἐνδύματος ἀλλ' εἰς σκοτεινότερους τόνους. Ὅμως χάριν χρωματικῆς ζωηρότητος εἰς τὰς πτυχὰς γίνεται ἐνίοτε χρῆσις καὶ συμπληρωματικῶν χρωμάτων ὡς π. χ. εἰς τὴν διὰ κυανοῦ χρώματος ἀπόδοσιν τῶν σκιῶν ἐπὶ τοῦ ἐρυθροῦ ἐνδύματος τῆς Θεοτόκου, εἰς τὸ Ταξειδίον εἰς Βηθλεέμ¹⁰⁸.

Εἰς τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων καὶ τὴν ὅλην ἀπόδοσιν μορφῶν καὶ ἐνδυμάτων πρέπει νὰ διακρίνωμεν τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ κλίτους, ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τοῦ νοτίου τμήματος. Εἰς τοὺς ἁγίους τοῦ πρώτου τμήματος, τὸ πλάσιμον γίνεται δι' ὄχρας καὶ εἰς θερμοὺς τόνους. Εἰς τὸ νότιον τμήμα ὅμως τὰ πρόσωπα εἶναι τεφρόχροα, ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ ἀποτεχισμένα ὑποδείγματα τοιχογραφιῶν (κεφαλαὶ Προδρόμου, ἀγγέλων κ.ἄ.) τὰ ἀπο-

¹⁰⁶) Millet, Athos, σ. 251.

¹⁰⁷) Βλ. ἰδίαι τὰ πρόσωπα Ἐθαγγελισμοῦ Ἰωακείμ, Ἁγ. Γρηγορίου, Ταξειδίου εἰς Βηθλεέμ.

¹⁰⁸) Βλ. Μ. Χατζηδάκη, ἔ. ἀ. σ. 62.

κείμενα εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ μεταβυζαντ. ναοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Γενικώτερον τὸ ἱερὸν καὶ τὸ βόρειον τμήμα παρέχουν τὸν φωτεινὸν τόνον εἰς ὅλον τὸ κλίτος. Τὰ χρώματά του, ξυρθρόν, πορτοκαλί, κίτρινον, πράσινον, κυανοῦν, εἰς ἁρμονικοὺς συνδυασμούς, δημιουργοῦν θερμὸν, ζωηρὸν καὶ γλυκύτατον σύνολον. Τὸ ἄλλο προτιμᾷ δλίγον σκοτεινότερα χρώματα, ἤτοι τὸ τεφρόν, τὸ καστανόν, τὸ βαθύτερον κυανοῦν. Πιστεύω ὅτι ἄλλος ζωγράφος ἐξωγράφησε τὸ ἐν καὶ ἄλλος τὸ ἄλλον τμήμα. Συγκρινόμεναι αἱ τοιχογραφίαι τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὰς τοῦ βορ. τμήματος φαίνονται ποιοτικῶς ἀνώτεραι¹⁰⁹ καὶ ὑποβάλλουν τὴν ἰδέαν ὅτι ἄλλος πάλιν ζωγράφος εἰργάσθη εἰς τὸ ἱερὸν. Θεωρῶ πιθανώτερον ὅτι ὁ αὐτὸς ζωγράφος ἐξετέλεσεν καὶ εἰς τὰ δύο μέρη τὰς ἐργασίας.

Τεχνοτροπικῶς αἱ τοιχογραφίαι σχετίζονται, ὡς εἶδομεν, πρὸς τὸν Μυστρᾶν, τὸ ἄγ. Ὄρος, τὸ Καχριεῖ Τζαμί καὶ τὰ Μακεδονικὰ μνημεία τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Μορφαὶ τοῦ Μυστρᾶ, τοῦ Καχριεῖ καὶ πρὸ πάντων τοῦ Πρωτάτου ἀμέσως σχετίζονται ἢ γίνονται ὑποδείγματα εἰς τοὺς τοιχογράφους τῆς Κριτσᾶς. Πρόσωπα καὶ πράγματα ὑπενθυμίζουσιν τὰ μεγάλα κέντρα. Ὁ Ἰωσήφ ὡς φυσιογνωμία εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἁγίου Ὄρους¹¹⁰. Ὁ ἄγγελος τῆς σκηνῆς Θλίψις τοῦ Ἰωσήφ, ὡς μορφή καὶ ὡς ὀρητικὴ κατακόρυφος πτῆσις, εὐρίσκειται εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ¹¹¹. Σχέσιν ἐπίσης πρὸς τὸ Πρωτάτον καὶ γενικώτερον τὰ μακεδονικὰ μνημεία τοῦ ΙΔ' αἰῶνος μαρτυροῦν οἱ τύποι τῶν Ἱεραρχῶν τῆς κόγχης μὲ τοὺς πλατεῖς μύστακας καὶ γενειάδας, ὡς καὶ αἱ δραματικαὶ μορφαὶ τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν σκηνὴν τῆς «Θλίψεως ἐπὶ τῇ Ἐγκύφ». Ἰδιαίτερος ὅμως σχετίζονται ὄρισμένα μορφαὶ ὡς π. χ. ὁ Ἰάκωβος τοῦ Ταξειδίου εἰς Βηθλεὲμ πρὸς μορφὰς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Staro-Nagoritichino ἐν Σερβίᾳ¹¹² (περὶ τὸ 1317). Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ Ἕλληνες ζωγράφοι εἰργάσθησαν. Ὁ θρόνος ἐνθα κάθηται ὁ Ἀρχιερεὺς τῆς σκηνῆς τοῦ «Υδατος τῆς Ἐλέξεως» ἐνθυμίζει πάλιν μακεδονικοὺς θρόνους ὡς καὶ ἄλλους τοῦ Καχριεῖ¹¹³. Ἐπίσης ἡ ποδέα τῆς τραπέζης τῆς σκηνῆς «Εὐλογία τῶν Ἱερέων» ὁμοιάζει πρὸς τὴν ποδέαν τῆς τραπέζης τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων τῆς Περιβλέπτου ἐν Μυστρᾷ¹¹⁴. Ὁμοίως οἱ συν-

¹⁰⁹) Χατζηδάκης, αὐτόθι σελ. 61.

¹¹⁰) Millet, Monuments de l' Athos, σ. 65.

¹¹¹) Millet, Mistra, 68.

¹¹²) Βλ. P. Muratoff, ἔ. ἀ. πίν. CCXXXVIII καὶ Schweinfürth Die Byzantinische Form, Berlin 1943, πίν. 110.

¹¹³) Diehl, Manuel σ. 735, εἰκ. 373. Βλ. συγγενεῖς θρόνους εἰς τὰς μικρογραφίας τῶν χειρογράφων. Πρβλ. H. Omon, ἔ. ἀ. πίν. XCV.

¹¹⁴) Millet, Mistra, 112.

δέοντες τὴ σπηθῦρια ἀνθηφόροι κλάδοι, τὰ μεθ' ἑλικοειδῶν πλοχμῶν καὶ ἀνθεμίων κοσμήματα κ.λ.π., συναντῶνται εἰς τὸ Βροντόχι καὶ τὴν Παντιάνασσαν τοῦ Μυστραῖ¹¹⁵.

Χαρακτηριστικώτατα ἐπίσης τοῦ ΙΔ' αἰῶνος εἶναι καὶ τὰ θέματα τοῦ κλίτους. Καὶ ἐὰν ἀκόμη εἴχομεν ἔλλειψιν πάσης χρονολογίας περὶ τούτου, ὅμως ἐκ τῶν θεμάτων—ἅτινα ἐπικρατοῦν τὴν περίοδον αὐτὴν—καὶ τῆς τεχνοτροπίας θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν τὴν χρονολογίαν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μνημείου. Πράγματι, θέματα τὰ ὁποῖα τὸν ΙΔ' αἰῶνα γνωρίζομεν εἰς Κωνσταντινούπολιν¹¹⁶ καὶ τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶναι ἐκ τῶν λίαν σπανίων τῆς Βυζαντινῆς τέχνης¹¹⁷, εὗρισκονται εἰς τὴν Ἀγ. Ἄνναν τῆς Κριτσᾶς. Τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρας σημασίας διότι ἀποδεικνύει τὴν σχέσιν τῆς Κρήτης μετὰ τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς τελούτων μεγάλων κέντρων καὶ δύναται νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς ὀρισμένα συμπεράσματα περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ τέχνης, μάλιστα κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, καὶ τῆς λεγομένης «Κρητικῆς Σχολῆς». Τὰ ἐν λόγῳ θέματα προέρχονται, ὡς εἶδομεν, ἐκ σχετικῶν ἀφηγήσεων τῶν Ἱεροκράτων Ἐυαγγελίων¹¹⁸. Κυρίως θέματα ἀφορῶντα τὰ πρὸ τῆς γεννήσεως τῆς Θεοτόκου, τὴν παιδικὴν τῆς ἡλικίαν καὶ τὴν μετὰ τοῦ Ἰωσήφ σχέσιν αὐτῆς, ὡς ἐκτίθενται ταῦτα εἰς τὸ Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου, παρίστανται εἰς ὅλας τὰς σκηνὰς τῆς καμάρας τοῦ κλίτους τὰς ὁποίας ἐξητάσαμεν. Πράγματι—καὶ ἐδηλώθη ἤδη τοῦτο—δὲν γνωρίζω ἐν Κρήτῃ ἄλλο Βυζαντινὸν Μνημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον νὰ ἔχουν συγκεντρωθῆ τὸσαῦτα θέματα τοῦ θεομητορικοῦ ἀποκρύφου κύκλου καὶ μάλιστα σπανιώτατα ἀπαντῶντα ἐν τῇ Βυζαντινῇ τέχνῃ, ὡς εἶναι «Ἡ Οἰκία τοῦ Ἰωακείμ», «Τὸ ὕδωρ τῆς Ἐλέγξεως», «τὸ Ταξείδιον εἰς Βηθλεέμ», «ἡ Θλίψις ἐπὶ τῇ ἐγκύῳ» κ. ἄ. Μάλιστα εἰς τὴν τελευταίαν σκηνὴν ὁ ζωγράφος μας ἐπρωτοτύπησεν εἰς τὴν σύνθεσιν διότι ἐδανείσθη στοιχεῖα ἐκ τοῦ θέματος «Ἐνύπνιον τοῦ Ἰωσήφ» (Ἰωσήφ ἐξηπλωμένος καὶ ἄνω ἄγγελος ἱπτάμενος) καὶ τοῦ θέματος «Μαρία, τί τὸ δράμα τοῦτο (ἐγκυμοσύνη) ὃ ἐν σοὶ τεθέσται» (ἡ Θεοτόκος ἐν θλίψει βαθεῖα πρὸ τοῦ παρατηροῦτος Ἰωσήφ) καὶ διὰ τούτων συνέθεσεν μίαν παράστασιν τὴν «Θλίψιν ἐπὶ τῇ ἐγκύῳ», θέσας τὴν ἐπιγραφὴν «Ὁ Ἰωσήφ [μὴ θέλων αὐτὴν παραδειγματίσαι] ἐβουλήθη λάθρα ἀπολῦσαι αὐτὴν» (πίν. Ζ'. 2).

¹¹⁵) Millet, αὐτόθι, πίν. 104 ἀρ. 13 καὶ 150 ἀρ. 15.

¹¹⁶) Diehl, ἔ. ἀ. τόμ. 2, σελ. 833.

¹¹⁷) Diehl, αὐτόθι, 833.

¹¹⁸) Ὁ Diehl, ἔ. ἀ. σ. 857 σημειοῖ: «sans peine on trouva dans les evangiles, de quoi satisfaire cette curiosité et répondre à cet esprit nouveau».

B. ΒΟΡΕΙΟΝ ΚΛΙΤΟΣ

α) Τὰ θέματα.

Τὸ κλίτος τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου καίτοι κτισθὲν καὶ τοιχογραφηθὲν τελευταῖον, ἦτοι τὸν ΙΕ' αἰῶνα, ὅμως τεχνικῶς καὶ τεχνοτροπικῶς εἶναι ἔγγυς πρὸς τὸ νότιον. Καὶ ἔνταῦθα τὰ φωτεινὰ χρώματα ἐπικρατοῦν καὶ οἱ ζωηροὶ τόνοι. Τοῦτο πιθανῶς ἔγινε σκοπίμως, ἵνα δηλ. χάριν ἰσορροπίας τὰ ἀκραῖα κλίτη ἔχωσιν χρωματικὴν καὶ τεχνοτροπικὴν ὁμοιομορφίαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ κεντρικὸν κλίτος (βλ. κατωτέρω). Ἀκριβῶς λόγῳ τῆς σχέσεως ταύτης ἔξετάζομεν εὐθὺς τὸ βόρειον κλίτος καὶ τελευταῖον τὸ μεσαῖον.

Καὶ ἔνταῦθα ἔχομεν ἐπαλλήλους ζῶνας εἰκονογραφήσεως, ἀλλ' ἐλλείπουναι τὰ στηθάρια τῶν ἁγίων. Καὶ ἐδῶ ἐπίσης αἱ τοιχογραφίαι χωρίζονται δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν κατὰ τὰ μακεδονικὰ πρότυπα. Δύο εἶναι αἱ ζῶναι ἐκάστης πλευρᾶς. Μία κατωτέρα, εἰκονίζουσα ὀλοσώμους ἁγίους καὶ μία ἀνωτέρα, διήκουσα μέχρι τοῦ ἄξονος τῆς καμάρας, περιλαμβάνουσα σκηναὶς τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Αἱ παραστάσεις ὅμως ἔνταῦθα δὲν ἔχουν τὸν κανονικὸν χωρισμὸν ὡς εἰς τὸ νότιον κλίτος, ἐπὶ πλεόν ὑπέστησαν περισσοτέρας ζημίας λόγῳ τῆς δι' ἀσβέστου ἐπιχρίσεως.

Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ Βήματος οὐδ' ἔχνος τοιχογραφίας ἐφαίνεται πρὸ τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ. Δι' αὐτῶν ἀπεκαλύφθη ἡμικατεστραμμένος ὁ Παντοκράτωρ καὶ κατωτέρω ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, εἰς καλὴν οὕτως κατάστασιν. Ὁ Παντοκράτωρ, σχεδιασμένος εἰς τὴν ὑπερβατικὴν κλίμακα τῶν βυζαντινῶν¹¹⁹ πληροὶ ὄλον τὸ τεταρτοσφαιριον τῆς κόγχης. Ἔχει πυροῦξανθον τὴν κόμην καὶ τὸ γένειον καὶ καστανοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς (σώζεται ὁ εἰς). Ὁ Κύριος κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: «*Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες ...*». Ἡ δεξιὰ χεὶρ μετ' ὄλου τοῦ δεξιῦ τμήματος εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένα. Λευκὸς εἶναι ὁ χιτῶν του καὶ ἐρυθρὸν τὸ ἱμάτιον. Αἱ πτυχαί του ἀποδίδονται διὰ βαθέος κυανοῦ χρώματος. Εἰς τὸ πρόσωπον ὁ προπλασμός γίνεται δι' ἀνοικτῆς ὄχρας μεμειγμένης μετ' ἐρυθροῦ χρώματος, ὡς γίνεται καὶ εἰς ὅλα τὰ πρόσωπα τοῦ κλίτους. Τὸ σωζόμενον τμῆμα δὲν ἠδυνήθη νὰ συσχετίσῃ πρὸς οὐδένα Παντοκράτορα τῶν Κρητικῶν τοιχογραφιῶν τῆς συλλογῆς μου.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (βλ. πίν. ΙΕ', 2) ἔστραμμένος κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸ κέντρον, ἴσταται πρὸ ἐρυθρᾶς τραπέ-

¹¹⁹⁾ Βλ. Π. Δ. Μιχαηλῆ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, Ἀθήνα 1946, σ. 86.

ζης ἐφ' ἧς ὑάλινον ποτήριον, πρὸς τὸ ὁποῖον προσκλίνων εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς. Διὰ τῆς ἄριστερᾶς κρατεῖ εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «*Ποίησον τὸ ποτήριον τοῦτο...*», ἧτοι τμῆμα τῆς σχετικῆς εὐχῆς τῆς εὐλογίας τῶν Τιμίων Δώρων. Προφανῶς πρόκειται περὶ τῆς τελέσεως τῆς Θ. Λειτουργίας. Ὁ πάρισος πρὸς αὐτὸν ἕτερος ἱεράρχης ἀτυχῶς δὲν ἐσώθη· ὅλη ἡ «ἐξαυλωτικὴ διάθεσις»¹²⁰ ἀπεδόθη ἄριστα ὑπὸ τοῦ ζωγράφου εἰς τὸν ἅγιον μὲ τὸ ἴσχνον καὶ ἄναιμον πρόσωπον, τὰς ὀλίγας τρίχας εἰς τὸ γένειον καὶ τὴν κόμην¹²¹.

Ἄνω, ἀπὸ τὸ ἀνατολ. ἄκρον τῆς καλυπτούσης τὸ κλίτος καμάρας, ἀρχίζει ἡ παράστασις τῆς Β' Παρουσίας. Αἱ σκηναὶ ἐκτυλίσσονται ἀπὸ τὸ Ν. Α. μέρος μὲ τὸν Πρόδρομον καὶ τοὺς Ἀποστόλους. Ἀκολουθεῖ ὁ Παράδεισος, αἱ Φρόνιμοι καὶ Μωραὶ Παρθένοι, σκηνὴ τῆς Ἀποκαλύψεως, ὁ Σαλπίζων ἄγγελος, ἡ Ψυχοστασία, αἱ Ποιναί, ἡ Θάλασσα ἀποδίδουσα τοὺς νεκρούς, ὁ Χορὸς τῶν Μαρτύρων καὶ Ὁσίων γυναικῶν. Τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα, δι' οὗ ἔπερατοῦντο αἱ σκηναὶ εἰς τὸ ΒΑ ἄκρον τῆς καμάρας, ἔχει ἐξ ὀλοκλήρου καταστραφῆ (βλ. διάγραμμα).

Ἡ πρώτη ἐκ τῶν ἀνωτέρω σκηνῶν καλύπτει ὅλον τὸ ἦμισυ τῆς καμάρας τοῦ κλίτους, ἧτοι μέχρι τοῦ ἐνισχυτικοῦ τόξου. Ἡγεῖται ὁ Πρόδρομος (πίν. ΙΖ', 2) ἱστάμενος καὶ προσκλίνων ἐν σεβασμῶ πρὸς τὸν ἐν τῇ κόγχῃ Δεσπότην. Εἶτα οἱ Δώδεκα Ἀπόστολοι (πίν. ΙΕ', 1) μὲ πρῶτον τὸν Παῦλον, καθήμενοι ἐπὶ ἀνακλίντρου, καὶ δορυφορούμενοι ὑπὸ πλήθους ἀγγέλων. Μεγάλοι καὶ δυσανάλογοι πρὸς τὸν προσφερόμενον χῶρον εἶναι ἐν γένει αἱ μορφαὶ τῆς παραστάσεως¹²². Ὁ Πρόδρομος, ἀπεικονίσθη πράγματι ὡς «τῆς ἐρήμου πολίτης». Μελάνθριξ, μὲ ἄτακτον τὴν κόμην καὶ τὴν γενειάδα, μὲ στοχαστικὴν συνοφρῶσιν. Ἡ μηλωτὴ καὶ ὁ ἐρημικός του μανδύας συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα του. Θεωρῶ τὴν μορφὴν του ἐκ τῶν ἀρίστων τοῦ κλίτους. Ἀνάλογον ἀκριβῶς Πρόδρομον, ἀλλὰ ρεαλιστικώτερον ἔτι. ἔχω εὑρεῖ εἰς τὸν ναὸν ἁγ. Ὀνουφρίου Γέννας Ἀμαρίου Κρήτης¹²³ (βλ. πίν. ΙΖ', 1). Καὶ οἱ δύο σχετίζονται λίαν πρὸς τὸν

¹²⁰) Αὐτόθι, σ. 140.

¹²¹) O m o n t, ἔ. ἀ. σ. 34.

¹²²) Βλ. Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, «Κρητ. Χρον.» ἔ. ἀ. σ. 89.

¹²³) Διὰ χρημάτων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπιχειρῶ προσεχῶς ἀναστηλωτικᾶς ἐργασίας εἰς τὴν περίφημον διὰ τὰς τοιχογραφίας τῆς ἐπαρχίαν Ἀμαρίου, τῶν ναῶν τῆς ὁποίας, κατὰ τὸ θέρος 1951, ἐφωτογράφησα τὰς σπουδαιότερας τοιχογραφίας. Περὶ τῶν ναῶν τῆς Ἐπαρχίας ταύτης ἐτοιμάζω σχετικὴν μελέτην, εἰκονογραφημένην.

Πρόδρομον τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἐν ἀγίῳ Ὁρει¹²⁴ καὶ μάλιστα τῆς μονῆς Δοχειαρίου¹²⁵.

Οἱ Ἄποστολοι παρίστανται κατ' ἐνώπιον καθήμενοι ἐπὶ λευκῶν προσκεφαλαίων τοποθετημένων ἐπὶ κοινῷ καθίσματος¹²⁶ (ἀνακλίντρον) κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐπὶ τῶν γονάτων στηριζομένης, ἀνοικτὰς βίβλους ἐφ' ὧν ἐπιγραφαὶ σχετικαὶ μὲ τὴν Δευτέραν Παρουσίαν¹²⁷. Ἐπὶ τῶν φωτοστεφάνων τῶν ὑπάρχει τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ ὀνόματος ἐκάστου. Οἱ χιτῶνες καὶ τὰ ἱμάτια αὐτῶν ἀποδίδονται διὰ κυανοῦ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος, αἱ δὲ πολλαὶ καὶ ἀναδιπλούμεναι πτυχώσεις τῶν διὰ σκοτεινοτέρου τόνου τοῦ ἰδίου χρώματος τοῦ ἐνδύματος. Τὸ ἐρεισίωτον ἐφ' οὗ στηρίζονται ἔχει ἐπέδυσιν ἐκ λευκοῦ ὑφάσματος κεκοσμημένου διὰ γνωστοῦ θέματος τῶν χιαστὶ συμπλεκόμενων καὶ ρομβοειδῆ σχήματα παρεχουσῶν γραμμῶν, ἐν οἷς ἐγγράφονται σταυροὶ λευκοὶ ἐπὶ ἐρυθροῦ βάθους¹²⁸. Ὅπισθεν οἱ ἄγγελοι ἀσφυκτικῶς πληροῦσι τὴν σκηνήν. Ἐπὶ τῶν ἀνοικοχρώμων καὶ λιθοκοσμητῶν ἐνδυμάτων τῶν φέρουσι κιτρίνους διαλίθους λώρους. Διαδήματα κοσμοῦσιν τὰς κεφαλὰς τῶν, αἵτινες περιβάλλονται ὑπὸ φωτοστεφάνων ἐναλλασσομένων χρωμάτων, κιτρίνου, πρασίνου, ἐρυθροῦ, καστανοῦ. Τὰ ρεαλιστικὰ πρόσωπα τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἀγγέλων ὑπενθυμίζουν ἀληθῶς κρητικὰς φυσιογνωμίας (βλ. πρόσωπον ἀπ. Παύλου, πίν. ΚΓ', 1). Χαρακτηριστικὸν τοῦ αἰῶνος τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ κλίτους εἶναι τὰ στρογγύλα καὶ εὐτραφεῆ πρόσωπα τῶν ἀγγέλων, μὲ τὸ πλατὺ πλάσιμον καὶ τὰς μαλακὰς διαβαθμίσεις τοῦ φωτός. Ἡ σκηνὴ ὑπενθυμίζει τὴν ἀνάλογον τοῦ Δοχειαρίου¹²⁹ καὶ τὴν τεχνικὴν τῆς τοιχογραφίας τῶν Ἀσωμάτων εἰς Ἀρχάνες Κρήτης¹³⁰. Ἐπίσης ὁ ὄρατος ἄγγελος δι' οὗ κλείει ἡ σκηνὴ τῶν Ἀποστόλων (πίν. ΚΑ', 4) σχετίζεται πρὸς μορφὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος¹³¹.

¹²⁴) Millet, Athos, πίν. 96.

¹²⁵) Αὐτόθι, πίν. 237.

¹²⁶) Τοιοῦτον κάθισμα εἶναι καὶ τῆς Cathédrale de Torcello (13ος αἰών). Βλ. Muratoff, ἔ. ἀ., πίν. CXLVI. Ἀνάλογον βλ καὶ εἰς Djanavar Kilisse παρὰ Jerphanion, ἔ. ἀ. III, πίν. 207.

¹²⁷) Τοῦ Φιλίππου π. χ. ἡ βίβλος ἀναφέρει: «Ἀσφαλίσατε ἐαυτοὺς ἀδελφοί πρὸ τῆς ὥρας ἐκείνης». Σχετικῶς, βλ. Ἑρμηνεῖαν Ζωγράφων.

¹²⁸) Τὸ θέμα βλ. π. χ. εἰς τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου (κλίνη) εἰς τὸ Βαπτιστήριον τῆς Πάρμας, παρὰ Muratoff, αὐτόθι, πίν. CCVI.

¹²⁹) Millet, Athos, σ. 246.

¹³⁰) Χατζηδάκης, αὐτόθι, σ. 70 καὶ 82. Ὁμοίωτα πρὸς τὴν κρητικὴν αὐτὴν τοιχογραφίαν ἐμφανίζει ἡ ἀνάλογος εἰς ἄγ. Δημήτριον Vladimir Ρωσίας (περ. 1195). Βλ. Muratoff, ἔ. ἀ. πίν. CLVII.

¹³¹) Ντέτσανι Σερβίας, Ναγκορίτσινο, Καχριέ, Πρωτῶτον.

Ἐπίσης ὁ εἰκονιζόμενος ἄγγελος εἰς τὸ ἐνισχυτικὸν τόξον φέρει εἰλητάριον εἰκονίζον ἀστέρας. Πρόκειται περὶ τῆς γνωστῆς παραστάσεως ἐκ τῆς Ἐκκαθάρσεως, ἀπαντωμένης εἰς τὴν τράπεζαν τῆς μονῆς τῆς Λαύρας¹⁸² καὶ τῆς μονῆς Δοχειαρίου¹⁸³.

Ἡ Παράδεισος, ἀποτελεῖ τὴν γνωστὴν σύνθεσιν τῶν Πατριαρχῶν μετὰ τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ κήπῳ τῆς Ἐδέμ. Τεῖχος μὲ ἐπάξεις, χρώματος τεφροῦ, χωρίζει τὰ ἔξω τῶν ἔσω τοῦ Παραδείσου. Ἐντὸς καὶ ἄνω ἀκριβῶς τῶν ἐπάξεων, εἰκονίζονται κατ' ἐνώπιον, ἐν μέσῳ δένδρων καὶ ποικίλης βλαστήσεως ζωοποιουμένης ὑπὸ πτηνῶν, οἱ Πατριάρχαι Ἰσαάκ, Ἀβραάμ, Ἰακώβ, φέροντες ἐν κόλποις τὰς ψυχὰς, καὶ ἡ Θεοτόκος μετ' ἐνὸς ἀγγέλου. Ἐκτὸς τοῦ τοίχους, κάτω ἀριστερῶς, ἐξωγραφῆθησαν οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου δηλωθέντες καὶ διὰ τῶν ἀρχικῶν Φ(ισῶν), Γ(εῶν), Γ(ιγρις), Ε(ὐφράτης). Εἰς τὸ μέσον τοῦ ἰδίου ἐπιπέδου, ἡ Πύλη τῆς Ἐδέμ, κεκλεισμένη, μετὰ τὴν Φλογίνην Ρομφαίαν, δεξιὰ δὲ οὐχὶ ὁ εὐγνώμων ληστής, ἀλλ' ὁ Πέτρος, εἰσάγων διὰ τῆς δεξιᾶς κλεῖδα διὰ τὴν ἀνοίξει τὴν Πύλην, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὴν Εὐάν, ἵνα εἰσαγάγῃ αὐτὴν εἰς τὸν Παράδεισον. Τὸ βάθος τῆς τοιχογραφίας εἶναι λευκόν, ἐξαίρονται δὲ ἐν μέσῳ αὐτοῦ τὰ πράσινα καὶ καστανόχρωμα δένδρα καὶ αἱ εἰκονιζόμενα μορφαί. Οἱ Πατριάρχαι φοροῦν ροδίνους χιτῶνας καὶ κυανὰ ἱμάτια. Ἡ Θεοτόκος κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν μαφόριον. Ὁ ἄγγελος βασιλικὴν στολὴν μετὰ λώρων. Ὁ Πέτρος λευκὸν χιτῶνα μὲ ροδίνας σκιάς, ἡ δὲ Εὐάν λευκὸν κολλόβιον¹⁸⁴. Εἰς τὰ πρόσωπα καὶ ἐνταῦθα χρησιμοποιεῖται ἡ ὄχρα, διὰ τὰς σκιάς τὸ πράσινον καὶ τὸ καστανὸν διὰ τὰ χαρακτηριστικά. Ἡ σκηνή, τεχνικῶς ὑστεροῦσα, ἀκολουθεῖ μετὰ τινος ἐλευθερίας γνωστὰ πρότυπα¹⁸⁵.

Τὸ ὄχι συχνὸν εἰς τὰς τοιχογραφίας θέμα τῶν Δέκα Παρθένων τῆς Εὐαγγελικῆς παραβολῆς εὐρίσκομεν εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν σκηνήν, ἥτις διαιρουμένη εἰς δύο¹⁸⁶, παριστᾷ ἄνω τὰς Φρονίμους καὶ κάτω τὰς Μωρὰς Παρθένας. Ἡ σκηνή τῶν Φρονίμων εἰκονίζει ἀριστερὰ τὸν Κύριον ἐπὶ θρόνου, κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητόν, τὴν δὲ δεξιὰν τείνοντα πρὸς τὰς πέντε Παρθένας, αἵτινες ἴστανται κα-

¹⁸²) Μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ὁ εἰλίωσεν τὸν σῶρα» Millet, αὐτ. σ. 149.

¹⁸³) Αὐτόθι, σελ. 247 καὶ Ὁρλόγιου, ABME, ΣΤ' 1948, σ. 209.

¹⁸⁴) Ἀκριβῶς τοῦτο θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ ἂν πρόκειται περὶ τῆς Εὐας, διότι συνήθως ἐν τῷ Παραδείσῳ καὶ δὴ μὲ τὸ κολλόβιον, παρίσταται ὁ εὐγνώμων ληστής. Πάντως τὰ ἴχνη τῶν γραμμάτων ἄνω τῆς κεφαλῆς δίδουν Η ΕΥ(Α).

¹⁸⁵) Τοῦ Δοχειαρίου π. χ., Millet, σελ. 248. Βλ. καὶ Grabar, αὐτόθι σ. 334.

¹⁸⁶) Καὶ τὰ δύο μέρη τῆς τοιχογραφίας ἔχουσιν σημαντικὰς φθοράς.

τὰ σειρὰν πρὸ αὐτοῦ, φέρουσαι εἰς τὴν δεξιὰν τὰς ἀναμμένες λαμπάδας των. Ὁ Κύριος φορεῖ χιτῶνα λευκὸν μὲ πτυχὰς ἐρυθρὰς καὶ κυανοῦν ἱμάτιον μὲ ὑπολεύκους σκιάς. Τῶν Παρθένων οἱ χιτῶνες εἶναι χειριδωτοὶ ἐξωσμένοι, χρωμάτων λευκῶν, πρασίνων καὶ ἐρυθρῶν. Τὰ ἱμάτια αὐτῶν εἶναι κατὰ σειρὰν: πράσινον, λευκόν, λευκόν, πράσινον, λευκόν. Οἱ χιτῶνες καὶ τὰ ἱμάτια ἔχουσιν παρυφὰς κιτρίνας καὶ πλήρεις μαργαριτῶν. Ὅμοιοι ἐπίσης ἐκ μαργαριτῶν χιαστί πλεκόμενοι κοσμοῦσι τὰς κεφαλὰς των. Τὸ βάθος τῆς τοιχογραφίας εἶναι βαθὺν πράσινον, ἀρχιτεκτονήματα δὲ εἰς πορτοκαλλί καὶ φαιὸν χρῶμα διαφάνονται.

Αἱ Μωραὶ Παρθένοι, ἃς δηλοῖ καὶ ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ἐπιγραφή *ΕΜ(Ω)ΡΕ ΠΑΡΘ(ΕΝΟΙ)*, παρίστανται ἐπὶ ὁμοίως βαθέος πρασίνου βάθους καὶ ἐντὸς χώρου μετὰ τείχους ἔχοντος ἐπάλξεις. Ἄγγελος (;) ἀριστερὰ κρατεῖ εἰλητὸν ἀνεπτυγμένον, ὅπερ δεικνύει εἰς αὐτάς, αἵτινες, κρατοῦσαι ἐσβεσμένας τὰς λαμπάδας των, ἀπέρχονται. Τὸ εἰλητὸν γράφει: «Δείξατε ὑμῶν τὰ ἔργα καὶ λάβετε τὸν μισθόν»¹³⁷. Ἄτυχῶς ὁ ἄγγελος, ἀπὸ τὴν μέσην καὶ ἄνω, εἶναι πλήρως κατεστραμμένος, ὡς καὶ δύο ἐκ τῶν Παρθένων. Ὁ ἄγγελος φορεῖ χιτῶνα ὑποκύανον μὲ λευκὰς καὶ βαθεῖς κυανᾶς πτυχώσεις, ἱμάτιον δὲ ἐρυθρὸν μὲ ροδίνας σκιάς. Αἱ πτυχώσεις του εἶναι λίαν ἐπιτυχεῖς. Αἱ Παρθένοι ἔχουν τοὺς χιτῶνας χειριδωτούς, χρώματος πρασίνου καὶ λευκοῦ, τὰ δὲ ἱμάτια λευκοῦ καὶ ροδίνου. Ὡς καὶ τῶν Φρονίμων, αἱ παρυφαὶ τῶν ἐνδυμάτων των καθὼς καὶ αἱ κεφαλαὶ των κοσμοῦνται διὰ μαργαριτῶν. Τὸ θέμα τῶν Δέκα Παρθένων¹³⁸, ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν σχετίζεται πρὸς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Lesnovo¹³⁹ τῆς Σερβίας καὶ τῆς Τραπεζῆς τῆς μονῆς τῆς Λαύρας¹⁴⁰.

Σχετικὴ μὲ τὴν Κρίσιν εἶναι ἡ ἀκολουθοῦσα σκηνὴ τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐν ἣ εἰκονίζεται γυνὴ μετὰ τῶν Θηρίων καὶ τῶν τερσοάρων ἀνέμων¹⁴¹. Ἡ τοιχογραφία ἔχει σημαντικὰς φθοράς.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος πληροῦται διὰ τῶν παραστάσεων: τοῦ ἀγγέλου τοῦ σαλπίζοντος τὴν Β' Παρουσίαν (ἄνω), τῆς Ψυχοστασίας (μέσον), τῶν ψυχῶν τῶν πονηρῶν καὶ τῶν ποιῶν (βλ. διάγραμμα). Ὁ ἄγγελος Κυρίου ὁ σαλπίζων ἐν γῆ καὶ ἐν θαλάσῃ¹⁴² ἵπταται

¹³⁷) Βλ. Ἑρμηνεῖαν Ζωγράφου, σ. 288.

¹³⁸) Παρίσταται καὶ εἰς τὰ χειρόγραφα· βλ. Oumont, ἔ. ἀ. πίν. XCIII.

¹³⁹) Petcovic, la peinture Serbe du moyen âge, πίν. 129a.

¹⁴⁰) Millet, Athos, σ. 140.

¹⁴¹) Αὐτόθι, σελ. 246 καὶ ἐν Βατοπεδίῳ. Πρβλ. καὶ Petcovic, ἔ. ἀ. πίν. 60. Ἐπίσης Muratoff, πίν. CXLVI.

¹⁴²) Millet, 247.

αίωρουμένου και κολπουμένου του λευκοπρασίνου ἱματίου του, ὅπερ καλύπτει τὸν λευκὸν χιτῶνα του (πίν. ΚΑ', 3). Κατωτέρω, ἡ Ψυχαστασία, ἣτοι ὁ ἄγγελος μὲ τὸν «Ζυγὸν τῆς Δικαιοσύνης», εἰκονίζει ψυχὴν ἐντὸς τοῦ δίσκου τοῦ ζυγοῦ, ὅστις κλίνει πρὸς τὸ μέρος αὐτῆς, διότι τὰ πραχθέντα ἀγαθὰ ἐπλεόνασαν τῶν ἁμαρτιῶν της. Τὸ ἀποτέλεσμα βεβαιοῖ καὶ ἡ ἄνωθεν ἡμιεξίτηλος ἐπιγραφή: *ΛΙΚΕΟΜ/ΕΝΟΣ*. Ὁ χιτῶν τοῦ ἀγγέλου εἶναι πράσινος, τὸ δὲ ἱμάτιον λευκὸν μὲ ἐρυθρὰς τὰς πτυχώσεις. Αἱ πτέρυγές του ἀπεδόθησαν διὰ καστανοῦ χρώματος. Τὸ θέμα, γνωστὸν ἐκ τῶν παραστάσεων τῆς Δευτέρας Παρουσίας τῆς Λαύρας καὶ τοῦ Δοχειαρίου¹⁴³, ἔχει ἀποδοθῆ ἑνταῦθα μὲ περισσοτέραν ἐλευθερίαν καὶ τελεῖ ἐγγύτερον πρὸς τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν. Κατωτέρω, αἱ ψυχὰι τῶν ποιητῶν, εἰς μεγάλην κλίμακα, ἀπεδόθησαν μὲ κάποιαν προχειρότητα καὶ διὰ μονοχρωμίας¹⁴⁴. Τέλος (κάτω δεξιὰ), μικρὸν τμήμα τῶν ποιῶν παριστᾷ γυμνοὺς ἐν τῇ κολάσει τοὺς ἁμαρτωλοὺς, οὓς περιβάλλον ὄφεις, μάλιστα κατατρώγοντας τὰ ἁμαρτήσαντα μέλη¹⁴⁵.

Ἐπὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ τμήματος τῆς καμάρας, εἰς τὸ ὁποῖον συνεχίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία, σώζονται τμήματα μόνον τῶν σκηνῶν: «Ἡ Θάλασσα ἀποδίδουσα τοὺς νεκρούς», καὶ «Χορὸς μαρτύρων καὶ δσίων γυναικῶν». Πλοῖον ἐν μέσῳ κλύδωνος καὶ νεκροὶ φερόμενοι ἐπὶ τῶν κυμάτων εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς γνωστῆς ἐκ τῶν παραστάσεων τῆς Ἐσχάτης Κρίσεως πρώτης συνθέσεως. Ἡ ἄλλη ἀποτελεῖ τμήμα τῆς συνθέσεως τῶν Χορῶν, δσίων, δικαίων κ.λ.π., εἰσερχομένων εἰς τὸν Παράδεισον. Ἡ σκηνὴ εἰς τὸ ΒΑ ἄκρον τῆς καμάρας θὰ ἔληγεν εἰς τὴν πρεσβεύουσαν Θεοτόκον πρὸς τὸν ἐν τῇ κόγχῃ Σωτῆρα, ἣτις οὕτω θὰ ἦτο πάριος τοῦ Προδρόμου τοῦ ΝΑ ἄκρου.

Ἰδωμεν ἤδη καὶ τὴν κατωτέρα ζώνην εἰκονογραφίσεως. Αὕτη εἰκονίζει ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τοίχου τοὺς ἁγ. Συμεὼν Στυλίτην, Μακάριον, Ἀντώνιον (:), Εὐγένιον, Μαργάριον, Ὁρέστην καὶ Ἀνεμπύδιστον, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου, τοὺς κτήτορας τὴν ἁγ. Πολυχρονίαν, Γεώργιον Διασορίτην, Ἀναστασίαν, μίαν Ὀσίαν, Ἰωάν. Καλυβίτην καὶ Θεοδόσιον Κοινοβιάρχην (βλ. διάγραμμα).

Διὰ τοὺς δύο πρώτους δὲν ἔχομεν σχεδὸν τίποτε νὰ σημειώσωμεν,

¹⁴³) Αὐτόθι, σ. 149 καὶ 244.

¹⁴⁴) Φωτογραφίαν, παρὰ Χατζηδάκη, πίν. Ε', 3. Τὸ χρῶμα εἶναι καφέ. Ἡ σκηνὴ ἔγινε μᾶλλον διὰ νὰ πληρωθῇ ὁ χώρος.

¹⁴⁵) Ἀνάλογα ἐν Κρήτῃ βλ. εἰς Gerola, Mon. Ven. II, σ. 341 κ. ἐξ.

διότι ἔχουσιν μεγάλας φθοράς. Εἶναι κατ' ἐνώπιον καὶ φέρουν ἐρυθρὰ ἱμάτια. Τὸν δὲ τρίτον ἅγιον, θεωρῶ ὡς τὸν Ἀντώνιον καὶ διότι ἡ φυσιογνωμία καὶ τὸ μοναχικὸν κουκούλιον συνηγοροῦσιν εἰς τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ εἰς τὸ κλίτος, τὸ τιμώμενον, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγ. Ἀντωνίου, δὲν εὐρέθη ἅγιος τοιοῦτος.

Εἰς τὸ ἐν συνεχείᾳ ἀνατολ. ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, ὅπερ, ὡς ἐλέχθη, τελευταίως ἠνοίχθη, εἰκονίζετο ἅγιος (ἢ ἅγιοι) ὡς δεικνύουν γράμματά τινα διασωθέντα¹⁴⁶ καὶ ὅστις ἔξέλιπεν κατὰ τὴν ἀποκοπὴν τοῦ τοίχου.

Ὁ ἁγ. Εὐγένιος παρίσταται κατ' ἐνώπιον φορῶν ἀνοικτοπράσινον χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ κιτρινοχρῶμους διαλίθους παρυφᾶς καὶ λευκὴν μαργαριτοκόσμητον γλαμύδα. Διὰ καφὲ χρώματος ἀπεδόθη τὸ μικρὸν γένειον¹⁴⁷ καὶ ἡ κόμη του τὴν ὁποίαν καὶ κοσμεῖ στέφος. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐνῶ ὑποῖ τὴν ἀριστερὰν πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω.

Ὁ ἁγ. Μαργάριος ἴσταται καὶ αὐτὸς κατ' ἐνώπιον φορῶν χιτῶνα ἀνοικτοῦ καφὲ μετὰ παρυφῶν πλουσίων καὶ ὑποκύανον διὰ μαργάρων κεκοσμημένην γλαμύδα. Διὰ καφὲ χρώματος ἀπεδόθη καὶ τοῦτου τὸ γένειον καὶ ἡ οὐλὴ στεφοκόσμητος κόμη του. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ σταυρὸν τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει ὡς καὶ ὁ προηγούμενος.

Ὁ ἁγ. Ὀρέστης (πίν. ΙΣΤ', 1) ὡς καὶ οἱ ἄλλοι, ἰστάμενος, εἶναι ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα μετὰ ροδοκιτρίνου μετὰ μαργαριτῶν παρυφῆς καὶ πρασίνην γλαμύδα, πορπουμένην πρὸ τοῦ λαιμοῦ. Στέφος ἐπίσης κοσμεῖ τὴν οὐλὴν κόμην τοῦ νέου καὶ ἀγενείου ἁγίου. Αἱ χεῖρες του, ὡς καὶ τῶν προηγουμένων¹⁴⁸.

Ὁ ἁγ. Ἀνεμόδιστος (πίν. ΙΣΤ', 1) εἰκονίσθη τελευταίος κατὰ σειρὰν καὶ πρὸ τοῦ δυτικοῦ ἀνοίγματος (βλ. διάγραμμα). Ὁ χιτῶν του εἶναι πράσινος μετὰ μικρῶν σταυρῶν καὶ παρυφῆς ἐκ πολυτίμων λίθων, ἡ δὲ γλαμύς του κυανῆ. Ἡ στεφανωμένη κόμη τοῦ ἀγενείου ἁγίου ἀπεδόθη διὰ καφὲ χρώματος ὡς καὶ τῶν παρακειμένων. Κρατεῖ καὶ οὗτος σταυρὸν καὶ ἔχει τὴν ἐτέραν χεῖρα πρὸ τοῦ στήθους.

¹⁴⁶) . . . ΔΟΓΟΣ. Ἴσως ἦτο (Θ ε ο) λό γ ο ς.

¹⁴⁷) Ἐρμηνεία, σ. 152.

¹⁴⁸) Καὶ τῶν τριῶν ἁγίων τὰ ὀνόματα, ὡς καὶ τοῦ ἀκολουθοῦντος, δηλοῦνται ἐντὸς κύκλων. Οἱ τρεῖς οὗτοι μετὰ τῶν μὴ εἰκονιζομένων ἐνταῦθα ἁγίων Εὐστρατίου καὶ Αὐξεντίου ἀποτελοῦν τοὺς πέντε μάρτυρας (ἐορτάζ. 1γ' Δεκεμβρ.), γνωστοὺς λίαν εἰς τὴν Χριστιανικὴν τέχνην. Βλ. Καχριέ, πίν. LXIII καὶ Millet, Athos, Μολυβοκλησιά, σελ. 158. Ἐπίσης ψηφιδωτὰ Νέας Μονῆς Χίου, ἐκδοσ. Γ. Τσίμα - Π. Παπαχατζηδάκη, 1931 κ.λ.π.

Ἐν ἄγ. ἀπεδόθη μὲ πολλὴν ἐλευθερίαν, δὲν ὁμοιάζει δὲ πρὸς τὰς γνωστὰς ἀπεικονίσεις τοῦ ¹⁴⁹.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζονται πρῶτον οἱ κτήτορες τοῦ κλίτους. Πρόκειται περὶ ζεύγους, ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἱσταμένων κατ' ἐνώπιον καὶ ἐχόντων μεταξὺ αὐτῶν μικρὸν παιδίον. Τὸ ἐπὶ τοῦ λευκοῦ χιτῶνος ἐξωτερικὸν ἔνδυμα τοῦ ἀνδρὸς εἶναι βαθὺ πράσινον. Ἡ σύζυγος καὶ τὸ τέκνον φοροῦν λευκοὺς χιτῶνας μεσικίας εἰς ἀνοικτὸν καφεῖ χρῶμα. Ὁ ἐπενδύτης τῆς γυναικὸς εἶναι ἐρυθρὸς μετὰ παρυφῆς, ἔχων μάλιστα ἐσωτερικὴν ἐπένδυσιν διὰ βαθέος πρασίνου μεταξίνου ὑφάσματος. Ὁ ἀνὴρ φέρει μανδηλίον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ¹⁵⁰. Τὸ βάθος τῆς παραστάσεως εἶναι λευκὸν, τονίζονται δὲ δι' αὐτοῦ οἱ πράσινοι καὶ καφεῖ φυλλοφόροι κλάδοι οἱ κοσμοῦντες τὸ σύνολον. Ἐνω ἐπιγραφή παρέχει τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος (βλ. κατωτέρω, ἐπιγραφαί). Τὴν τοιχογραφίαν τῶν κτητόρων γνωρίζει ὁ Ξανθοῦδιδης ¹⁵¹ καὶ ὁ Gerola, ὅστις μάλιστα παρέχει καὶ φωτογραφίαν ¹⁵². Ἀτυχῶς ὑπέστη αὕτη σοβαρὰς ζημίας, τὸ δὲ πρόσωπον τοῦ παιδὸς δὲν διακρίνεται πλέον.

Ἡ ἄγ. Πολυχρονία, τῆς ὁποίας ἀγνωστὴν ἄλλην παράστασιν, εἶναι λίαν κατεστραμμένη, διατηροῦσα ἔτι τὸν βῶλον. Βεβαιοῦται ἐν τούτοις ὁ κυανοὺς χιτῶν τῆς καὶ τὸ ἐρυθρὸν ἱμάτιον.

Ἐν ἄγ. Γεώργιος ὁ Διασορίτης ¹⁵³, κατὰ τὴν ἡμιεξίτηλον ἐπιγραφὴν, εἰκονίζεται ἐπὶ λευκοῦ ἵππου τρέχοντος πρὸς τὰ δεξιά. Εἰς τὰ ὀπίσθια τοῦ ζώου καὶ εἰς λίαν μικρὰν κλίμακα ἡ γνωστὴ παιδίσκη. Ὁ ἄγιος, ἐπὶ χιτῶνος βαθέος κυανοῦ φορεῖ πορτοκαλλιόχρουν σιδηρόπλεκτον θώρακα, τὸ βυζαντινὸν κλιβάνιον. Ἡ πρὸ τοῦ λαιμοῦ διὰ φίβλας πορπουμένη ἐρυθρὰ στρατιωτικὴ χλαμὺς τοῦ αἰωρεῖται ὀπισθεν κολπομένη. Καὶ ἡ παράστασις αὕτη ἔχει ὑποστῆ φθοράς. Τοιχογραφίας ἀναλόγους ἔχομεν καὶ ἐν Κρήτῃ, ὡς εἰς Βαθιακὸ Ἀμαρίου (ΙΓ' αἰών), εἰς Σκαλωτὴν Σφακίων, εἰς Νήσπιτα παρὰ τὴν Πηγὴν Ρεθύμνης κ.ἄ. ¹⁵⁴.

¹⁴⁹) Ὡς π. χ. τοῦ Δαφνίου, τοῦ Πρωτάτου, τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου. Millet, Le monastere de Daphni, Paris, 1899, σ. 147 καὶ Athos, σ. 42 καὶ 165.

¹⁵⁰) Ὁ τρόπος τοποθετήσεως τοῦ μανδηλίου ὁμοιάζει λίαν πρὸς ἀνάλογα εἰς Staro - Nagoritchino (ΙΔ' αἰ). Βλ. Schweinfurth, Die Byzantinische Form, πίν. 110 καὶ Muratoff, πίν. 77.

¹⁵¹) Χριστιαν. Ἐπιγραφαί σελ. 64.

¹⁵²) Mon. Ven. τ. II, πίν. 15 (τέλος).

¹⁵³) Περὶ τοῦ ὀνόματος βλ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον Βυζ. Μν. ΣΤ', 1948, σελ. 191 σημ. καὶ Σωτηρίου, Βυζαντ. Μνημεῖα Κύπρου, πίν. 103 (ναῦδριον Πεδουλαῖ).

¹⁵⁴) Ἐν Κρήτῃ ὅλοι οἱ Διασορίται εἶναι ἐπιπποι, ὡς συνήθως καὶ

Είχ. 1. — Οί ἅγιοι Ὁρέστης καί Ἀνεμπόδιτος.

Είχ. 2. — Ὁσία (ἁγ. Παρασκευή);

Είχ. 1.—'Ο άγιος 'Ιωάννης. Ναός άγ. 'Ονουφρίου Γέννας 'Αμαρίου.

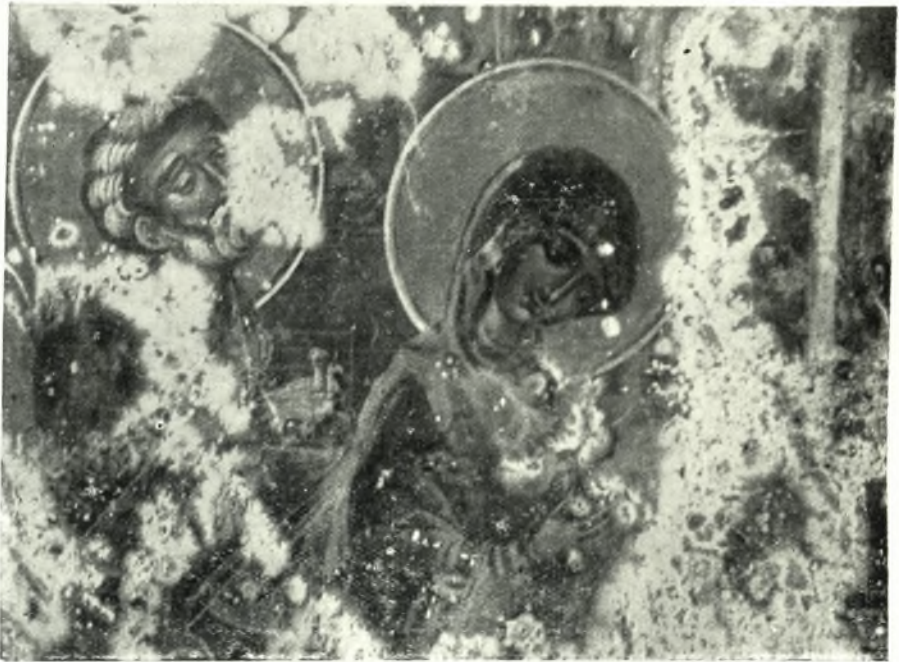
Είχ. 2. — 'Ο άγιος 'Ιωάννης. Βόρειον Κλίτος Παναγία. Κριτσάς.

Εἰκ. 1 — 'Ο Προφήτης Ἡσαΐας. Τροῦλλος Παναγίας Κριτωᾶς.

Εἰκ. 2. — 'Ο Ἐθαγγελιστής Λουκᾶς. Τροῦλλος Παναγίας Κριτωᾶς.

Είκ. 1.—Παναγία και Ίωσήφ. Λεπτομέρεια Ὑπαπαντῆς νοσῖ Ἀγ. Φωτεινῆς Πρέβελη.

Είκ. 2.—Προσευχὴ Ἀγ. Ἄννης.

Ἡ ἁγ. Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτριά, ὡς δηλοῖ ἡ ἐν κύκλῳ ἐπιγραφὴ, παρίσταται καὶ αὐτὴ ὀλόσωμος, ἐνδεδυμένη χιτῶνα ἐρυθρόν, βαθὺν πράσινον ἱμάτιον καὶ ὁμοιόχρωμον καλύπτραν. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων τῆς ἀπεδόθησαν διὰ σκοτεινοτέρων τόνων τοῦ χρώματος τοῦ ἐνδύματος. Εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ σταυρὸν τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει κεκαλυμμένην διὰ τοῦ ἱματίου, βαστάζει δὲ δι' αὐτῆς λευκοκιτρίνην φιάλην φαρμάκων.

Ἡ ἀκολουθοῦσα ἁγία (ὄσια;), ἧς εἶναι ἐξίτηλον τὸ ὄνομα¹⁵⁵,

Ἀ Δ Ἐ Δ Ω Ν Η	Ε Δ Μ Π Ο	Ο Ν Τ Ο Σ Θ Π Ν
Ω Ν Ν Π Ρ Η Ω	Ξ Η Η Π	Ο Π Ε Γ Ο Ν
Β ρ ι α ὤ ν μ ὠ	Τ ο ἱ ς Τ Κ Ο Μ	Ο Α Ο Ν
Π Ρ ὚ Ε Λ Θ Η Ν	Υ Δ Η Ν Δ Τ Δ Ι Ε	Π Ε Β Ο Η
Τ ῶ Ν Ω Ρ ὠ Ν	Ν Ε Σ Τ Α Ι α x	Τ Ο Ν Α Ο Ν
		Ε Κ Ν Α
		Θ Α Ι Κ Α
		Τ Ε

Εἰκ. 8.—Δείγματα γραφῆς τῆς Παναγίας τῆς Κριτσᾶς.

εἶναι ἐστραμμένη κατὰ 3/4 καὶ ἀπεδόθη φυσιοκρατικῶς ὅσον οὐδὲν πρόσωπον τοῦ κλίτους καὶ ἴσως ὄλου τοῦ ναοῦ (πίν. ΙΣΤ', 2). Φορεῖ χιτῶνα ἐξωσμένον χρώματος καστανοῦ καὶ ἄνωθεν μοναχικὸν ἐπενδύτην πράσινον, πορπούμενον εἰς τὸν λαιμόν, εἰς δὲ τὴν κεφαλὴν τῆς μέλαιναν καλύπτραν. Αἱ σκιαὶ τοῦ χιτῶνος εἶναι εἰς ἀνοικτὸν καφέ, ὑπόλευκοι δὲ τοῦ ἐπενδύτου. Τὸ φυσικώτατόν τῆς πρόσωπον μετὰ κανονικά του χαρακτηριστικά, ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην συγχρόνους μορφᾶς γυναικῶν, οὐδεμίαν βεβαίως σχέσιν ἔχει μετὰ τὰς ἐξπροεσιονιστικὰς βυζαντινὰς παραστάσεις καὶ τὴν ἐν γένει ἀντιορθολογιστικὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν¹⁵⁶. Σημειῶ, τέλος, ὅτι τὸ ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ὅπερ κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς, φέρει τὴν ἐπιγραφὴν: «ἁ δὲ ἀγω-

ἀλλαχοῦ, π. χ. εἰς μονὴν Ξενοφῶντος ἐν Ἀθῶν, Millet, σ. 178. Διασπορίτης ὄρθιος μετὰ πανοπλίαν κ.λ.π. ἀπαντᾷ εἰς εἰκόνα τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Μόσχας (XIII αἰών). Βλ. Muratoff, αὐτόθι, CLXXVII.

¹⁵⁵ Πιθανῶς εἶναι ἡ ἁγ. Παρασκευή.

¹⁵⁶ Βλ. καὶ Μιχελην, Αἰσθητικὴ Βυζαν. τέχ. σελ. 121 κ. ἐξ.

νίσθην ὑπὲρ τῆς σ(ωτη)ρίας ὑμῶν πρὸ τοῦ ἐλθῆν τὴν ὄραν», ἣτις συνήθως ἀπαντᾷ εἰς τὸν Θεόδωρον τὸν Συκεώτην¹⁵⁷.

Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης, ὡς μετὰ κόπου βεβαιούμεθα ἐκ τῶν λευκανθέντων λίαν ἰχνῶν τοῦ ἐνδύματος, ἔχει λευκοπράσινον τὸν χιτῶνά του καὶ ἐρυθρὸν τὴν μοναχικὸν μανδύαν, πορπούμενον πρὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ πρὸ τῶν γονάτων. Διὰ τῆς ἀριστεραῦ κρατεῖ εἰλητόν, διὰ δὲ τῆς ἄλλης τὴν σχήματος Ἰ μοναχικὴν ράβδον. Τὸ πρόσωπόν του εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμένον.

Οἱ ἀκολουθοῦντες δύο τελευταῖοι ἅγιοι, μοναχοί, εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένοι. Τοῦ τελευταίου σώζονται ἕξη τοῦ ἐνδύματος καὶ τὸ εἰλητόριον, εἶναι δὲ οὗτος πιθανῶς Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης ὡς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἢ ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ ἐπιγραφῆ: «ἐὰν μὴ ἀποτάξῃ(αί) τις πᾶ(σι) τοῖς τοῦ κόσμου) οὐ δύναται γενέσθαι α»(μοναχός)^{157α}.

β) Ἑτεχνικὴ καὶ ἡτεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βορείου κλίτους (ἀρχαὶ 15^{ου} αἰῶνος) τεχνικῶς καὶ τεχνοτροπικῶς σχετίζονται πρὸς τὰς τοῦ νοτίου κλίτους. Εὐθὺς ἀμέσως καὶ ἐνταῦθα ἡ γενικὴ ἐντύπωσις εἶναι τὰ φωτεινὰ καὶ πρόσχαρα χρώματα, τὰ ζωηρὰ καὶ ἐκφραστικὰ πρόσωπα, ἡ παρουσία τοῦ ἀνακαινιστικοῦ πνεύματος τῆς παλαιολογείου ἐποχῆς. Τὸ ἰσχύον πρόσωπον τοῦ Χρυσοστόμου μὲ ὄλην τὴν ἀπόδοσιν τῆς ὑψηλῆς πνευματικότητος τοῦ Ἱεράρχου, ἡ τραχεῖα μορφή τοῦ Προδρομοῦ, ἀληθοῦς τέκνον τῆς ἐρήμου, αἱ σοβαραὶ καὶ δηλωτικαὶ τῆς ἀγιότητος μορφαὶ τῶν Ἀποστόλων τῆς Δευτέρας Παρουσίας, αἱ ἤρεμοι καὶ ἐκφραστικαὶ τῆς ἐσωτερικῆς γαλήνης φυσιογνωμίαι τῶν ἁγίων Εὐγενίου, Μαρδαρίου, Ὁρέστου, Ἀνεμποδίστου, τὸ ἀκαδημαϊκῆς, οὔτως εἰπεῖν, ἐκτελέσεως πρόσωπον τῆς ἀνωνύμου ἁγίας (δσίας) κ. ἄ., καθιστοῦν λίαν ἐνδιαφέρουσαν καὶ τοῦ κλίτους τούτου τὴν τέχνην.

Ὁ τεχνίτης γνωρίζει τὴν τεχνικὴν καὶ τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ θέλει συμφώνως πρὸς αὐτὰ νὰ ἐκτελέσῃ τὰς τοιχογραφίας του. Βεβαίως τούτου εἶναι π. χ. τὰ στρογγύλα καὶ εὐτραφεῖ πρόσωπα τῶν ἀγγέλων τῆς Δευτέρας Παρουσίας, αἱ ζωηραὶ μορφαὶ καὶ αἱ κανονικαὶ ἀναλογίαι τῶν ὀλοσώμων ἁγίων. Ὁ προπλασμός τῶν μορφῶν γίνεται διὰ θερμῆς ὄχρας, τὰ δὲ «ἀνοιγμάτα», αἱ λεπτομέρειαι τῶν χαρακτηριστικῶν, διὰ καστανοῦ χρώματος. Ὡχρα θερμοτέρα, διὰ χρώματος ἐρυθροῦ μεμειγμένη, τονίζει τὰ ἐξέχοντα μέρη καὶ δίδει τὴν χαρακτηριστικὴν ζωηρότητα εἰς τὰς μορφάς. Τὸ πράσινον χρῶμα ἐπίσης χρη-

¹⁵⁷⁾ Ἑρμηνεῖα Ζωγορ. Διονυσ. ἐκ Φουρνᾶ σελ. 293.

^{157α)} Βλπ. εἰκ. 8.

σιμοποιεῖται καὶ ἐνταῦθα εἰς τὰ πρόσωπα διὰ τὰς σκιάς. Εἰς τινὰς πώγωνας καὶ κόμας δύνανται τὶς νὰ παρατηρήσῃ καὶ μίαν τάσιν σχηματισμοῦ. Τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων καὶ ἐνταῦθα καθίσταται λίαν μαλακὸν μὲ τὴν ἤρεμον διαβάθμισιν τῶν τόνων, χωρὶς ἐκδήλους ἱμπρεσιονιστικὰς ἀντιθέσεις μεταξὺ φωτὸς καὶ σκιάς. Τοιοῦτοτρόπως διὰ τῆς προοδευτικῆς ἑξασθενίσεως τῶν χρωματικῶν τόνων ἐπιτυγχάνεται, κατὰ τὰς ἀρχὰς πάντοτε τῆς παλαιολογίου τέχνης, ἡ πλαστικότητα τῶν μορφῶν καὶ ἡ ἐπιδιώξις τοῦ ὄγκου.

Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀποδίδονται καὶ ἐνταῦθα διὰ τοῦ ἰδίου χρώματος τοῦ ἐνδύματος ἀλλ' εἰς σκοτεινότερους τόνους, γίνεται δ' ὁμοιωμῶς, πρὸς χρωματικὴν ἑξαρσιν, χρῆσις καὶ συμπληρωματικῶν χρωμάτων. Καὶ ἐδῶ τὰ ἐνδύματα εἶναι πλούσια, κατάφορτα ἐκ μαργαριτῶν, οἱ ὅποιοι δηλοῦνται, ὡς καὶ εἰς τὰ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν στέφη, διὰ πηκτοῦ λευκοῦ χρώματος. Τὴν σχέσιν πρὸς τὸ νότιον κλίτος δεικνύουν, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, καὶ ὠρισμέναι μορφαὶ τῆς αὐτῆς τεχνικῆς ἐκτελέσεως ὡς π. χ. τῶν Δέκα Παρθένων, τῶν ὁποίων τὰ πρόσωπα ἔχουν ἰκανὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς παρθένας τῶν Εἰσοδίων τοῦ νοτίου.

Τεχνοτροπικῶς αἱ τοιχογραφίαι σχετίζονται πρὸς τὰ μεγάλα κέντρα καὶ μάλιστα, ὡς εἶδομεν, τὸν Μυστρᾶν, τὸ Ἅγ. Ὄρος καί, γενικώτερον, μὲ τὴν μακεδονικὴν τέχνην. Οἱ ἐπὶ ἀνακλίντρον Ἀπόστολοι μὲ τὸ ὄπισθεν αὐτῶν πλῆθος τῶν δορυφόρων ἀγγέλων, ἀπεικονίσθησαν καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὰ ἐπικρατοῦντα πρότυπα τῶν ὡς ἄνω κέντρων, ἤτοι διὰ τῆς ὑπερεπιθέσεως τῶν μορφῶν—τῆς τοποθετήσεως δηλ. τῶν μὲν ὑπὲρ τὰς δέ—, δι' ἧς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἔννοια τοῦ βάθους¹⁵⁹. Τὰ κτήρια, αἱ μακρὰν μεγάλα μορφὰ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐγγὺς (Παράδεισος) εἶναι καὶ ἐδῶ κατὰ τὴν «ἀνεστραμμένην» βυζαντινὴν προοπτικὴν τῶν γνωστῶν κέντρων¹⁶⁰. Ἡ μορφή τοῦ Προδρόμου, τὰ πρόσωπα τῶν Ἀποστόλων, τὰ ἐνδύματα, ὁ διάκοσμος κ.τ.λ. βεβαιοῦσιν τὴν σχέσιν πρὸς τὴν τέχνην τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ Κρήτη στενωῶς συνδέεται, ὡς γνωρίζομεν καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων. Πρότυπα τῶν μεγάλων κέντρων ἐκτελοῦνται καὶ ἐνταῦθα ὑπὸ δοκίμου ἀλλ' ἐπαρχιώτου τεχνίτου καὶ ἀλλοῦ μὲν μετὰ μείζονος πιστότητος πρὸς τὰ πρότυπα, ἀλλοῦ δὲ πάλιν μὲ περισσοτέραν ἐλευθερίαν¹⁶⁰.

¹⁵⁹) Μιχελῆς, αὐτόθι, σελ. 110 - 111.

¹⁶⁰) Ot. Wulft, Altchristliche und byzantinische Kunst, τ. 1, σ. 168.

¹⁶⁰) Ὁρθοτάτη καὶ ἀξία ἰδιαίτερης προσοχῆς ἡ ὑπόδειξις ἣν ἔκαμεν ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχαιολογ. Ἐφημερίς 1938, σελ. 37, ὅτι πολλὰ ἔργα ζωγράφων τῶν ἐπαρχιῶν ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ ἀκαδημαϊκὰ βυζαντινά, δὲν πρέπει πάντοτε νὰ θεωρῶνται ὡς δημιουργαὶ τῶν λαϊκῶν ζωγράφων, ἀλλὰ δεόν νὰ ἐξετάζονται ὡς λαϊκὰ διασκευαὶ τῶν μεγάλων προτύπων.

Γ. ΚΕΝΤΡΙΚΟΝ ΚΑΙΤΟΣ

α) Τὰ θέματα.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐξετασθέντα κλίτη τὸ κεντρικὸν ἐμφανίζει διάφορον τέχνην. Τοῦτο προσπίπτει ἀμέσως εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸν ναόν. Χρώματα σκοτεινὰ καὶ τεχνικὴ διάφορος κυριαρχεῖ ἐνιαῦθα. Ὁ ζωγράφος, καίτοι ὀλίγον μεταγενέστερος τοῦ ζωγράφου τοῦ νοτίου κλίτους (τέλος ΙΔ' αἰῶνος), ὅμως ἠθέλησε νὰ ἀρχαΐσῃ. Τοῦτον κατόπιν, χάριν τῆς ἐνότητος τοῦ κλίτους, ἠκολούθησε καὶ ὁ ἐργασθεὶς εἰς τὸν τρούλλον τελευταῖος ζωγράφος (βλ. ἀνωτέρω σελ. 219).

Ἄς ἴδωμεν πρῶτον τὴν ζωγραφικὴν τοῦ ἱεροῦ Βήματος, εἶτα τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ κλίτους καὶ τελευταῖον τοῦ τρούλλου.

Εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα ἔχομεν τὴν Πλατυτέραν, τοὺς ἀγ. Νικόλαον, Χρυσόστομον, Βασίλειον, Γρηγόριον, τὸν Μελισμὸν, τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, τοὺς ἀγ. Στέφανον καὶ Ρωμανόν, τὴν Ἀνάληψιν, τοὺς ἀγ. Τίτον καὶ Ἀνδρέαν, Ἐλευθέριον, Πολύκαρπον, Δαβίδ, Σολομώντα, Ἰουλίταν, Κήρυκον, Ἐρμόλαον καὶ Παντελεήμονα¹⁶¹. Ὀλόκληρος ἀτυχῶς ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶχεν ἀσβεστοχρισθῆ. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον ἢ καταστροφῆ ὑπῆρξε σχεδὸν τελεία. Ὁ καθαρισμὸς μόνον ἔχνη ἀπεκάλυψεν ἐνθρόνου Πλατυτέρας. Συγκριμένως διακρίνεται τὸ προσκεφάλαιον ἐφ' οὗ κἀθηται καὶ τμήμα τοῦ σώματος ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ κάτω. Ἡ Θεοτόκος ἔφερε βαθὺν κυανοῦν χιτῶνα, ὅστις φαίνεται καλύπτων τὸν δεξιὰ στρεφόμενον, ἀπὸ τοῦ γόνατος καὶ κάτω, δεξιὸν πόδα. Ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας θὰ ἴσταντο εὐλαβῶς οἱ δύο ἀρχάγγελοι, ὡς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσωμεν τὰ ἔχνη τῶν κατωτέρω τμημάτων τῶν στιχαρίων των, κεκοσμημένων μετὰ ἀνοικτοχρώμων παρυφῶν καὶ λώρων διαλίθων, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ ὑπολειφθέντα ἔχνη τῶν καστανοχρώμων περυγῶν των. Τὸ θέμα ἄλλως τε τοῦτο γνωστὸν ἐκ τῶν προηγουμένων αἰώνων¹⁶² ἐπικρατεῖ τὸν ΙΔ' καὶ ἀλλαχοῦ¹⁶³ καὶ ἐν Κρήτῃ¹⁶⁴. Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἐφόρουσιν πλήρη βασι-

¹⁶¹) Οἱ τέσσαρες τελευταῖοι ἅγιοι θὰ ἐξετασθοῦν μετὰ τοῦ τρούλλου, διότι ἔχω τὴν γνώμην γνώμην ὅτι μετ' αὐτοῦ ἐζωγραφήθησαν.

¹⁶²) Βλ. τὸ μωσαϊκὸν τῆς ἀψίδος ἐν Montreal (1174—1182) παρὰ Diehl, σ. 457, εἰκ. 222 καὶ V. L a z a r e v, Ἱστορία Βυζαντινῆς Ζωγραφικῆς (Ρωσ.) Μόσχα 1948, ΙΙ, πίν. 231.

¹⁶³) Εἰς τὸ Πρωτάτον π. χ. βλ. Millet, Athos, σελ. 8, Χιλανδάριον σελ. 79.

¹⁶⁴) Ὡς π. χ. εἰς Ἁγ. Παντελεήμονα, Μπιζαριανῶ Πεδιάδος, εἰς Παναγίαν, Θρόνος Ἀμαρίου κ. ἄ.

λικὴν στολὴν καὶ ἐὰν ἔφερον καὶ σκῆπτρον, ὡς ἀπαντοῦν οἱ ἀρχαγγελοὶ ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς εἰς ἄλλα μνημεῖα ¹⁶⁵.

Κάτω τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης εἰκονίσθησαν ὀλόσωμοι καὶ εἰς στροφὴν τριῶν τετάρτων πρὸς τὸν θεατὴν οἱ Ἱεράρχαι ἁγ. Νικόλαος, Ἰω. Χρυσόστομος, Μ. Βασίλειος καὶ Γρηγόριος Θεολόγος, ὡς δηλοῦσιν καὶ σχετικαὶ ἐπιγραφαί, πάντες κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια καὶ περιβεβλημένοι λευκὰ πολυσταύρια, ἐπὶ τεφροχρόμων ἢ πρασίνων στιχαρίων, καὶ ἰόχροα ἐπιτραχήλια. Οἱ δύο πρῶτοι ἔχουν σημαντικὰς φθορὰς ἐκ τοῦ χρόνου, ἀναγινώσκονται ὅμως τὰ εἰλητάρια αὐτῶν ¹⁶⁶. Δεξιά, παχύτατον στρώμα ἀσβεστοχρίσματος ἐκάλυπτε παντελῶς τοὺς ἁγ. Βασίλειον καὶ Γρηγόριον. Οὗτοι ἀπεκαλύφθησαν ἐξ ὀλοκλήρου ¹⁶⁷, θαυμάσιος δὲ πράγματι ἀπεδόθη ὁ ἁγ. Γρηγόριος. (βλ. πίν. ΙΑ' 1, 2). Τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, ὡς καὶ τοῦ ἁγ. Βασιλείου, εἶναι πλασμένον δι' ὄχρας μὲ πολλὴν λιτότητα, ὀλίγαι δὲ γραμμαὶ βαθυτέρου τόνου ἀποδίδουσιν τὰς ρυτίδας. Διὰ χρώματος καστανοῦ ἔχουν ἀποδοθῆ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προσώπων, ὡς καὶ ἡ κόμη καὶ τὸ γένειον τοῦ Βασιλείου. Λευκόφαιος εἶναι ἡ κόμη τοῦ Γρηγορίου καὶ ὁμοιόχρωμος ἡ γενειὰς του μὲ σκιάς καστανοχρόμους (πίν. Κ', 2). Ὁ ἁγ. Γρηγόριος ἔχει μεγάλην σχέσηιν μὲ τὸν ἁγ. Γρηγόριον τοῦ Staro - Nagoricino Σερβίας (1317) ¹⁶⁸· τὸ σχέδιον τοῦ προσώπου, τὰ χαρακτηριστικὰ, αἱ λεπτομέρειαι (οἶς, ὀφθαλμοί, κόμη, γενειὰς κ.λ.π.) βεβαιοῦσι τοῦτο.

Τὰ μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου ἀποκαλυφθέντα ἔχνη προσκλινόντων λευκοφύρων ἀρχαγγέλων μετὰ ριπιδίων ¹⁶⁹, βεβαιοῦσι τὴν ὑπαρξιν ἐνταῦθα τῆς παραστάσεως τοῦ Μελισμοῦ ¹⁷⁰ ἢ Θυομένου, ὡς συνηθίζεται νὰ ὀνομάζεται ἐν Κρήτῃ ὁ

¹⁶⁵ Εἰς τὴν Περιβλεπτον καὶ τὴν Παντάνασσαν τοῦ Μυστρᾶ, Millet, 137· βλ. καὶ Ευγυγόπουλον, Κατάλογος Εἰκ. Μουσ. Μπενάκη, Συμπλήρωμα, σ. 111.

¹⁶⁶ Τοῦ ἁγ. Νικολάου λέγει: «Ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντας σε Κύριε...», τοῦ Χρυσοστόμου «Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν...», τοῦ Βασιλείου «Ὁδδεις ἀξιος τῶν συνδεδμένων...», τοῦ δὲ Γρηγορίου «Πάλιν καὶ πολλάκις σοὶ προσπίπτομεν καὶ σοῦ δεόμεθα...».

¹⁶⁷ Αἱ παρατιθέμεναι δύο φωτογραφίαι εἰς τὸν πίνακα ΙΑ', 1, 2, εἶναι χαρακτηριστικαὶ τῶν σταδίων καθαρισμού. Ἡ πλήρης σειρά τῶν διαδοχικῶν φάσεων ὑπεβλήθη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας (Δ/σιν Ἀναστηλώσεως).

¹⁶⁸ Βλέπε τοιχογραφίαν Muratoff, la peinture byzantine, πίνακα CCXXXIX.

¹⁶⁹ Τοὺς ἀρχαγγέλους δηλοῦν καὶ αἱ γραφαὶ ΜΗ(χαήλ), ΓΑΒ(ριήλ).

¹⁷⁰ Ἡ φωτογραφία (πίν. ΚΒ', 2) ἐκ τοῦ ναοῦ Παναγίας εἰς Πλατάνια Ἀμαρίου Κρήτης παρατίθεται ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ὡς δειγμα σχεδὸν συγχρόνου παραστάσεως ἐν Κρήτῃ. Ἐκ τῶν ἀρκετῶν παραδειγμάτων ἀναφέρω προχείρως, ἐκ τῆς φωτογραφικῆς συλλογῆς μου, τὸν Θυόμενον εἰς ἁγ. Στέφανον (Κούκου-

ἐντὸς τοῦ ἁγ. Δισκαρίου « Ἄμνος τοῦ Θεοῦ ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος »¹⁷¹.

Εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ δύο στενάς λωρίδας εἰκονίσθη ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ἤτοι ἀριστερὰ ὁ Ἄρχαγγελος καὶ δεξιὰ ἡ Παρθένος. Καὶ τοῦ μὲν Ἄρχαγγέλου ἐλάχιστα ἴχνη ἐξηκριβώθησαν, ἡ Θεοτόκος ὅμως ἀπεκαλύφθη εἰς καλλιτέραν κατάστασιν. Φορεῖ χιτῶνα βαθέως κυανοῦν καὶ βαθέως ἐρυθρὸν μαφόριον, προβάλλει δὲ τὴν δεξιάν της χεῖρα εἰς ἔνδειξιν ὑποταγῆς εἰς τὸ ἀγγελικὸν ρῆμα, ὡς παρίσταται αὕτη, κατὰ τὸν Millet ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος¹⁷². Ἡ μορφή τῆς Παρθένου εἶναι ἄδρά, μὲ λίαν βαθὺν προπλασμόν, τονισμένα περιγράμματα καὶ ἐλάχιστα φῶτα¹⁷³.

Κάτωθι τοῦ Ἄρχαγγέλου (ἀριστερώτερον) εἰκονίσθη ὁ διάκονος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς, ὁμοίως δὲ κάτωθι τῆς Θεοτόκου ὁ διάκονος Ρωμανὸς ὁ Μελωδός. Ἡ θέσις αὕτη εἶναι συνήθης δι' αὐτοὺς εἰς ὅλην τὴν Κρήτην. Καὶ οἱ δύο παρίστανται κατ' ἐνώπιον, ἐνδεδυμένοι λευκὰ στιχάρια καὶ φέροντες διὰ τῆς κεκαλυμμένης ἀριστεραῆς τὴν «κιβωτὸν» διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς θυμιατήριον¹⁷⁴.

Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Κυρίου κατέχει καὶ ἐνταῦθα τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς καμάρας¹⁷⁵. Εἰς τὸ κέντρον, ἐντὸς κυκλικῆς δόξης, ἦν ἀνέχουσιν τέσσαρες ἱπτάμενοι ἄγγελοι, εἰκονίζεται ὁ Ἀναλαμβάνόμενος Κύριος. Διὰ τῆς ἀριστεραῆς χειρὸς κρατεῖ Εὐαγγέλιον πολυτελοῦς σταχώσεως, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ. Βαθέως κυανοῦς εἶναι ὁ χιτῶν του καὶ καστανὸν τὸ ἱμάτιον μὲ μελαίνας σκιάς. Ὡς τύπος, ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ὁμοιάζει μὲ τὴν ἀνάλογον τοῦ Staro - Nagoricino¹⁷⁶, ἐν Κριτσᾷ ὅμως τὸ ὄραϊον καὶ σοβαρὸν πρόσωπον ἔχει ἱκανὴν ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν. Εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ Ἀναλαμβανομένου δύο ἡμιχόρια εἰκονίσθησαν οἱ Ἀπόστολοι, εἰς τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ δὲ τούτου καὶ ἡ Θεοτόκος¹⁷⁷ (βλ. πίν. ΙΔ', 1). Τὸ βάθος ἐνταῦθα, ὡς καὶ εἰς ὅλον τὸ

μος) εἰς Καστρί Ρεθύμνης, τὸν Μελισμόν εἰς Μιχ. Ἀρχάγγελον, Καρδάκι Ἀμαρίου, τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Ρεθύμνης, καὶ Ἁγ. Γεωργίου εἰς Ἁγ. Βασίλειον. Πρβλ. καὶ Millet, Mistra, 111 καὶ 133.

¹⁷¹) Κατὰ τὴν σχετικὴν εὐχὴν τῆς Θ. Λειτουργίας Ι. Χρυσοστόμου : « Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ Ἄμνος τοῦ Θεοῦ... ».

¹⁷²) Recherches sur l' iconographie des Évangiles, σελ. 73.

¹⁷³) Ἀτυχῶς ἡ φωτογραφία δὲν εἶναι δημοσιεύσιμος.

¹⁷⁴) Ὁ ρ. Γλάδος, ΑΒΜΕ, ΣΤ', 1948, σ. 132.

¹⁷⁵) Τὴν τοποθεσίαν τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῶν ναῶν διηυκρίνησεν ὁ Α. Εὐγγόπουλος εἰς τὴν μελέτην του : Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἐψίδι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, « Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς » 1938, σ. 42 κ. ἑξ.

¹⁷⁶) Muratoff, αὐτόθι, πίν. CCXXXVIII.

¹⁷⁷) Ἡ Θεοτόκος παρίσταται εἰς τὴν Ἀνάληψιν κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς

κλίτος εἶναι βαθὺ κυανοῦν. Οἱ Ἄποστολοι καὶ ἡ Θεομήτωρ φοροῦσι χιτῶνας γαλάζιους μὲ λευκάς ἢ ἀνοικτὰς γαλάζιας σκιάς, ἱμάτια δὲ ἐρυθρὰ βαθέα ἢ ἀνοικτὰ μὲ λευκοκιτρίνας σκιάς. Ἰδιαιτέρως ἀξιόλογος ὁ τοῦ παρὰ τὴν Θεοτόκον ἀποστ. Παύλου. Οἱ Ἄποστολοι παρίστανται μετὰ δέους «ἐμβλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν»¹⁷⁸, ὡς καὶ ἡ Θεοτόκος, ἥτις ἐστραμμένη κατὰ 3/4 ὑποῖ δεξιὰ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας¹⁷⁹. Δένδρα πληροῦσιν τὸ βάθος τῆς εἰκόνος πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ ὄρους τῶν Ἑλαιῶν. Αἱ ὠραιόταται μορφαὶ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ παρ' αὐτὸν Ἰωάννου, μὲ τὸ μαλακὸν πλάσιμον, τὰ κανονικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴν ἔκφρασιν ἐσωτερικότητος, ὑπενθυμίζουν παλαιολόγια πρότυπα.

Ἄνωθεν τοῦ ἐν τῷ Ἱερῷ μικροῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας μὲ τὸ Ἱερὸν τοῦ βορ. κλίτους διακρίνονται μορφαὶ ἁγίων, πιθανῶς τῶν ἰδιαιτέρως σεβομένων ἐν Κρήτῃ Τίτου καὶ Ἀνδρέου, ὡς δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ἐκ τῶν φυσιογνωμιῶν καὶ διότι καὶ ἐνταῦθα συνεικονίζονται συχνότατα ἐν Κρήτῃ¹⁸⁰. Διὰ τοῦ ἀνοίγματος κατεστράφησαν τὰ σώματα κάτω τοῦ στήθους.

Ἐναντι τῶν ἀνωτέρω ἁγίων εἰκονίζονται οἱ ἁγ. Ἐλευθέριος καὶ Πολύκαρος. Καὶ οὗτοι ἔχουσι κάτω τῆς μέσης καταστραφῆ συνεπεία τοῦ ἀσβεστοχρίσματος. Τοῦ πρώτου μάλιστα μόνον ἔχνη διακρίνονται. Ὁ ἁγ. Πολύκαρος, περιβεβλημένος ἐρυθρὸν στιχάριον φέρει λευκὸν ἔνσταυρον ὁμοφόριον ἐπὶ τῶν ὤμων του. Κρατεῖ Εὐαγγέλιον λιθοκόλλητον διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ εὐλογεῖ διὰ τῆς ἄλλης. Ἡ κόμη καὶ τὸ γένειον ἀπεδόθησαν μὲ πολλὴν σχηματοποίησιν. Χαρακτηριστικὰ μάλιστα εἶναι τὰ ἐν τῷ μετώπῳ σφαιροειδῆ σωματῖα πρὸς ἀπόδοσιν τῆς κόμης.

Ὁ βασιλεὺς Σολομὼν (βλ. διάγραμμα) παρίσταται δλόσωμος ἐνδεδυμένος πράσινον σάκκον μετὰ κιτρίνων μετὰ μαργαριτῶν παρυφῶν καὶ ἐρυθρὸν μανδύαν. Εἰς τὴν κεφαλὴν φέρει τὸ βασιλικὸν στέμμα εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα κρατεῖ εἰλητὸν ἔφ' οὗ : «*ἡ σοφία ἐκκοδόμησεν ἐαυτῇ οἶκον*». Λευκαὶ μικραὶ γραμμαὶ (ψιμμυθιές) ἀποδίδουν τὰ φῶτα εἰς τὸ ρόδινον πρόσωπόν του.

Ὁ βασιλεὺς Δαβίδ, ἔναντι ἀκριβῶς τοῦ Σολομῶντος, δλόσωμος καὶ αὐτὸς φορεῖ ἐρυθρὸν σάκκον μετὰ κιτρίνων παρυφῶν καὶ κυανοῦν

¹⁷⁸ Ἐκκλησίας ἦν διέσωσεν ὁ Ὑμνωδός : «*Ἦλθες μετὰ τῶν μαθητῶν σου ἐν τῷ ὄρει τῶν ἑλαιῶν, ἔχων τὴν ιεροσάν σε*» βλ. Πεντηκοστήριον, Ἀθήναι 1902, σ. 166.

¹⁷⁹ Πράξ. α, 11.

¹⁷⁹ Εἰς τὴν Κρήτην συνηθεστέρα εἶναι ἡ παράστασις τῆς Θεοτόκου ἰσταμένης κατ' ἐνώπιον μεταξὺ τῶν δύο λευκοφύρων ἀγγέλων καὶ ὑψούσης τὰς χεῖρας ἑκατέρωθεν ἢ πρὸ τοῦ στήθους.

¹⁸⁰ Ὡς εἰς Ἁγ. Φωτεινὴν ἐγγὺς Πρέβελη, ἁγ. Ἰωάννην Μυλοποτάμου κ.ά.

μανδύαν. Εἰς τὴν κεφαλὴν στέμμα, ἐξ οὗ κρέμονται τὰ πρεπενδούλια. Ρόδινον εἶναι καὶ αὐτοῦ τὸ πρόσωπον κασταναὶ δὲ σκιαὶ παρατηροῦνται εἰς τὸ λευκόν του γένειον.

Τὸ δὲ δυτικὸν τμήμα τοῦ κλίτους διαιρεῖται δι' ἔρυθρῶν ζωνῶν εἰς ὀκτὼ εἰκόνας, ὧν ἡ μία (πιθανῶς ἡ Μεταμόρφωσις) ἐντελῶς κατεστραμμένη. Εἰκονίζονται: Ἐπὶ τῆς καμάρας, ἡ Βρεφοκτονία, ἡ Γέννησις Χριστοῦ, ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, τὰ Εἰσόδια, ὁ Παράδεισος, ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος καὶ τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου. Ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων: Εἰς τὸν νότιον, ἡ Ἄγ. Ἄννα μετὰ τῆς Θεοτόκου, καὶ ὁ ἅγ. Ἄνδρέας· εἰς τὸν βόρειον, ὁ ἅγ. Γεώργιος· εἰς δὲ τὸν δυτικὸν τοῖχον ἔχομεν, ἄνω τῆς θύρας εἰσόδου τὴν Σταύρωσιν (Ἰχνη), τὰς ποινὰς τῶν ἁμαρτωλῶν, τὸν ἅγ. Δημήτριον καὶ τοὺς ἅγ. Κωνσταντῖνον καὶ Ἐλένην¹⁸¹. Πλὴν τοῦ Παραδείσου ὅλαι αἱ λοιπαὶ συνθέσεις ἔχουσι βαθὺν πράσινον βάθος.

Ἡ Βρεφοκτονία εἰκονίζει ἀριστερὰ τὸν Ἡρώδη ἐπὶ θρόνου πολυτελοῦς ἔχοντος ἔρυθρον κάθισμα, δεξιὰ δὲ εἰς δύο ἐπίπεδα τοὺς στρατιώτας ἔχοντας διαπερασμένα διὰ τῶν δοράτων τὼν τὰ ἤδη ἀποκεφαλισμένα σώματα τῶν παιδίων. Κάτω δεξιὰ ἡ Ραχὴλ μὲ ὑψωμένας τὰς χεῖρας, κλαίουσα τὰ ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς, διὰ τῶν τετμημένων κεφαλῶν τῶν εἰκονιζόμενα τέκνα τῆς. Ἄνω δεξιὰ ἡ Ἐλισάβετ μὲ τὸν μικρὸν Ἰωάννην ἐντὸς τοῦ προστατεύσαντος αὐτοὺς ὄρους¹⁸². Ὁ Ἡρώδης ἔχει ὑποστῆ μεγάλας ζημίας. Φέρων τὴν βασιλικὴν του στολὴν καὶ δορυφορούμενος ὑπὸ στρατιωτῶν φερόντων πανοπλίαν καὶ κράνος ὑποὶ τὴν δεξιὰν πρὸς τοὺς πρὸς αὐτὸν ἀτενίζοντας παιδοκτόνους στρατιώτας. Οἱ χιτῶνες τούτων εἶναι χρώματος ἀνοικτοῦ κυανοῦ οἱ δὲ θώρακες λιθοκόλλητοι.—Ἡ Βρεφοκτονία τῆς Κριτσᾶς (μὲ τὸν Ἡρώδη ἀριστερὰ κ.λ.π.) ἔχει σχέσιν, ὡς τύπος, μὲ τὴν Βρεφοκτονίαν τῆς Λαύρας¹⁸³, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τῆς Κριτσᾶς ἔχει προχειρότητα εἰς τὸ σχέδιον καὶ ἐντελῶς λαϊκὸν χαρακτῆρα. Καὶ ἐπειδὴ τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα θὰ παρατηρήσωμεν καὶ εἰς ἄλλας τοιχογραφίας τοῦ τμήματος εἰκάζομεν ὅτι ἕδ κυρίως ζωγράφος ἀνέθηκε τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν εἰς μαθητὰς του ἢ δευτερεύοντας συγχρόνους του τεχνίτας.

¹⁸¹) Οἱ ἐπὶ τῶν τόξων καὶ τῶν πεσσῶν ἅγιοι θὰ συνεξετασθῶσι μετὰ τοῦ τροῦλλου.

¹⁸²) Ἀπόκρυφα, Tischendorf, XXII, 33 «Ἡ δὲ Ἐλισάβετ ἀκούσασα ὅτι καὶ Ἰωάννης ζητεῖται, ἀνέβη εἰς τὴν ὄρεινὴν καὶ οὐκ ἦν τόπος ἀποκρυβῆς. καὶ στενάξασα φωνῇ μεγάλῃ λέγει: Ὁρος Θεοῦ, δεξίαι μητέρα μετὰ τέκνου... καὶ παρέχημα ἐδικάσθη τὸ ὄρος καὶ ἐδέξατο αὐτήν».

¹⁸³) Millet, Athos, σ. 122.

Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ ἡ ἐξηπλωμένη ἐπὶ διαγωνίως τετημένης ἐρυθρᾶς κλίνης Θεοτόκος ἔχει ἀριστερά της τὸ θεῖον βρέφος «*κειμένον ἐν τῇ φάτινῃ*». Στρέφουσα δεξιὰ τὴν κεφαλὴν ἀενίξει τοὺς ἱσταμένους τρεῖς Μάγους. Κατωτέρω ὁ Ἰωσήφ καὶ εἶτα τὸ λουτρὸν τοῦ Παιδίου, μὲ τὴν μαίαν καὶ τὴν Σαλώμην. Παρὰ τὴν φάτιν ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος¹⁸⁴. Ἄνω ἀριστερὰ οἱ ὑμνοῦντες ἄγγελοι καὶ δεξιὰ οἱ ποιμένες. Τῆς Θεοτόκου διακρίνεται τὸ κυανοῦν μαφόριον. Ἐρυθραὶ καὶ πολυτελεῖς εἶναι αἱ ἐνδυμασίαι τῶν Μάγων. Τὸ πρόσωπον τῆς Θεομήτορος ἔχει γλυκύτητα, ἔκφρασιν καὶ ἐν γένει ἐπιμελὲς τὸ πλάσιμον καὶ ἐμφανίζει σχέσιν μὲ τὴν Θεοτόκον τῆς Γεννήσεως τοῦ Χιλανδαρίου¹⁸⁵, ἀλλ' ἀντιθέτως αἱ ἄλλαι μορφαὶ καὶ δὴ τῆς σκηῆς τοῦ λουτροῦ εἶναι πρόχειροι λαϊκαὶ ἀποδόσεις ἐκ κυκλοφορούντων ἀντιγράφων γνωστῶν παλαιότερων προτύπων¹⁸⁶.

Ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος (πίν. IB', 2 καὶ II', 1) ἀποτελεῖ ἴσως τὴν ἀξιολογωτέραν τοιχογραφίαν τοῦ κλίτους καὶ εἶναι, ὡς νομίζω, ἕξ ὀλοκλήρου ἔργον τοῦ κυρίως ζωγράφου. Εἰκονίζει τὸν Κύριον καθήμενον οὐχὶ εἰς τὸ κέντρον, ἀλλ' ἀριστερὰ τῆς τραπέζης καὶ ἔχοντα δεξιὰ του εἰς τρεῖς σειρὰς τοὺς πρὸς αὐτὸν ἐστραμμένους Ἀποστόλους. Οὗτοι δὲν εἶναι εὐθυγραμμισμένοι¹⁸⁷ (ἰσοκεφαλία), ἀλλὰ παρίστανται φυσικώτερον ὀπισθεν τῆς τραπέζης, ἥτοι μὲ ἐλευθέραν ταξινόμησιν, οὕτως ὥστε τὰ πρόσωπα τῶν μὲν καλύπτονται ὀλίγον ὑπὸ τῶν φωτοστεφάνων τῶν δέ. Ὁ Χριστὸς φορεῖ καστανοῦν χιτῶνα καὶ βαθὺ κυανοῦν ἱμάτιον. Πρὸς αὐτὸν προσκλίνει ὁ ἀγένειος Ἰωάννης, ἐνδεδυμένος ρόδινον χιτῶνα καὶ κυανοῦν ἱμάτιον. Οἱ ἄλλοι ἐν συγκινήσει παρακολουθοῦν τὸν Διδάσκαλον ὁ δὲ Ἰούδας τείνει τὴν ἀριστερὰν εἰς τὸν ἐν τῷ πινακίῳ ἰχθύν. Γενικῶς τῶν μαθητῶν οἱ χιτῶνες καὶ τὰ ἱμάτια ἀποδίδονται διὰ βαθέως κυανοῦ καὶ βαθέως ἐρυθροῦ, ἐναλλάσσονται δὲ τὰ χρώματα γῶν παρακειμένων πρὸς ἀποφυγὴν τῆς μονοτονίας. Τὰ πρόσωπα εἶναι χαρακτηριστικῶς ρόδινα μὲ ἐνιαχοῦ λευκὰ φῶτα. Εἰς τὰς κόμας καὶ τὰ γένεια τῶν νεωτέρων χρησιμοποιεῖται καφὲ χρῶμα. Ἡ τράπεζα εἶναι ἐπεστρωμένη διὰ λευκῆς ποδέας περιβαλλομένης ὑπὸ πλατείας καστανοχρώμου παρυφῆς. Εἰς τὸ κέντρον τὸ σύνθηδες πινάκιον ἐκατέρωθεν δὲ ἄλλα ἄγγεῖα, καστανοῦ χρώματος ὑψηλὰ ποτήρια καὶ φιάλαι χρώματος πρασίνου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτε-

¹⁸⁴) «*Ἔγγω ὁ βοῦς τὸν κησάμενον καὶ ὄνος τὴν φάτινν αὐτοῦ*» (Ἠσαίας 1, 3).

¹⁸⁵) Millet, *αὐτόθι*, σ. 100.

¹⁸⁶) Πρβλ. O mont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs*, πίν. XCII. Ὡς τύπος ὁμοιότητα ἔχει ἡ τοιχογραφία πρὸς τοῦ Κακριεῦ Τζαμίου, Schmidt, πίν. XXXIII, No 20.

¹⁸⁷) Ὡς π. χ. οἱ στρατιῶται εἰς τὴν Βρεφοκτονίαν.

κτονήματα εἰς πράσινον καὶ ἐρυθρόν. Ἐπιγραφή: Ο ΔΕΙΠΝΟΣ Ο ΜΥΣΙΤΙΚΟΣ.—Ἡ τοιχογραφία ἀκολουθεῖ τὸν ἀρχαῖον τύπον τῶν χειρογράφων¹⁸⁸ καὶ τῆς πρὸ τοῦ 11—12^{ου} αἰῶνος εἰκονογραφίας¹⁸⁹, καθ' ὃν ὁ Ἰησοῦς παρίσταται ἀριστερὰ¹⁹⁰ καὶ οὐχὶ εἰς τὸ μέσον τῆς τραπέζης ὡς γίνεται κατόπιν. Ὁ τύπος οὗτος ἀπαντᾶται εἰς Καππαδοκίαν¹⁹¹, εἰς Μυστρᾶν¹⁹² κ.λ.π. μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ εἶναι εἰς μίαν σειρὰν οἱ ἀπόστολοι. Τὴν διάταξιν τῆς ἡμετέρας τοιχογραφίας, ἦτοι μετὰ τὸν Ἰησοῦν ἀριστερὰ καὶ τοὺς ἀποστόλους μόνον ἀπὸ τὸ ἐν μέρος τῆς τραπέζης εἰς τρεῖς σειρὰς δὲν συνήντησα ἀλλαχοῦ καὶ νομίζω ὅτι τὸ ἡμέτερον εἶναι σπάνιον παράδειγμα. Ἀσχέτως ὁμως πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Δεῖπνος τῆς Κριτσᾶς πιθανὸν νὰ μὴ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸν Δεῖπνον τῆς Ὀμορφῆς Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης¹⁹³. Τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς συνθέσεως δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἀλλαχοῦ¹⁹⁴.

Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν ΤΑ ΑΓΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ, εἰκονίζουσι τὴν γνωστὴν σκηνὴν τῆς πρὸ τοῦ ἀρχιερέως Ζαχαρίου ὁδηγουμένης τριετοῦς Παρθένου, ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν γονέων

¹⁸⁸) O m o n t, ἔ. ἀ. XCII καὶ S c h m e i n f u r t h, ἔ. ἀ. πίν. 48 b, c.

¹⁸⁹) M i l l e t, Recherches, σ. 288, 299.

¹⁹⁰) Ὁμοίως καὶ εἰς Σμιλὲν Κρήτης (IB' πιθ. αἰών), ἀλλ' ἐκεῖ οἱ ἀπόστολοι εἶναι κύκλω τῆς τραπέζης. Ἐπίσης εἰς τὸν ἐν Κρήτῃ ναὸν Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (Ἀστράτης) εἰς τὴν Ἀράδαιναν Σφακίων, ὁ Ἰησοῦς κάθεται ἀριστερὰ καὶ ὁ Ἰούδας τείνει χαρακτηριστικῶς τὴν χεῖρα εἰς τὸ πινάκιον.

¹⁹¹) J e r p h a n i o n, Les églises rupestres de Cappadoce I, πίν. 101 III, πίν. 177 κ. ἔξ.

¹⁹²) Τὸν Ἰησοῦν ἀριστερὰ καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς μίαν σειρὰν τοὺς ἀποστόλους βλ. καὶ ἄγ. Ἀπολλινάριον Νέον, M u r a t o f f, αὐτόθι, πίν. XXXIV, καὶ ἄγ. Μάρκον Βενετίας (μωσαϊκόν), S e g r. B e t t i n i, Mosaici antichi di S. Marco a Venezia, πίν. XIV.—Πρὸβλ. καὶ M i l l e t, Mistra, Βροντόχι, πίν. 108, Περιβλεπτός, πίν. 120.

¹⁹³) Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Ἡ ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ Αἰγίνης, Ε.Ε.Β.Σ., Β' (1925), σ. 255.

¹⁹⁴) Οὕτω τὰ πινάκια καὶ αἱ φιάλαι σχετίζονται μετὰ τὸ συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου τῶν χειρογράφων. Βλ. D i e h l, Manuel, τ. 2, σ. 880.—Ὁ ἰχθύς εἰς τὸ κεντρικὸν πινάκιον ἀπαντᾶ εἰς ἄγ. Ἀπολλινάριον, ἔ. ἀ. XXXIV, εἰς Μυστρᾶν, ἔ. ἀ. 103 κ. ἔξ. Συγκριτικὴ παρακολούθησις δύναται νὰ γίνῃ καὶ διὰ τῶν μικρογραφιῶν τῶν κωδίκων. Βλ. P. L e m e r l e, Le style Byzantine, Paris 1943, πίν. XXXVIII.—Ὁ Ἰούδας πάλιν, ἀγένειος καὶ τείνων τὴν χεῖρα πρὸς τὸν ἰχθῆν εὐρίσκεται εἰς Λαύραν. M i l l e t, Athos, σ. 145 κ. ἀ. Καὶ αἱ φυσιογνωμίαι ὑπενθυμίζουσι ἀναλόγους ὡς π. χ. ὁ Βαρθολομαῖος τῆς Κριτσᾶς (πίν. ΙΓ', 2) τὸν κατὰ σειρὰν ἑβδομον μαθητὴν (Βαρθολομαῖον;) εἰς τὸν Νιπτῆρα τοῦ ἄγ. Μάρκου Βενετίας (μωσαϊκ.). Βλ. M i l l e t, Recherches, σ. 288 κ. ἔξ.

τῆς¹⁹⁵. Ὅπισθεν εἰς δύο σειρᾶς αἱ «*θυγατέρες τῶν Ἑβραίων*» μὲ τὰς λαμπάδας αὐτῶν¹⁹⁶ καὶ ἄνω δεξιὰ ἡ γνωστὴ ἐπίσης σκηνὴ τῆς τροφῆς ὑπὸ τοῦ Ἁγγέλου¹⁹⁷. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα. Ἡ ἁγ. Ἄννα φορεῖ χιτῶνα κυανοῦν καὶ ἐρυθρὸν μαφόριον μὲ πτυχᾶς εἰς ἀνοικτότερον τόνον. Ὁ Ἰωακείμ χιτῶνα ἀνοικτὸν κυανοῦν καὶ ἱμάτιον ἀνοικτὸν καφέ. Ἡ μικρὰ Παρθένος φορεῖ τὸ μαφόριον τῶν ἐγγάμων «*ὡς νύμφη τοῦ οὐρανοῦ Νυμφίου*»¹⁹⁸. Αἱ φίλαι τῆς Θεοτόκου περιβάλλονται ἐρυθροὺς χιτῶνας (ἢ μία λευκὸν) μετὰ μαργαριτοκοσμῆτων σημείων κάτω τοῦ λαιμοῦ, καὶ ἔχουσι τὴν κόμην καὶ τοὺς ἐπὶ τῶν ὤμων κατερχομένους βοστρύχους ὑπερφόρους ἐκ χιασιτὶ συμπλεκομένων ὄρμων ἐκ μαργάρων. Ἐρυθρὰ εἶναι καὶ ἡ στολὴ τοῦ Ζαχαρίου. Τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων καὶ ἐν γένει ἡ τεχνικὴ λαϊκὴ καὶ ἐνταῦθα ὡς καὶ τῆς Γεννήσεως.

Ὁ Παράδεισος¹⁹⁹ εἰκονίζει εἰς πρῶτον ἐπίπεδον τὴν Θεοτόκον ἐπὶ πεποικιλμένου θρόνου εἰς τὸ μέσον τῆς σκηνῆς, ὅπισθεν δὲ καὶ δεξιὰ αὐτῆς τοὺς Πατριάρχας Ἰσαάκ, Ἀβραάμ, Ἰακῶβ φέροντας ἐν κόλποις τὰς ψυχὰς, ἀριστερὰ δὲ τὸν ἀγένειον εὐγνώμονα ληστὴν κρατοῦντα τὸν σταυρὸν²⁰⁰ καὶ ἰστάμενον πρὸ τῆς Φλογίνης Ρομφαίας. Τὰ πρόσωπα προβάλλουν ἐπὶ λευκοῦ βάθους φαιδρύνεται δὲ ἡ σκηνὴ διὰ πολλῶν δένδρων. Πλὴν τοῦ Ἰακῶβ ὅλα τὰ ἄλλα πρόσωπα βλέπουν κατ' ἐνώπιον. Βαθέως κυανοῦ χρώματος εἶναι ὁ χιτῶν τῆς Θεοτόκου καὶ καστανοῦν τὸ ἱμάτιον. Τῶν Πατριαρχῶν ἀνοικτοὶ γαλάζιοι οἱ χιτῶνες καὶ ἀνοικτὰ καφέ τὰ ἱμάτια. Ὁ ληστὴς εἶναι γυμνός, ἔχων μόνον τὸ λευκὸν κολλόβιον. Αἱ σάρκαι ἀπεδόθησαν εἰς ὠχροκίτρινον τόνον, τὰ χαρακτηριστικὰ διὰ καστανοῦ ὡς καὶ τὰ ἔντονα περιγράμματα. Ἡ τοιχογραφία εἶναι τοῦ γνωστοῦ τύπου ὃν ἔχομεν εἰς τὸ ἁγ. Ὅρος²⁰¹ καὶ ἀλλαχοῦ, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ πρότυπον ἐξετελέσθη ἐνταῦθα κατὰ λαϊκὴν τεχνικὴν, ἀνήκει δὲ ὡς καὶ ἡ Γέννησις καὶ ἡ Βρεφοκτονία εἰς τὸν δευτερεύοντα τεχνίτην, ὡς ἐσημειώθη. Τὰ δύσμορφα πρόσωπα μὲ τὰς ἀνακριβεῖς ἀναλογίας, τὸ ἀδόκιμον πλάσιμον,

¹⁹⁵) Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ νοτίου κλίτους, ἐν ἣ μόνον ἡ Ἄννα ὀδηγεῖ τὴν Θεοτόκον.

¹⁹⁶) Tischendorf, *αὐτόθι* VII, σ. 15.

¹⁹⁷) Κατὰ τὰ Ἀπόκρυφα, ἔ. ἀ. VIII, σ. 16: «*ἦν ἡ Μαριάμ ἐν τῷ ναφῷ Κυρίου ὡσπερ περιστερὰ μεμονωμένη καὶ ἐλάμβανεν τροφήν ἐκ χειρὸς ἀγγέλου*».

¹⁹⁸) Πρβ. Wilpert, *Die gottgeweihten Jüngfrauen*, σ. 17 κ. ἐξ.

¹⁹⁹) Τὴν φωτογραφίαν βλ. εἰς Μ. Χατζηδάκη, *Τοιχογραφίες, «Κρητ. Χρον.» ΣΤ'*, πίν. Β', 2.

²⁰⁰) Τὰς ρίζας τῆς παραστάσεως τοῦ ἐν τῷ Παραδείσῳ εὐγνώμονος Ληστοῦ μετὰ τοῦ σταυροῦ βλ. εἰς *Acta Pilati* X, σ. 331, παρὰ Tischendorf.

²⁰¹) Millet, *Athos*, σ. 149.

τὰ ἔντονα πολλάκις περιγράμματα, ὁ ἀφελὴς τρόπος ἀποδόσεως τῶν δένδρων εἶναι χαρακτηριστικά τῆς τοιχογραφίας.

Ἡ εἰς Ἄδου Κάθουδος (Ἀνάστασις) εἶναι δυστυχῶς κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη. Ὁ Ἰησοῦς, «*φωτὶ ἐλαμπόμενος*»²⁰², ποτεῖ τὰς συντριβείσας πύλας τοῦ Ἄδου καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐγείρει ἐκ τάφου τὸν Ἀδάμ²⁰³. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς πιθανῶς ἐκράτει τὸν Σταυρὸν τῆς Ἀναστάσεως. Ἀριστερὰ οἱ βασιλεῖς Δαβίδ, Σολομών. Ὁ Κύριος εἶναι ἐνδεδυμένος κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ βασιλεῖς. Κυανοῦν μᾶλλον φαίνεται ἦτο καὶ τὸ ἱμάτιον τοῦ Ἀδάμ. Ἡ τοιχογραφία τοῦ κοινοῦ βυζαντινοῦ τύπου τῆς Ἀναστάσεως²⁰⁴ φαίνεται νὰ εἶναι ἔργον τοῦ καλοῦ ζωγράφου²⁰⁵.

Τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου, ὡς μᾶς γνωρίζουν καὶ αἰ σωθεῖσαι λέξεις ...*ΤΟΥ ΗΡΩΔΟΥ*, εἰκονίζει τὸν τετράρχην τῆς Ἰουδαίας καθήμενον πρὸ ἐστρωμμένης τραπέζης, μετὰ τὴν Ἡρωδιάδα καὶ τοὺς μεγιστάνας καὶ χιλιάρχους (Μάρκ. ΣΤ', 22). Ὁ Ἡρώδης καὶ ἡ Ἡρωδιάς φοροῦν πλουσίας βασιλικὰς στολὰς ἐρυθροχρόμους μετὰ σημείων καὶ λώρων καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν ἐπανώκλειστα λιθοκόσμητα στέμματα. Ἡ τράπεζα τοῦ συμποσίου, ἔχει λευκὴν τὴν ποδέαν καὶ τὰ σκεύη ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου (βλ. ἀνωτέρω). Κάτω δεξιὰ ὁ σπεκουλάτωρ (Μάρκ. ΣΤ', 28) ἀποκεφαλίζων τὸν Πρόδρομον. Ἄνω δεξιὰ ἡ Σαλώμη, ὀρχουμένη καὶ ἐνδεδυμένη τὴν μετὰ πλατειῶν χειρί-

²⁰²) «*Καὶ εἰσηλθεν ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης ὡσπερ ἄνθρωπος καὶ πάντα τὰ σκευηνὰ τοῦ ἄδου ἐφωτισθησαν*»: Tischendorf, Acta Pilati, II 5, 3 σ. 328.

²⁰³) Καὶ ἡ χειρονομία αὕτη στηρίζεται εἰς τὰ Ἀπόκρυφα, ἔ. ἀ. 8, 1, σ. 330: «*Καὶ ἤπλωσεν ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης τὴν δεξιὰν αὐτοῦ χεῖρα καὶ ἐκράτησε καὶ ἤγειρε τὸν προπάτορα Ἀδάμ*».

²⁰⁴) Πρέπει νὰ διαιρεθῶσιν οἱ τύποι εἰς ἐκείνους καθ' οὓς ὁ Ἰησοῦς κρατεῖ διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς σταυρὸν (συνήθως δεξιὰ), ἐνῶ διὰ τῆς ἄλλης ἐγείρει τὸν Ἀδάμ, ὀπισθεν τοῦ ὁποίου ἀκολουθεῖ ἡ Εὐα, ὡς π. χ. ἐν Ὁσίφ Λουκά, ἐν Δαφνί (βλ. καὶ μικρογραφ. κωδ. Paris gr. 74 παρὰ Schweinfurth, αὐτ. πίν. 51α) καὶ ἐν Qaranleg Kilisse. ἐν Qarabach Kilisse τῆς Καππαδοκίας κ. ἄ. (βλ. Jerphanion, ἔ. ἀ. πίν. 120, 130, 157, 199. Εἰς τὸ Δαφνί ἐγείρει τὸν Ἀδάμ διὰ τῆς ἀριστερᾶς), καὶ εἰς ἐκείνους καθ' οὓς ὁ Κύριος, ἄνευ σταυροῦ, τείνει τὴν μίαν χεῖρα ἀριστερὰ καὶ τὴν ἄλλην δεξιὰ καὶ ἐγείρει ἐκ δύο διαφόρων σαρκοφάγων τοὺς προπάτορας (Recherches, la Résurrection, σ. 517 κ. ἔξ.) Ἐπίσης διάκρισις πρέπει νὰ γίνεται καὶ εἰς ἐκείνους εἰς οὓς ὁ Χριστὸς τείνων ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας πρὸς μίαν κατεῦθυνσιν (δεξιὰ) ἐγείρει διὰ τῆς μιᾶς τὸν Ἀδάμ καὶ διὰ τῆς ἄλλης τὴν Εὐα, ὡς π. χ. ἐν Βατοπεδίω, Millet, αὐτόθι, 85, 3.

²⁰⁵) Ἡ καλυτέρα ἐξ ὧσων ἔχω σημειώσει ἐν Κρήτῃ προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου εἰς Λαμπιῶτες Ἀμαρίου, ἧτις θὰ δημοσιευθῆ μετὰ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς ἐπαρχίας.

δων στολήν, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν βυζαντινῶν χορευτριῶν, φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς ἐπὶ πίνακι τὴν τμηθεῖσαν κεφαλὴν τοῦ Βαπτιστοῦ. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα μὲ προοπτικὴν ἀπόδοσιν. Διὰ τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων καὶ τὴν τεχνικὴν ἰσχύουν ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω. Ὁ ζωγράφος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἐργασθεὶς καὶ τὴν παρακειμένην τοιχογραφίαν τῶν Εἰσοδίων.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, εἰς τὴν κάτω ζώνην, ἡ ἁγ. Ἄννα εἰκονίσθη ὁλόσωμος φέρουσα τὴν μικρὰν Παρθένον διὰ τῆς δεξιᾶς τῆς χειρός. Βαθεῖς κυανοὶ εἶναι οἱ χιτῶνές των. Ἐρυθρὸν τὸ μαφόριον τῆς Ἄννης καὶ καστανόχρουν τῆς Θεοτόκου. Καὶ τῶν δύο οἱ φωτοστέφανοι εἶναι ἕξεργοὶ μετ' ἀστροειδῶν διακοσμῆσεων, συνήθων ἐν Κρήτῃ²⁰⁶. Ἡ παράστασις τῆς ἁγ. Ἄννης μετὰ τῆς Θεοτόκου τοῦ αὐτοῦ τύπου ἀπαντᾷ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Νήσου²⁰⁷, καίτοι δὲν εἶναι ἐν αὐτῇ λίαν σύνηθες τὸ θέμα²⁰⁸.

Ὁ Ἅγ. Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, συνήθως εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Νήσου, ἴσεται καὶ αὐτὸς κατ' ἐνώπιον, ὑψῶν τὴν ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος καὶ ἄνω γυμνὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα εὐλογίας. Βαθέως κυανοῦς εἶναι ὁ χιτῶν του καὶ βαθέως πράσινον μὲ ἀνοικτοτέρας ὁμοιοχρώμους σκιὰς τὸ ἱμάτιον. Εἰς τὸ λευκόν του γένειον κασταναὶ σκιάι.

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, ὁ Ἅγ. Γεώργιος καθήμενος, ὡς συνήθως, ἐπὶ λευκοῦ ἀλόγου μετὰ πλουσίας σκευῆς ἀκοντίζει τὸν δράκοντα. Φορεῖ χιτῶνα κυανοῦν καὶ σιδηρόπλεκτον θώρακα. Ἐρυθρὰ εἶναι ἡ ὄπισθεν ριπτομένη καὶ ἀνεμιζομένη χλαμύς του (ἀναπετάριον). Ὁ φωτοστέφανός του εἶναι ἕξεργος ἕξ ἀσβεστοκονίας. Ἡ τοιχογραφία ἔχει ὑποστῆ διὰ τοῦ χρόνου φθορὰς εἰς τὰ χρώματα.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἄνω, εἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις. Καὶ αὕτη εἶχε καλυφθῆ δι' ἀσβεστοκονίας. Ἀπεκαλύφθη τὸ ὀριζόντιον ξύλον τοῦ Σταυροῦ τοῦ Κυρίου καὶ αἱ προσηλωμένοι παλάμαι τῶν χειρῶν του, ὡς καὶ ὁ φωτοστέφανος αὐτοῦ, καὶ ἀνωτέρω, ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη προσωποποιημέναι. Εἰς τὴν δεξιὰν γωνίαν ὁ εὐγνώμων ληστής καὶ ἀριστερὰ (Ἰχνη), πάριος πρὸς αὐτόν, ὁ ἀμετανόητος. Τμῆμα μόνον τοῦ πρασίνου χιτῶνος καὶ τοῦ ἐρυθροῦ ἱματίου τῆς Θεοτόκου ἐβεβαιώθη. Μικρὸν ἐπίσης τμῆμα τῶν ρωμαίων στρατιωτῶν. Ἐκ

²⁰⁶) Ὡς εἰς Ἅγ. Γεώργιον Νήσιταν εἰς Πηγὴν Ρεθύμνης, εἰς Σωτ. Χριστὸν Ποταμιὲς Πεδιάδος κ. ἄ.

²⁰⁷) Εἰς Λαμπινὴν Ἐπαρ. Ἅγ. Βασιλείου.

²⁰⁸) Παρὰ τῶν W ü l f - A l p a t o f f, Denkmäler der Ikonenmalerei, σ. 57, μανθάνομεν ὅτι τὸ θέμα ἔχομεν τὸν 12ον αἰῶνα εἰς φορητὴν εἰκόνα τοῦ Βατοπεδίου.

τῆς καταστροφῆς δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὴν κλίσην τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ ἄλλα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα.

Αἱ ποιναιὶ τῶν ἁμαρτωλῶν εἰκονίσθησαν κατωτέρω τῆς Σταυρώσεως. Γυμνοὶ οἱ τιμωρούμενοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, περιβάλλονται ἀπὸ ὄφεις καὶ φλόγας τῆς κολάσεως. Πλαγίως, ἢ ἄνωθεν αὐτῶν ἐπιγραφαὶ χαρακτηρίζουν τὰ ἁμαρτήματα π. χ. : «οὗτος ἐστὶν ὁ λέγον²⁰⁹, ὁ δουλέβον τὸν ναὸν ἐκ τοῦ ναοῦ δικαίε» (βλ. ἄνωτέρω πανομοιότυπον). Ὁ ζωοκλέπτης²¹⁰ παρίσταται μὲ τὸ πρόβατον ἐπὶ τῶν ὤμων ἐντὸς τῆς γέννης. Ἐπιγραφή: «ὁ κλέπτης». Ἀκολουθεῖ «ὁ παραυλακηστής»²¹¹, «ἡ πόρνη», «ἡ παραυκράτρα»²¹² (= παραφουκράστρα, παραφουκράστρια) κ. ἄ.²¹³.

Ὁ ἅγ. Δημήτριος, κάτω ἀριστερὰ τῶν ποινῶν, περιβεβλημένος σιδηρόπλεκτον πανοπλίαν, κἀθηται ἐπὶ καστανοχρώμου ἀλόγου μὲ κυανοῦν ἐφίππιον. Ἐρυθρὰ εἶναι ἡ πρὸ τοῦ λαιμοῦ διὰ πόρνης συγκρατούμενη χλαμὺς του. Εἰς τὸ κάτω τμήμα ἔχει ζημίας.

Τέλος οἱ ἅγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη παρίστανται κάτω δεξιὰ ἔχοντες μεταξὺ αὐτῶν τὸν Τίμιον Σταυρόν. Τὰ πρόσωπα τῶν ἁγίων δὲν φαίνονται πλέον. Φέρουν βασιλικὰς ἀλουργίδας μετὰ κλαβίων καὶ πολυλίθων λώρων καὶ ἐπανάκλειστα στέμματα ἔξ ὧν κρέμονται τὰ πρεπενδούλια.

Μεταβαίνοντες ἤδη εἰς τὴν ζωγραφικὴν τοῦ τρούλλου θὰ ἴδωμεν κατ' ἀρχὰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ κυρίως τρούλλου, εἶτα τῶν τόξων καὶ τέλος τῶν πεσσῶν. Ἡ ζωγραφικὴ ἐνταῦθα διαφέρει τῆς τοῦ ἄλλου κλίτους διότι, ὡς ἐσημειώθη, ὁ τρούλλος κατεσκευάσθη καὶ ἐζωγραφήθη τελευταῖος καὶ ὑπὸ ἄλλου τεχνίτου.

Εἰς τὸ ὑψηλὸν τύμπανον τοῦ τρούλλου εἰκονίσθησαν Δώδεκα μεγάλοι Προφῆται. Τὸ βάθος ἐνταῦθα εἶναι λίαν σκοτεινὸν ὡς καὶ ὄλων τῶν τμημάτων. Οἱ Προφῆται φοροῦν χιτῶνας καὶ ἱμάτια ἐναλλασσομένων χρωμάτων κυανοῦ καὶ ἐρυθροῦ μὲ πτυχὰς τῶν

²⁰⁹) Ὁ Gerola, Mon. Ven. II, σ. 344, τὸ «λέγον» (λέγων) ἐξέλαβεν ὡς «πέζον».

²¹⁰) Ἡ ζωοκλοπή, μάλιστα εἰς ὠρισμένα ὄρεινά τμήματα τῆς Κρήτης εἶχεν ἔκτασιν μέχρις ἐσχάτων. Πιθανῶς κρούσματα καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κριτσᾶς ὑπηγόρευσαν τὴν ἀπεικόνισιν τῆς τιμωρίας τοῦ ζωοκλέπτου πρὸς περιστολήν τοῦ κακοῦ.

²¹¹) Ἡ τιμωρία αὕτη τοῦ μετακινουίντος τὸ ὕδωρ τοῦ «αὔλακιου» τοῦ ἁγροῦ ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ Κριτσᾶς.

²¹²) Πρβλ. καὶ Gerola, αὐτόθι, σ. 345.

²¹³) Περὶ τῶν ποινῶν ἐν κολάσει εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης βλ. Gerola, αὐτόθι, 345 κ. ἐξ. Πρβλ. καὶ Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Δ', 1938, σ. 147 καὶ 177 εἰκ. 118, 119.

αὐτῶν χρωμάτων, ἀλλ' εἰς σκοτεινότερους τόνους. Χαρακτηριστικῶς γραμμικὴ εἶναι ἡ πυχολογία των. Τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων ἐκτελεῖται διὰ καστανοῦ χρώματος, ἐφ' οὗ τίθενται ὀλίγα λευκά φῶτα. Τὸ σκοτεινὸν βάθος κοσμεῖται διὰ κοσμήματος ἕξ ἑλικοειδῶς πλεκομένῳ πλοχμῶν. Πέριξ τοῦ φωτοστεφάνου τῶν ἁγίων ὑπάρχει ἕτερος κοσμητικὸς κύκλος γραφόμενος δι' ἀστραγάλου²¹⁴. Σημειώνομεν ἰδιαιτέρως τὰς σεβασμίας μορφὰς τῶν προφητῶν Ἡσαΐου, Ἰερεμίου, Σοφωνίου (πίν. ΙΗ', 1).

Εἰς τοὺς ἄνω τοῦ τυμπάνου τέσσαρας τριγωνικοὺς χώρους, τοὺς σχηματιζομένους ὡς εἶδομεν διὰ τῶν χιαστῶν νευρώσεων, ἐγράφησαν αἱ τέσσαρες σκηναί, ἃς ὑπεθέσαμεν ὅτι ἀνήκον εἰς τὸ διὰ τοῦ τρούλλου ἀντικατασταθὲν τμήμα τῆς καμάρας, ἧτοι: Ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις, ἡ Ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαΐοφόρος. Λόγω τοῦ περιορισμένου χώρου αἱ σκηναὶ παρεστάθησαν ἐν μεγάλῃ συμπτύξει.

Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν ἡ Θεοτόκος μόλις ἔχει παραδώσει τὸ τέκνον τῆς εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ Δικαίου Συμεῶν. Ὅπισθεν τούτου ἡ προφήτις Ἄννα μὲ ἀνεπτυγμένον εἰλητὸν ἐφ' οὗ τὸ χωρίον «τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἑστερέωσεν», ὅπισθεν δὲ τῆς Θεοτόκου ὁ Ἰωσήφ μὲ τὸ ζεῦγος τῶν περιστερῶν. Τοῦ μικροῦ Ἰησοῦ μόνον ἴχνη διεσώθησαν. Τὰ σώματα εἶναι ραδιναὶ λόγω τῆς στενότητος τοῦ χώρου. Τὰ ἱμάτια τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωσήφ εἶναι γαλαζία μὲ σκιάς σκοτεινότερας. Βαθὺ πράσινον διακρίνεται τὸ ἔνδυμα τῆς Ἀννης.—Ἡ τοιχογραφία ὡς τύπος ἀκολουθεῖ τὰ παλαιὰ πρότυπα²¹⁵. Ἡ στάσις ὁμοῦ τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς Παναγίας²¹⁶, τὰ ἐνδύματα αὐτῶν καὶ τινες λεπτομέρειαι σχετίζουσι αὐτὴν πρὸς τὴν Ὑπαπαντὴν τῆς ἁγ. Φωτεινῆς ἐγγὺς τῆς μονῆς Πρέβελη ἐν Κρήτῃ (πίν. ΙΘ', 1).

Εἰς τὴν Βάπτισιν ὁ ἕξ ὀλοκλήρου γυμνὸς Ἰησοῦς ἵσταται κατ' ἐνώπιον ἐντὸς τοῦ Ἰορδάνου. Ὁ Πρόδρομος εἶναι κατεστραμμένος φαίνεται δὲ μόνον ἡ χεὶρ του «ἡ ἀψαμένη τὴν κορυφὴν τοῦ Δεσπότου». Δεξιὰ δύο ἄγγελοι καὶ ἐντὸς τοῦ ὕδατος τοῦ ποταμοῦ πλῆθος ἰχθύων. Ροδίνη εἶναι ἡ σὰρξ τοῦ Κυρίου ὡς καὶ τὰ πρόσωπα τῶν Ἀγγέλων. Καὶ ἐναυθὰ ὁ ζωγράφος ἀκολουθεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ παλαιὰ γνωστὰ πρότυπα τῆς βαπτίσεως, εἰς ἃ εἰκονίζεται π. χ. γυμνὸς ὁ Ἰησοῦς κ.τ.τ.

Εἰς τὴν σκητὴν τοῦ Λαζάρου διακρίνονται μόνον αἱ κεφαλὰὶ τῶν γονυκλιῶν πρὸ τοῦ Χριστοῦ ἀδελφῶν τοῦ Λαζάρου Μάρθας καὶ

²¹⁴) Οὐδαμοῦ τοῦ κλίτους ὑπάρχει τοιαύτη ἢ ἀπλῶς σχετικὴ διακόσμησης.

²¹⁵) Η. Ο m o n t, ἔ. ἀ. πίν. XXXII.

²¹⁶) Περὶ τῶν τύπων τῆς Ὑπαπαντῆς βλ. Α. Ξυγγόπουλον ἐν ΕΕΒΣ τ. ΣΤ', σ. 328 κ. ἐξ.

Μαρίας. Ὁ Ἰησοῦς, φορῶν χιτῶνα ἐρυθρὸν καὶ βαθέως κυανοῦν ἱμάτιον, τείνει τὴν χεῖρα πρὸς τὸ μνημεῖον, ἐξ οὗ φαίνεται ὁ «δεδεμένος χειρῶν», ἥτοι διὰ λωρίδων ἐξ ὑφάσματος, Λάζαρος (Ἰω. ια, 44).

Καὶ ἡ Βαῖοφόρος παρουσιάζεται ἐν μεγάλῃ συμπτύξει. Ὁ Ἰησοῦς καθήμενος ἐπὶ λευκοῦ²¹⁷ πώλου ὄνου, κατὰ τὸν συνήθη ἐν Ἀνατολῇ γυναικεῖον τρόπον, ἀκολουθεῖται μόνον ὑπὸ τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἰωάννου. Ὁ χιτῶν τοῦ Ἰησοῦ εἶναι λευκός, ἀνοικτὸν πράσινον δὲ τὸ ἱμάτιόν του. Ὁμοίως διὰ πρασίνου, μὲ ἀνοικτοτέρας σκιάς, ἀπεδόθησαν τὰ ἐνδύματα τῶν μαθητῶν. Εἰς τὸ βάθος μικρὸς παῖς διαφαίνεται.

Εἰς τὰ ἀνώτατα σημεῖα τοῦ τρούλλου ἐγράφησαν αἱ προτομαὶ τῶν τεσσάρων ἀρχαγγέλων, Γαβριήλ, Μιχαήλ, Ραφαήλ, Οὐριήλ.

Εἰς τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα εἰκονίσθησαν ὡς συνήθως καὶ κατὰ τοὺς γνωστοὺς τύπους οἱ Τέσσαρες Ἐυαγγελισταὶ (βλ. Διάγραμμα).

Εἰς τὰ ἐπὶ τῶν πεσσῶν τέσσαρα τόξα, τὰ φέροντα τὸν τρούλλον εἰκονίζονται: Εἰς τὸ ἀνατολικόν, οἱ ἅγ. Παντελεήμων καὶ Ἐρμόλαος, Ἰουλίττα καὶ Κήρυκος. Εἰς τὸ δυτικόν, οἱ ἅγ. Μερκούριος, Νικήτας, Σέργιος καὶ Βάχχος. Τοῦ βορείου εἶναι ἐντελῶς ἐξίτηλος ἡ παράστασις. Τὸ νότιον ἔχει κόσμημα κάτωθι δὲ τούτου τὴν μάρτυρα τοῦ παλαιότερου στρώματος (βλ. προηγούμενα) καὶ τὴν Πεντηκοστήν. Ἐπὶ τοῦ ΝΑ πεσσοῦ εἰκονίζονται ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστός, ἐπὶ τοῦ ΝΔ ὁ ἅγ. Πέτρος, ἐπὶ δὲ τοῦ ΒΔ ὁ ἅγ. Φραγκίσκος. Αἱ ἄλλαι ὄψεις τῶν πεσσῶν ἢ εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμέναι, ἢ διασώζουσι ἴχνη μορφῶν, ἃς δὲν ἠδυνήθη νὰ ταυτίσω.

Οἱ ἅγ. Παντελεήμων καὶ Ἐρμόλαος εἶναι ἐνδεδυμένοι πλουσίας στολὰς μετὰ μαργαριτῶν. Ὁ πρῶτος φέρει τὸ σύνηθες κιβώτιον φαρμάκων, ὁ δὲ δεύτερος βιβλίον²¹⁸.

Πλουσίως ἐνδεδυμένη εἶναι καὶ ἡ ἅγ. Ἰουλίττα²¹⁹ καὶ ὁ μικρὸς Κήρυκος²²⁰. Πλὴν τῶν κιτρίνων λώρων καὶ τῶν μαργαριτῶν καὶ σημεῖα κοσμοῦσιν τοὺς χιτῶνάς των.

Ὁ ἅγ. Μερκούριος περιβεβλημένος χιτῶνα κυανοῦν μετ' ἐρυθρῶν παρυφῶν καὶ καστανὴν χλαμίδα, φέρει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυ-

²¹⁷) Συνήθως λευκὸν εἶναι τὸ ὑποζύγιον ἐν Κρήτῃ. Καστανὸν πρὸς τὸ μέλαν ἦτο εἰς τὸν καταστραφέντα ναὸν τῶν Βρυσῶν Ἀμαρίου.

²¹⁸) Jerphanion, ἔ. ἀ. texte 2, 1 σ. 323.

²¹⁹) Millet, Athos, 179, 1.

²²⁰) Ὁ μικρὸς ἅγιος τιμᾶται καὶ ἐν Κρήτῃ, ἐνθα καὶ ναὸς του εἰς Λαμπιώτες Ἀμαρίου.

Είκ. 1. — Οι ἅγ. Πέτρος Ἀλεξανδρείας και Γρηγόριος

Είκ. 2.—Οἱ ἅγ. Βασίλειος και Γρηγόριος.

Είκ. 3. — Ὁ ἅγ. Ζωσιμᾶς.

Είκ. 4.—Παράδεισος. Λεπτομέρεια βορ. κλίτους.

Εικ. 1.—'Ο Διάκονος Ρωμανός.

Εικ. 2.— Θεοτόκος και 'Ιησοῦς.

Εικ. 3.— 'Ο ἄγγελος ὁ προσαπίζων
τὴν Δευτέραν Παρουσίαν.

Εικ. 4.—'Άγγελος τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

Είκ. 1. — 'Ο Μιχαήλ Ἀρχάγγελος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας εἰς Πλατανιά Ἀμαφίου.

Είκ. 2. — 'Ο Θυόμενος

Είχ. 1. — Λεπτομέρεια Δευτέρας Παρουσίας, 'Απόστολοι.

Είχ. 2. — Τὸ ὕδωρ τῆς Ἐλέγγεως.

ρόν, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ ἄγιος δ' ἐν φέρει τὸν χαρακτηριστικὸν πῖλον, ὃν γνωρίζομεν ἐξ ἄλλων μνημείων²²¹.

Ὁ ἅγ. Νικητάς, μὲ κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν πολυπτυχὸν ἱμάτιον, φέρει σταυρὸν διὰ τῆς δεξιᾶς, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει πρὸ τοῦ στήθους μὲ ἔξω ἐστραμμένην τὴν παλάμην.

Οἱ ἅγ. Σέργιος καὶ Βάκχος παρίσταται ἐνδεδυμένοι χιτῶνας κυανοῦς μετὰ πολυτελῶν ἐρυθρῶν παρυφῶν καὶ ἐρυθρῶν γλαμύδων²²², φέροντες σταυρὸν διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχοντες πρὸ τοῦ στήθους. Καὶ οἱ δύο εἶναι διαδεδεμένοι τὴν κεφαλὴν διὰ στέφους ὀρμοσχήμου. Αἱ σάρκες αὐτῶν, ὡς καὶ ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἁγίων, ἀπεδόθησαν διὰ καστανοῦ χρώματος, μὲ ὀλίγα δὲ λεπτὰ φῶτα ἐτονίσθησαν τὰ ἐξέχοντα σημεῖα.

Ἡ δὲ μάρτυς, ἡ ἀποκαλυφθεῖσα εἰς τὸ κάτω τοῦ νοτίου τόξου τοῦ τρούλλου πρῶτον στρῶμα τοιχογραφήσεως (πίν. IB', 1), παρίσταται κατ' ἐνώπιον, εἰς μέγα σχῆμα, ἐνδεδυμένη πράσινον χιτῶνα, ἐφ' οὗ ἀνοικτὸν ἐρυθρὸν ἱμάτιον. Διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ αὐτὴ κρατεῖ τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει πρὸ τοῦ στήθους μὲ ἔξω τὴν παλάμην. Τὸ πλάσιμον τῆς μορφῆς εἶναι βεβαίως διάφορον τοῦ τρούλλου. Σὰρξ ἐξ ὄχρας σχεδὸν ἄνευ διαβαθμίσεως τόνων μὲ ἔντονα τὰ περιγράμματα διὰ καστανοῦ χρώματος, ὡς π.χ. εἰς τοὺς Ἱεράρχας τοῦ Ἱεροῦ (πίν. K', 2). Ὡς ἐνεφανίσθη νῦν ἡ μάρτυς, ἀποτελεῖ διὰ τῶν ἀνοικτῶν χρωμάτων τῆς ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς σκοτεινὰς μορφὰς τοῦ τρούλλου.

Εἰς τὸ καλύψαν τὴν ἀνωτέρω ἁγίαν δεύτερον στρῶμα εἰκονογραφήσεως, τὸ τεθὲν, ὡς ἐλέχθη, μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τρούλλου, ἐξωγραφῆθη ἡ Πεντηκοστή. Καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν τὰ συνήθη σκοτεινὰ χρώματα τοῦ τρούλλου. Διακρίνεται ἄνω ὁ «οὐρανός», ἀποδοθεὶς διὰ τμήματος κύκλου, ἐξ οὗ κατέρχεται «ἐν εἴδει πυρίνων γλωσσῶν» τὸ ἅγ. Πνεῦμα ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν μαθητῶν. Ἐξ αὐτῶν ἐσώθησαν καὶ ἀπεκαλύφθησαν οἱ ἐξ τοῦ δεξιοῦ τμήματος (πίν. IB', 1). Πιθανῶς κάτω τῶν ἀποστόλων θὰ ὑπῆρχον αἱ ΦΥΛΑΙ καὶ αἱ ΓΛΩΣΣΑΙ, ἀποκοπεῖσαι κατὰ τὸ γενόμενον ἀνοιγμα. Ἡ παράστασις τῆς Πεντηκοστῆς ἔχει ἐνταῦθα τὴν θέσιν τῆς, ὡς γνωρίζομεν καὶ ἐξ ἄλλων μνη-

²²¹) V. Petkovic, La peinture Serbe du Moyen âge (Gracanica), 61 καὶ Millet, Athos, 77.

²²²) Κατὰ τὸν συνήθη τρόπον τοῦ ἱματισμοῦ τῶν. Βλ. Jerphanion, αὐτόθι, σ. 170 καὶ Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 147. Τοῦ αὐτοῦ, Athos, Λαύρα, πίν. 137.

μείων²²³. Ὁ δὲ τύπος αὐτῆς εἶναι ὁ γνωστός ἐκ τῶν χειρογράφων²²⁴.

Ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστὸς (πίν. ΚΑ', 2) ἐπὶ τοῦ ΝΑ πεσσοῦ, εἰκονίζονται ὁλόσωμοι, ὁ μὲν Ἰησοῦς κατ' ἐνώπιον, ἡ δὲ Θεοτόκος ἐστραμμένη κατὰ 3/4 καὶ προσβλέπουσα ἐν «δεήσει» τὸν Ὑιὸν τῆς. Οὗτος φορεῖ χιτῶνα ἐρυθρὸν καὶ κυανοῦν ἱμάτιον μὲ πτυχὰς ἀνοικτοῦ πρασίνου ἕως λευκοῦ χρώματος. Ὁ ζωγράφος ἐπεχείρησεν ἐνταῦθα γραμμικὴν πυχολογίαν, ἀλλὰ κατὰ τρόπον μᾶλλον λαϊκόν. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς ὁ Κύριος κρατεῖ Εὐαγγέλιον ἐσταχωμένον κεκοσμημένον διὰ σταυροῦ καὶ μαργαριτῶν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του εἶναι ἀδρά, ἡ μορφή του ἄνευ πλαστικότητος καὶ στερεῖται ἐκφράσεως. Ἡ Θεοτόκος μὲ βαθέως καστανὸν πρόσωπον καὶ ὀλίγα λευκὰ φῶτα, φορεῖ βαθέως ἐρυθρὸν ἱμάτιον καὶ ὑποὶ τὰς χεῖρας ὡς εἰς τὰς συνήθεις παραστάσεις τῆς Δεήσεως (Τριμόρφου). Ἡ τοιχογραφία ἄλλως τε εἶναι λίαν γνωστοῦ τύπου τῆς Δεήσεως, ἐξ ἧς, ἐνταῦθα, ἔλλειπει ὁ πάρισος πρὸς τὴν Παναγίαν Ἰω. ὁ Πρόδρομος.

Ὁ ἅγ. Πέτρος ἐπὶ τοῦ ΝΔ πεσσοῦ, παρεστάθη ὁλόσωμος ἐνδεδυμένος βαθέως κυανοῦν χιτῶνα μὲ ὑπολεύκους πτυχὰς καὶ καστανόχρουν ἱμάτιον μὲ σκιὰς τοῦ ἰδίου χρώματος εἰς ἀνοικτοτέρους τόνους. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὰς κλεῖδας τοῦ Παραδείσου, τὴν δὲ δεξιὰν ὑποὶ εἰς σχῆμα εὐλογίας. Ἡ τεχνικὴ μετρία καὶ ἐνταῦθα.

Τέλος, ἐπὶ τοῦ ΒΔ πεσσοῦ, ὁ ἅγ. Φραγκίσκος, μάλιστα *ΦΡΑΝΤΙΖΕΣΚΟΣ* κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ἐξωγραφηθὴ καὶ αὐτὸς ὁλόσωμος μετὰ καστανοχρώμου ἐνδύματος καὶ σχοινίου ὡς καθολικὸς ἅγιος. (πίν. ΙΔ', 2). Διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ Εὐαγγέλιον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ. Ἡ ἀπεικόνισίς του ἐνταῦθα εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ σεβασμοῦ οὕτινος ἀπελάμβανεν ὁ ἅγιος οὗτος ἐν τῇ Ἐνετοκρατομένῃ Κρήτῃ²²⁵.

β) Τεχνικὴ καὶ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, διαφέρουσαι λίαν τῶν ἄλλων κλιτῶν, παρέχουν σύνολον εἰς τὸ ὅποιον κυριαρχοῦν τὰ σκοτεινὰ χρώματα, δι' ὧν ἐπεδιώχθη ἡ δημιουργία αὐστηρᾶς καὶ ὑποβλητικῆς ἀτμοσφαιρας, συμφώνως μάλιστα πρὸς παλαιότεραν τεχνικὴν, ἣν ἠθέ-

²²³) Βλ. I. D. Stefanescu, L' évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, Paris 1929, alb. 7.

²²⁴) O m o n t, αὐτόθι, πίν. XLIV.

²²⁵) Τὸ ὄνομα Φραγκίσκος, καὶ μάλιστα μὲ τοὺς τύπους Φ ρ α γ κ ι ᾶ ς καὶ Φ ρ α γ κ ι ὸ ς, ἀπαντᾷται ἀπὸ τῆς Ἐνετοκρατίας μέχρι σήμερον ἐν τῇ Νήσῳ.

λησε νὰ μιμηθῆ ὁ ζωγράφος. Λόγω τῆς περὶ τὸν κύριον ζωγράφον συνεργασίας καὶ δευτερευόντων καὶ τῆς ἀργότερον ζωγραφήσεως τοῦ τρούλλου δὲν ὑπάρχει ἐνότης εἰς τὸ κλίτος. Ἡ δυσμορφία, ἡ δυσκαμψία, τὸ ἀμελὲς σχέδιον, ἐνὶ λόγῳ ἡ ἀδυναμία ἀποδόσεως τῶν ὑπ' ὄψιν προτύπων, εἶναι χαρακτηριστικὰ ὀρισμένων σκηνῶν ὡς ἐσημειώσαμεν ἤδη κατὰ τὸν περὶ αὐτῶν λόγον. Ὁ δευτερεύων ζωγράφος, μὴ δυνάμενος νὰ ἀποδώσῃ τὴν «ῥῆλιν» καὶ τὸ «εἶδος» τῶν σκηνῶν του, ἐπιζητεῖ τὴν ἐντύπωσιν δι' ἄλλων μέσων, ὡς π. χ. διὰ τοῦ πλήθους τῶν μαργαριτῶν, δι' ὧν κοσμεῖ κεφαλὰς καὶ ἐνδύματα εἰς τὰς σκηνὰς τῶν Εἰσοδίων καὶ τοῦ Συμποσίου τοῦ Ἡρώδου, καὶ διὰ τῶν ἐντόνων διαγεγραμμένων περιγραμμάτων του, ὡς εἰς τὸ λουτρόν τῆς Γεννήσεως κ.ἄ. Ἀντιθέτως, ἐκεῖ ὅπου εἰργάσθη ἢ ἐπενέβη²²⁸ ὁ κύριος ζωγράφος αἱ σκηναὶ εἶναι ἐστερημέναι τῶν ἀνωτέρω ἐλαττωμάτων. Δείγματα τῆς καλῆς τεχνικῆς τούτου εἶναι αἱ ἐκφραστικώταται φυσιογνωμίαι τῆς Ἀναλήψεως μὲ τὸ ἄρτιον διάγραμμα καὶ τὴν ὑπολογισμένην ἀπόδοσιν τῶν λεπτομερειῶν, ὁ ἅγ. Γρηγόριος τῆς κόγχης ὁμοίως μὲ τὴν ἀκρίβειαν τοῦ σχεδίου καὶ τὴν ἱκανότητα τῆς διὰ τῆς ἀπλότητος ἀποδόσεως πλαστικότητος, πρὸ πάντων δὲ ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, σκηνὴ πλήρης ζωῆς καὶ δράσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀμιλλᾶται ὁ ρεαλισμὸς καὶ ἡ δύναμις τῆς ἀποδόσεως ὑπερβατικῆς ἀτμοσφαιράς. Ὁ ζωγράφος οὗτος, ὅστις ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ παριστᾷ ὄλην τὴν μακαριότητα εἰς τὴν ἀτάραχον μορφήν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου, ἔχει τὴν δύναμιν καὶ ἐναῦθα νὰ κατασκευάζῃ, ἀντιθέτως, τύπους πλήρεις θερμότητος, ταραχῆς, ἀγωνίας καὶ ὀδύνης, ὡς εἶναι οἱ συνδαιτημόνες τοῦ Κυρίου, οἱ ὁποῖοι μόλις ἔχουν ἀκούσει τὸ ἀπροσδόκητον: «εἰς ἐξ ἡμῶν παραδώσει με». Τὸ δειλὸν μάλιστα βλέμμα τοῦ Ἰούδα νομίζει κανεὶς ὅτι ἐκφράζει τὴν ταραχὴν του (πίν. ΙΓ', 1). Ἐναῦθα προσέτι, διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν προσώπων τῶν μὲν ὀπισθεν τῶν δέ, ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ βάθους καὶ ἐξαίρεται ἡ ἐννοια τῆς δράσεως πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν κατορθοῦνται ἀλλαχοῦ, ὡς εἰς τὸν Παράδεισον καὶ τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου.

Χαρακτηριστικὸν τοῦ κλίτους εἶναι ὁ διὰ βαθέος σκοτεινοῦ χρώματος (καστανοῦ) ἢ διὰ ροδίνου προπλάσμος, καὶ ἡ ἀπόδοσις τῶν φώτων δι' ἀνοικτοτέρου τόνου τοῦ ἰδίου χρώματος ἢ δι' ὀλίγων λευκῶν μικρῶν παραλλήλων γραμμῶν (ψιμμυθιές). Ἐπιζητεῖται οὕτω ἡ ἱμ-

²²⁸) Νομίζω ὅτι καὶ τοῦτο συνέβη, διότι π. χ. εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ τὸ συμμετρικὸν καὶ ἐκφραστικὸν πρόσωπον τῆς Θεοτόκου, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας ἐλαττωματικὰς μορφὰς τῆς παραστάσεως, μᾶς ἀναγκάζει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ κύριον πρόσωπον ἐξετελέσθη ὑπὸ τοῦ κυρίου ζωγράφου.

πρεσσιονιστική διάπλασις τῶν μορφῶν, ἀλλ' ἀλλαχοῦ τοῦτο ἐγκαταλείπεται, ἀποδίδονται δὲ τὰ πρόσωπα δι' ἀπλῶν ὠχροκιτρίνων τόνων, κατὰ τὴν ἀνατολικὴν συνήθειαν. Διὰ τοῦτο τὸ σύνολον δίδει σκληρὸν πλάσιμον. Εἰς τὰ ἐνδύματα ἡ γραμμικὴ πτυχολογία ἐπικρατεῖ, αἱ πτυχὰι ἀποδίδονται διὰ τοῦ οἰκείου χρώματος τοῦ σχετικῆς ἐνδύματος ἀλλ' εἰς διαφορετικὸν τόνον, ὡς ἐσημειώσαμεν ἤδη εἰς τὰς ἐπὶ μέρους τοιχογραφίας.

Ἡ συνολικὴ ὄψιν ἐντύπωσης τὴν ὁποῖαν πρὸς στιγμὴν παρέχει τὸ κλίτος, εἰς ὃ σὺν τοῖς ἄλλοις ἐπικρατεῖ τὸ σκληρὸν πλάσιμον, ὑστερεῖ δὲ ἢ διὰ τῆς διαδοχικῆς διαβαθμίσεως τῶν τόνων δημιουργία πλαστικότητος κ.λ.π., ἐπιτρέπει τὴν σκέψιν ὅτι εἴμεθα μακρὰν τῆς ἀνακαινιστικῆς κινήσεως τῶν μεγάλων κέντρων²²⁷. Ἄλλ' ἡ ἐξέτασις τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀναλήψεως, τῶν Ἱεραρχῶν, τοῦ Μυστικῆς Δείπνου, πείθουν, νομίζω, ὅτι εὐρισκόμεθα ἐπὶ παλαιολογίου ἐδάφους. Ἐνταῦθα δηλ. τὰ ρόδινα πρόσωπα, τὸ ἀπαλότερον πλάσιμον, ἡ γραφικότης, ἡ ἀπόδοσις τοῦ χώρου, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ φυσικότης εἰς τὰς στάσεις, εἰς τὰς χειρονομίας καὶ εἰς τὰς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων κ.λ.π., δηλοῦσιν χαρακτηριστικὰ τῆς ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἀναγεννήσεως. Ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως ἔξ ἄλλου τοῦ κλίτους ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος καὶ ἔξης, πλὴν τούτων, συνηγοροῦν καὶ ὠρισμένα θέματα ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης ἀπαντῶντα (ὡς ἡ θέσις τῆς χειρὸς τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν Ἐθαγγελισμὸν) καὶ μορφὰι εὐρισκόμεναι εἰς μνημεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (ὁ Ἁγ. Γρηγόριος εἰς Στάρο - Ναγκορίτινο, 1317). Νομίζω πρὸς τούτους ὅτι καὶ αἱ ἔξω τοῦ παλαιολογίου κλίματος σκηνὰι δὲν κλονίζουσι τὴν ἄποψιν ἡμῶν περὶ τοιχογραφίσεως τοῦ κλίτους κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΔ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος (Τροῦλλος) ἐφ' ὅσον, ὡς χαρακτηριστικῶς παρετήρησεν καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Γεώργ. Σωτηρίου, «ἔργα ζωγραφικῆς ἐν πλήρει ΙΔ' αἰῶνι δὲν παρουσιάζουσιν ὁμοιογένειαν καὶ ἐνότητα εἰς τὴν τέχνην, καὶ νέαι μέθοδοι δὲν κατορθώνουσιν νὰ ἐξαφανίσωσι τὰς παλαιότητας»²²⁸. Ἄλλ' ὑπὲρ πάντα ταῦτα ἡ κτηριακὴ διαμόρφωσις τοῦ κλίτους, ὅπως δὴποτε μετὰ τὸ χρονολογημένον νότιον, βεβαιοῖ τὴν περίοδον, εἰς ἣν πρέπει νὰ τοποθετηθῇ τοῦτο²²⁹ καὶ ἡ ζωγραφικὴ του.

Διὰ τὴν σχέσιν τέλος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κλίτους πρὸς τὰς τοι-

²²⁷) Χατζηδάκης, ἔ. ἀ. σ. 81. Ἐξ αὐτῶν πιθανῶς τῶν λόγων τοποθετεῖ οὗτος τὸ κλίτος εἰς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος (σελ. 62).

²²⁸) Ε.Ε.Β.Σ., ἔτος Β, 1925, σελ. 275, Ἡ Ὁμορφὴ Ἑκκλησιᾶ Αἰγίνης.

²²⁹) Βλ. ἀνωτέρω ὅσα ἐλέχθησαν ἐκεῖ περὶ ἀνοίγματος συνδέσεως τοῦ ἀρχικοῦ νοτίου κλίτους πρὸς τὸ νέον κεντρικόν, τῆς ἀποκοπῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νοτίου κλίτους εἰς τὸ μέρος τοῦ ἀνοίγματος κ.τ.λ.

χογραφίας ἄλλων μνημείων, πλὴν ἐκείνης τὴν ὁποῖαν ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς Σερβίας τοῦ ΙΔ' αἰῶνος²⁸⁰. προοθέτομεν ἐνταῦθα ὅτι ἄλλαι τοιχογραφίαι σχετίζονται πρὸς τὴν Ὅμορφον Ἐκκλησιὰν Ἀγίνης²⁸¹ καὶ ἄλλαι πρὸς τὸ Γεράκι Πελοποννήσου²⁸² (ΙΕ' αἰών).

3. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΚΑΙ ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ

Ἡ Παναγία τῆς Κριτσᾶς ἔχει δύο κτητορικὰς ἐπιγραφάς, μίαν εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ νοτίου κλίτους καὶ ἑτέραν εἰς τὸν βόρειον τοῦ βόρειου κλίτους τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσαν οἱ Ξανθουδίδης²⁸³ καὶ Gerola²⁸⁴ μὲ μικρὰς διαφορὰς περὶ τὴν ἀνάγνωσιν. Θεωροῦμεν σκόπιμον, χάριν τῆς χρονολογίας τοῦ ναοῦ, τῆς ὀλοκληρώσεως τῆς προκειμένης μελέτης καὶ τῆς προσφορᾶς εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρων στοιχείων διὰ τὸ μνημεῖον, νὰ παραθέσωμεν τὰς ἐπιγραφὰς ἐν μεταγραφῇ, κατὰ τὴν ὁρθὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Gerola.

† Ἀνεκνήσῃσι²⁸⁵ κ(αὶ) ἀνι-
(στορή)θῆι ὁ Θεὸς καὶ πάν-
σεπ(τὸς να)ῶς τῆς ἁγίας
Ἄννας μητρὸς τῆς (Θεοτό-
κου) διὰ σηνδρομῆς²⁸⁶ καὶ
ἐξόδ(ου τοῦ χω)ρίου τῆς
Κρητζέας²⁸⁷ καὶ διὰ συνεργίας
κυροῦ Ἀ(ντω)νίου²⁸⁸ τοῦ Λα-
μέρα καὶ Εἰγίνου τοπί(κλην)
Σηνουλέτο. Ἔτους ςω...²⁸⁹

Ἀμφίβολον εἰς τὴν ἐπιγραφὴν εἶναι τὸ ω ὅπερ δὲν διέκρινεν ὁ Ξανθουδίδης, οὐδὲ σώζεται ἕχνος του σήμερον. Πάντως ἐκ τοῦ σχή-

²⁸⁰) Βλ. ἀνωτέρω καὶ Muratoff, πίν. CCXXXIX κ. ἐξ.

²⁸¹) Χατζηδάκης, ἔ. ἀ., σ. 60.

²⁸²) Τοῦτο συνεπέρινα ἐκ τῶν ἀνεκδότων φωτογραφιῶν ὡς ἐπέδειξεν ἡ κ. Μαρία Γ. Σωτηρίου κατὰ τὴν λίαν ἐνδιαφέρουσαν «περὶ τῆς Ζωγραφικῆς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος» ἀνακοίνωσίν της εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Χριστιανικὴν Ἀρχαιολ. Ἐταιρείαν κατὰ τὸν μῆνα Ἰούνιον.

²⁸³) Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Κρήτης, «Ἀθηνα» 15, 1903, σ. 64.

²⁸⁴) Monumenti Ven., IV, σ. 532.

²⁸⁵) Ὁ Ξανθουδίδης: (Ἄνεκαι)νίσσι.

²⁸⁶) Ξ: σινδρομῆς.

²⁸⁷) Ξ: ἐξόδου [Φανου;]ρίου τοῦ Κρητζέου.

²⁸⁸) Ξ: κυροῦ U...νίου.

²⁸⁹) Ξ: Συνουλέτο, ἔτσι, ς....

ματος τῶν γραμμάτων²⁴⁰, τῶν θεμάτων τοῦ κλίτους τῶν ἀπαντώντων τὸν ΙΔ' αἰῶνα καὶ τῆς ἐν γένει τεχντροπίας τῶν τοιχογραφιῶν δέον νὰ δεχθῶμεν τὴν χρονολογίαν: ἕξ χιλιάδες ὀκτακόσια... (ἐντὸς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος). Τὸ τμήμα ἄλλως τε τοῦ δευτέρου γράμματος, ὕπερ διετηρεῖτο ὅτε τὸ ἐσημείωσεν ὁ Gerola (ὁμοιάζον πρὸς ἰῶτα μικρὸν (ι)), οὔτε ψ δικαιολογεῖ οὔτε Ϟ, ἐνῶ κανονικῶς συμπληρώνεται εἰς ω. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ δύο ἀνωτέρω ἐρευνηταὶ εἰς τὸν ΙΔ' αἰῶνα κατέταξαν τὴν ἐπιγραφὴν²⁴¹.

Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βορείου κλίτους ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἀνεκαινήσθη²⁴² ὁ παρὼν δῶμος τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου δι' ἐξόδου καὶ συνδρομῆς κυροῦ Γεωργίου τοῦ Μαζηζάνη²⁴³ καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ» Ἀμήν...».

Τέλος ἐκ τῶν ὀλίγων ἐνθυμήσεων τὰς ὁποίας συναντῶμεν εἰς τὸν ναὸν σημειῶ τὰ χαράγματα ὅσα κατώρθωσα νὰ ἀναγνώσω.

Ἐπὶ τοῦ ΒΔ ἀνοίγματος:

A X M (= 1640)
μινὶ δεκεμβρίου εἰς τ(ὰς)
4 ἐκμιῖθι ὁ μακαρίτης
ὁ ἰωαννίκι(ος)
ο φ(ρ)ατζ(έσ)κος κα....

Ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους:

hic fuit²⁴⁴ Bartol(omeo)...
. ἀφοδ (=1574)

Καὶ κατωτέρω:

εἰς τας 6 τοῦ Γεναρ(ι)
ἐκμιῖθι ὁ δοῦλος τοῦ Θ(εοῦ)
μιχαήλ μα(ζηζάνης);

ΚΩΝΣΤ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

²⁴⁰) Βλ. Gerola, ἔ. ἀ. σ. 532.

²⁴¹) Πρὸς αὐτοὺς σύμφωνος εἶναι καὶ ὁ κ. Χατζηδάκης, ἔ. ἀ. σ. 62.

²⁴²) Ξ: ἀνεκαινήσθη.

²⁴³) Σημειῶ ὅτι καὶ σήμερον ἐν Κριτσᾷ σώζεται τὸ ὄνομα ὡς Μαηζάνης. Περὶ τῆς ἐτυμολογίας βλ. Ξανθοῦ δίδην, ἔ. ἀ., σ. 66.

²⁴⁴) Περὶ τοῦ τύπου τούτου τῶν Κρητικῶν μεσαιωνικῶν ἐπιγραφῶν διέλαβεν ὁ Ξανθοῦ δίδης, ἔ. ἀ. 61. Πρβλ. καὶ Κ. Καλοκύρη, Ἐνέχδοτοι ἐπιγραφαί..., «Κρητικά Χρονικά» Ε', σελ. 337.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΝ ΕΚ ΧΑΝΔΑΚΟΣ ΚΡΗΤΗΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1624

Εἰς τὴν δέσμην 314—Documenti Greci — ἀνεῦρον χειρόγραφον εὐχαριστήριον ὑπὲρ τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου Παροναξίας Σεβαστιανοῦ Κουϊρίνου, τὸ ὁποῖον ὑπογράφουν 43 ἐν ὄλῳ κληρικοὶ τῆς πόλεως τοῦ Χάνδακος καὶ προσυπογράφει ὁ πρωτοψάλτης Δημήτριος Ζαμίας, ὁ ὁποῖος, ὡς προκύπτει ἀπὸ τὴν γραφήν, εἶναι καὶ ὁ γράψας τὸ εὐχαριστήριον.

Ἐκεῖνο ποῦ κάμνει ἐντύπωσιν εἶνε ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ὑπογραψάντων κληρικῶν ἦσαν ἀρχετὰ ἐγγράμματοι, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Χάνδαξ τῆς Κρήτης εἶχε τότε τὸ προβάδισμα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν παιδείαν ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλως τε οἱ περισσότεροι διδάσκαλοι τοῦ Φροντιστηρίου Φλαγγίνη καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινοτικῆς Σχολῆς, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ ἐφημέριοι καὶ ἀρχιεπίσκοποι Φιλαδελφείας, ὡς καὶ οἱ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Παδούης διδάξαντες (Μουσοῦρος, Καλιάκης, Καλοφάτης) ἦσαν Κρήτες. Εἰς τὰ ἐπώνυμα τῶν ὑπογραψάντων συναντῶμεν ὀνόματα γνωστῶν οἰκογενειῶν καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν, ὡς τὰ : Βλαστός, Καλιάκης, Κούμανος, Θεοριανός, Νοταρᾶς, Τζέες, Ἀχέλης, Σκορδύλης κ. ἄ.

Πάντως τὸ περαιτέρω ἀναδημοσιευόμενον — ὡς ἀκριβῶς ἔχει ἐν πρωτοτύπῳ — χειρόγραφον ἀποτελεῖ μίαν ὄχι μικρὰν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μεγαλονήσου διὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος.

Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ

Βενετία, Αὐγούστος 1952.

ἁ. μ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Κρατικὸν Ἀρχεῖον Βενετίας—Δέσμη 314—Documenti Greci.

,αχιδ' ματφ β'. εν Κρήτη

δίκαιον πράγμα καὶ εὐλογον εἶναι τὰ καλὰ καὶ ἐνδοξα ἔργα καὶ αἱ ἀρεταὶ τῶν μεγαλοπρεπῶν καὶ σοφωτάτων ἀν(θρώπων) νὰ εἶναι μαρτυρημέναις καὶ εἰς οὐρανὸν αὐτὸν ὑψωμέναις. Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς οἱ κατωγεγραμμένοι ἱερεῖς τοῦ κάστρου τῆς κρήτης, πίστιν βεβαίαν καὶ ὑπερμεγέθην κάμομεν ὅτι ὁ ὑψιλότατος καὶ παναιδεσιμώτατος κύριος κύριος Σεβαστιανὸς κουϊρίνος ἀρχιεπίσκοπος Παροναξίας, ἀνὴρ μεγάλης καὶ πολλὰ θαυμαστῆς φήμης, οὔτε μὲ λόγον οὔτε μὲ ἔργον κἂν ἔνα ποτὲ ἐσκανδάλισεν οὔτε ἀληθινὰ ἔκαμε πράγμα ἀναιδὲς ἢ ἀπρεπον, μᾶλλον δὲ μάλιστα δὲν ἔλειπε ὁποῦ νὰ μὴν ἐσιτόλισε ἕτι τὸ ἐδικὸν μας γέγος καὶ ὡσὰν Ἰταλῶν, μὲ τὰ ἐντιμα καὶ σπουδαῖα του ἤθη καὶ νὰ μὴ

δώση καὶ κέρδος καὶ ὠφέλειαν εἰς ταῖς ψυχαῖς ταῖς ἐδικές μας, διὰ μέσον τῶν ὑφιλιωτάτων του ἁρετιῶν καὶ διδαχῶν σοφωτάτων. λοιπὸν ὁμοθημαδὸν ἅπαντες μὲ καθαρὰν συνείδησιν τὴν παροῦσαν ἐποιήσαμεν πίστιν, πρᾶγμα δίκαιόν τε καὶ εὐλογον.

μιχαὴλ ἀμοῦθραῖως πρωτοπαπᾶς Κορήτης ὑπέγραψα

δημήτριος ὁ Ζαμίας καὶ πρωτοψάλτης Κορήτης ἐμμενέως τε καὶ προθύμως ὑπογράφω

ἐγὼ μελέτιος ἱερομόναχος ὁ βλαστός μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδίᾳ χειρὶ

Παπαγεώργιος ὁ καταμαζανὸς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδίᾳ χειρὶ

Παπαϊωάννης Ἀρμάκης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθεν καὶ ὑπέγραψα

Παπᾶς κωνσταντῖνος μαρμαρᾶς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθεν καὶ ὑπέγραψα

Ἰερεὺς Θεόδωρος κοντοϊωάννης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπέγραψα

Ἰερεὺς Νικόλαος ὁ Πανταλέας μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπέγραψα

Ἰερεὺς μάρκος ὁ μορεζίνος μαρτυρῶ τὰ ἄνωθεν καὶ ὑπογράφω

ἐγὼ παπαιωάννης καλιάκης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω διὰ χερῶς

Καγὼ ἱερεὺς ἄγγελος ἀρκολέος μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδίᾳ χειρὶ

Ἰερεὺς Ἰωάννης ὁ κνηγὸς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθεν καὶ ὑπέγραψα

ἐγὼ παπανικόλαος σοκαθᾶς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπέγραψα

Ἰερεὺς Ἰωάννης ὁ λίτηνος μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδιοχειρῶς

ἱερεὺς πόλος¹ βλάχος μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπέγραψα

Παπαδρέας ἀμοραῖως μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδιοχειρῶς

Παπανικόλας νιαβερίκης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω διὰ χερῶς

Παπαγεώργιος Τζελαῖτης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδίᾳ χειρῶς

Παπανικόλας Δαφνόμη μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδίᾳ χειρὶ

Ἰερεὺς νικόλαος ὁ συνικάλης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδίᾳ χειρὶ

ἐγὼ παπαιωάννης μαγκαφούνης (ἢ μαγκαφούρης) μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω μὲ τὸ ἥδιό μου χέρι

ἐγὼ παπαμανέας ἀξιώτης μαρτυρῶ ὅλα τὰ ἄνωθι

ἐγὼ παπαμανουὴλ χαλκιοπούλος μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω

ἐγὼ παπανικόλας σακόραφος μαρτυρῶ τὰ ἀληθινὰ καὶ ὑπογράφω

¹) Παῦλος.

ἐγὼ παπαπέτρος ὁ δαράσκης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω
 ἐγὼ παπαγεώργιος γοργοπάρης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω
 ἐγὼ παπαστάθιος μπονῆς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω
 ἐγὼ παπαφραγκίσκος ὁ καλύβας μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω
 ἠδία χειρὶ

Ἰερεὺς γεώργιος ὁ κούμανος μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω
 ἰδία χειρὶ

Ἰερεὺς δημήτριος βασιλεικὸς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω
 ἰδία χειρὶ

ἐγὼ παπαιωάννης ροῦσος μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδία
 χειρὶ

ἐγὼ παπαδιαμάντης ναυτόπουλος μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω

ἐγὼ ἱερεὺς ἀλέξανδρος μαζοκόπος μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπέγραψα

ἐγὼ ἱερεὺς Νικόλαος θεριανῶς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπέγραψα

ἐγὼ ἱερεὺς γεώργιος νοταρᾶς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπέγραψα

ἐγὼ παπαιωάννης ἀρχαύλης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθεν

καγὼ νικηφόρος Ἰερομόναχος ὁ βενετζᾶς μαρτυρῶ ὡς ἄνωθι

παπαγεώργιος Τζῆς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω

ἐγὼ παρθένιος ἱερομόναχος ὁ ἀχέλης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπέ-
 γραψα

ἐγὼ παπαμιχαὴλ Ζερμιᾶς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω ἰδία
 χειρὶ

ἐγὼ παπαϊάκωβος Χριστόφορος μαρτυρῶ κ.λ.π.

ἐγὼ παπαγεώργης καλύβας μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι καὶ ὑπογράφω.

ἐγὼ παπαφραγγίας ντὰ τζίπερις μαρτυρῶ τὰ ἄνωθι.

ἐγὼ παπαχριστόδουλος σκορδύλης μαρτυρῶ τὰ ἄνωθεν

† ἐγὼ Δημήτριος ὁ Ζαμίας καὶ πρωτοψάλτης Κρήτης γνωρίζω ὅτι
 αἱ ἄνω γεγραμμένα ὑπογραφαὶ εἰσὶν τῶν ἄνωθεν εἰρημένων εὐλαβε-
 στάτων ἱερέων καὶ οὕτως εἰσὶν τὰληθές, τὸν Θεὸν προβαλλόμενος μάρ-
 τυραν.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΕΝ Τῷ ΜΟΥΣΕΙῳ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ*

102

Ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Ἡρακλείας Διονυσίου πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον, σχετικὴ μὲ τὸν διακανονισμόν τῶν λογαριασμῶν μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς Ἐφορικῆς Κάσσης. (Ὁκτώβριος 1836) ¹.

*Αριθ. Χειρ. Μ. Η. 161. Ἐπὶ διφύλλου λεπτοῦ χάρτου μὲ ὑδατίνας γραμμάς καὶ ψηφία Ν Β. Διαστ. 0,35×0,25 μ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῶν δύο πρώτων σελίδων. Ἐπὶ τῆς τελευταίας: «*Ἐν πανιερωτάτῳ καὶ ἐν χριστῷ ἡμῖν λίαν ἀγαπητῷ ἀδελφῷ καὶ περισπουδάστῳ ἀγίῳ Κρήτης κυρίῳ Μελετίῳ ἀσπασίως*». Δι' ἄλλης μελάνης καὶ γραφῆς: «*1836 κα' Ἰανουαρίου ἐλήφθη Ἡρακλείας*». Σφραγίς ἐπ' ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ μὲ οἰκόσημον ἀετοῦ ἐν μέσῳ κλάδου μὲ στέμμα ἄνω καὶ τὰ ψηφία ΗΡ ΚΑ ΔΙ ΝΣ. Κατάστασις διατηρήσεως σχετικῶς καλὴ πλὴν φθορᾶς ἐξ ὑγρασίας κατὰ τὰ ἄκρα τῶν φύλλων.

† Τὴν περισπουδάστον ἡμῖν πανιερότητα τῆς ἀδελφικῶς ἐν κυρίῳ κατασπαζόμενοι ἡδίστα | προσαγορεύομεν.

† Καὶ κατὰ τὴν ἸΗγ' τοῦ παρελθόντος 7βρίου Μηνὸς τῆ ἐγράψαμεν, ἀποκριθέντες εἰς τὸ | ἀπὸ κβας τοῦ Ἰουνίου ἀδελφικόν τῆς συμπερικλείσαντες δὲ καὶ δύο πατριαρχικὰς ἐπι | σιολὰς διὰ τὴν εἰς τὰ Σχολεῖα τῆς ρεθύμνης ἀποφασισθεῖσαν βοήθειαν παρὰ τῆς | παναγιότητός του ἐκ τῶν ἐν τῇ ἐπισκοπῇ ταύτῃ κειμένων ἱερῶν σταυροπηγοκῶν | Μοναστηρίων. καὶ ἐλπίζομεν ἄχρι τοῦδε, ὅτι περιῆλθεν ἐκεῖνο τὸ πρὸς αὐτὴν ἀδελφικόν | μας μετὰ τῶν συμπερικλείστων ἐπιστολῶν, εἰς χεῖράς τῆς ἀσφαλῶς, ὡς σιαλὲν διὰ | τοῦ ἐνταῦθα διατρίβοντος Κ! Ἰω(άννου) Περίου, καὶ ἐξακολουθήσεται, ὡς ἐν αὐτῷ τῇ προτροπῇ | πόμεθα, ἤδη δὲ ἐπερωτῶντες τὰ περὶ τῆς ποθητῆς ἡμῖν ὑγείας τῆς, τῇ δηλοποι | οῦμεν, ὅτι τῆς ἐφορικῆς Κάσσης διαλυθείσης, κατὰ Συνοδικὴν κοινὴν διάγνωσιν | καὶ τῶν ἐφοριῶν τῶν ἀποδημούντων ἀδελφῶν διαδοθησῶν κατ' ἀναλογίαν τοῖς | ἐνδημοῦσιν ἐξ Γέρονσιν, ἀνετέθη εἰς ταύτην τὴν ἀναλογίαν κατὰ Συνοδικὴν | ἀπόφασιν καὶ ἡ ἐφορία τῆς πανιερότητός τῆς μετὰ τῶν ἐπισκόπων τῆς σὺν [πᾶσιν] | ἡμῖν,

*) Συνέχεια ἐκ τῆς σ. 154.

ἐπὶ τῶ προστατεύειν, καὶ ὑπερασπίζεσθαι πασῶν τῶν συμπιτουσῶν [ὑπο] | θέσεων αὐτῶν, τοῦδε δὲ οὐδόλως ἀμφιβάλλομεν, ὅτι χαρᾶς πρόξενον ἐγέν[ετο καὶ] | τῇ ἀγάπῃ της, ὡς καὶ ἡμῖν. ἀγκαλὰ ἡμεῖς καὶ πρότερον δὲν [ἐλείψαμεν] τοῦ νὰ ὑπερασπιζόμεθα τῶν ὑποθέσεών της, καὶ ἤδη πολὺ πλείω [ἔξομεν] | νῦν τὴν ὑπὲρ τῶν ὑποθέσεών της φροντίδα. ἐλάβομεν τὸ ἐκ της ἐφορικῆς [Κάσσης] | βιλάντζο της μετ' αὐτῆς ληψοδοσίας της, ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς πρώτης τοῦ [.] | λῆγον μέχρι τῆς λαῆς τοῦ Ἀγούστου, ὅτε ἐγένετο ἡ διάλυσις καὶ [τοῦτο] | τῇ ἀποπέλλεται ἐσωκλείστως τῶ παρόντι μας, καὶ βλέπει ὀρείλουσα [ἐκ τῆς μερί] | δος της δοσοληψίας της γρόσια 3536·15: τὰ ὁποῖα ἐμειρήθησαν παρ' ἡμῶν [εἰς τὴν] | Κάσσαν ἤδη, καὶ μένει νὰ μᾶς τὰ ἐμβάση διὰ νὰ μὴ δοκιμάζη [ζημίας] | πλησιάζουν δὲ καὶ αἱ διανομαὶ τῶν ἀθλικῶν διαφόρων τῶν ἐπισκόπων, τοῦ τε ἀγίου [Κυθω]νίας | καὶ Κισσάμου, καὶ τοῦ ἀγίου Ἀρχαδίας, συμποσομένων ὑπὲρ τὰς ἐπιτά [.] | τῶν ὁποίων τὴν πρὸς ἡμᾶς ἀποστολὴν πρέπει νὰ προβλέψη ἐγκαίρως διὰ νὰ μὴ | δοκιμάζωμεν ἡμεῖς μὲν δυσκολίας, ἡ ἀγάπη της δέ, καὶ οἱ ἐπίσκοποι της ζημίας | προερχόμενας ἐκ τῶν τόκων. καὶ πάλιν παρὰ πόδας νὰ φροντίση περὶ | τῆς ἀποστολῆς πρὸς ἡμᾶς τῶν κατὰ Ἰανουάριον ἀθλικῶν διαφόρων της πανιε | ρότητός της, καὶ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων, καὶ τὰ ζητομηρία πάντων. νὰ μᾶς | στείλη δὲ μίαν καταγραφὴν τῶν αὐτόθι εὐρισκομένων ἀθλικῶν ὁμολογιῶν της τε | θεοσώστου ἐπαρχίας της, καὶ τῶν ἐπισκοπῶν, ἠλλαγμέναν τε, καὶ ἀναλλάγων, τῶν ὁποίων τὰ | διάφορα πληρῶνονται εἰς τὰ αὐτόθι, μὲ τὰ ὀνόματα καὶ Κεφάλαια. πρὸς τοῦτοις δὲ | καὶ τοὺς ξεπεσμούς, τοὺς ὁποίους ἔκαμεν ὅσον ἡ πανιερότης της, τόσον καὶ οἱ ἐπίσκοποι ἀπὸ | τὴν ῥῆξιν τῶν δεινῶν, καὶ αὐτῶν τῶν διὰ ξεπεσμόν σχισθεισῶν ὁμολογιῶν μὲ τὰ ὀνόματα, | νούμερα, καὶ κεφάλαια διὰ νὰ κάμωμεν τὴν προσήκουσαν ἐξακρίβωσιν εἰς τὸ περὶ τοῦ | σωζομένου χρέους της τε ἐπαρχίας της, καὶ τῶν ἐπισκοπῶν της Κεφάλαιον. ἔτι δὲ νὰ μᾶς | φανερώση καὶ ἂν τῇ ἐλλείπονται ἐξηργωμέναι ὁμολογίαι, ἡ της ἐπαρχίας της, ἡ τῶν | ἐπισκοπῶν, τῶν ὁποίων τὴν πληροφορίαν ἠμπορεῖ νὰ λάβῃ ἀπὸ τὰ στυλέντα ἀνά | χειρᾶς της βιλάντζα, καὶ ποίων ἀριθμῶν, ὀνομάτων, καὶ Κεφαλαίων, διὰ νὰ τὰς ζητήσω | μεν ἀπὸ τῆς Κάσσης, καὶ λαβόντες, νὰ τῇ τὰς ἀποστείλωμεν. ἡ ἀγάπη της δέ, | θαρδούντως τε, καὶ ἐλευθέρως, θέλει διενθύνεται πρὸς ἡμᾶς περὶ παντοίας ὑποθέσεώς της | , [καὶ ἅς εἶναι] πεπεισμένη, ὅτι ἔξει ἡμᾶς προθύμους καὶ ἐνθέρμους ἀντιλήπτους εἰς τὰς εὐλογο | [φρα]νεῖς, καὶ δικαίας της ἐξαιτήσεις. ταῦτα ἀδελφικῶς, καὶ ἐξαιτούμενοι τὴν ἄκραν | αὐτῆς εὐζωῖαν θεόθεν, μένομεν.

τῇ ἰδῆ 8/βρίου , αὐλοστ¹

τῆς περισπουδάστου ἡμῖν πανιερότητός της
 ἀγαπητὸς ἐν χριστῷ ἀδελφὸς
 καὶ πρόθυμος
 † ὁ Ἑρακλείας Διονύσιος

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ι Σ

1) Ἐκ παραδρομῆς ὁ κ. Ζακυθηνὸς σημειοῖ ἐν Ε.Κ.Σ. τόμ. Β', σ. 518 ὡς χρονογογίαν τοῦ ἐγγράφου τὸ ἔτος 1838.

103

Ἐπιστολὴ τῶν ἐν Ἱερουσαλὴμ ἀρχιερέων πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον, σχετικὴ μὲ τὴν γενομένην ἐπιπλήξιν ἀμαρτήσαντος καὶ νῦν ἐπανακάμπτοντος πρεσβύτου. (Ἀπρίλιος 1838).

Ἄριθ. Χειρ. Μ. Η. 142. Ἐπὶ διφύλλου χάρτου μὲ ὑδροτίνας γραμμάς ψηφία $A F C$ καὶ κυσθίσκους, διαστ. $0,32 \times 0,22$ μ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας: «*Ἐπι Πανιερωτάτῳ καὶ Θεοπροβλήτῳ Μητροπολίτῃ ἁγίῳ Κρήτης κ(υρί)ῳ κ(υρί)ῳ μελετίῳ τῷ ἐν χ(ριστ)ῷ ἡμῖν ἀγαπητῷ ἀδελφῷ ἀσπασίῳ*». Δι' ἄλλης χειρὸς ἄνω: «*τῶν Ἱερουσαλὴμ ἀρχιερέων*». Σφραγίς ἐξ ἐρυθροῦ κηροῦ δυσδιάκριτος. Κατάστασις διατηρήσεως καλή.

»*Τὴν περιπόθητον ἡμῖν ἀδελφικὴν ἀτιῆς πανιερότητα ἐν ἀγίῳ φιλήματι | περιπτυσόμενοι κατασπαζόμεθα σὺν τῷ Χ(ριστ)ῷ Ἀνέστη | καὶ ὑπερῆδιστα προσαγορεύομεν.*

† *Ἐδεξάμεθα τὸ περιπόθητον ἡμῖν ἀτιῆς ἀδελφικὸν περιχαρῶς, καὶ ἀνέγνω | μεν, καὶ ἐπέγνωμεν. λόγοις δὲ (πν(ευματ)ικοῖς χρῆσάμενοι πρὸς τὴν | κωφότητα αὐτοῦ τὴν κατ' ἄμφω, ἐν μέρει ἐγένετο ἡμῖν εὐήκοος. ἐπεδεῖ | ξατο μετάνοιαν θεομήνην. καὶ ἔκαμε τῆς ἀμαρτίας ἀποχὴν, δακρυῷ | ῥοῶν ὡς ὁ Πέτρος. ἐδέξατο καὶ τὸν κανόνα τὸν πρόσφορον.*

προσχόντες οὖν εἰς ταῦτα, βλέποντες δὲ ἐτέρωθεν τὸ προβεβηκὸς τῆς | ἡλικίας καὶ τὴν θαλασσοπλοῖαν ἐφωδιάσαμεν αὐτὸν τοῖς ἀχράν- | τοις μυστηρίοις, ἐπειπόντες τὸν τοῦ Σ(ωτήρ)ος ἡμῶν λόγον σωτηριωδέστατον | τὸν ἐρχόμενον πρὸς με, οὐ μὴ ἐκβάλλω ἕξω. ἦδη δὲ ἐπι- | στρέφοντα πρὸς τὴν κυριαρχικὴν ἀτιῆς πανιερότητα χρῆσεται τοῖς | προσήκουσι καταδέσμοις ἐπιπάσουσα εὐαγγελικῶς ἔλαιον καὶ οἶνον, | ἵνα κερδήσωμεν ψυχὰς ἀπολλυμένας: διδάξω ἀνόμοις τὰς | ὁδοὺς σου, κατὰ τὸν προφήτην, τοῖς παρανομοῦσι λέγων μὴ παρανομήτε.

τὰ δὲ ἔτη ἀτιῆς εἶεν παρὰ θεοῦ πλεῖστα καὶ πανευφρόσυνα.

τῆς περιποθήτου ἡμῖν ἀδελφικῆς ἀτιῆς Πανιερότητος

ἁωλή: Ἀπριλίου ζ':

Ὅπως πρόθυμοι εἰς τοὺς ὁρισμούς της

»Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης πέτρας μισαήλ, ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Ναζαρεὲθ δοσίθεος, | καὶ ὁ ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος λύδδης κύριλλος. Οἱ ἐπίτροποι | καὶ οἱ λοιποὶ τῆς συνόδου.

104

Ἐπιστολὴ ὑπογραφομένη Γαβριήλ πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον σχετικὴ μὲ τὸν διακανονισμόν τῶν πρὸς τὴν Ἐφορικὴν Κάσσαν χρεῶν, (Ἰούλιος 1839).

Ἀριθ. Χειρ. Μ. Η. 151. Ἐπὶ διφύλλου κοινοῦ χάριτου, διαστ. 0,36×0,22 μ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς προσθίας σελίδος. Τὸ ὑστερόγραφον λοξῶς ἀριστερὰ γεγραμμένον. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας: «*Ἐν ᾧ Πανιερωτάτῳ καὶ ἐν χ(ριστῷ) ᾧ μοι Σεβασμιωτάτῳ Πατρὶ καὶ Δεσπότῃ ἁγίῳ Κρήτης κυρίῳ κ(υρί)ῳ Μελετίῳ προσκυνητῶς. Εἰς Κρήτην*». Σφραγίς ἐπ' ἐρυθροῦ κηροῦ κατὰ τὸ πλεῖστον καταστραφεῖσα. Κατάστασις διατηρήσεως σχεδὸν καλή. Φθοραὶ μικραὶ καὶ ὀπαι ἐκ κτυπημάτων.

† Τὴν Σεβασμίαν μοι πανιερότητά της ταπεινῶς προσκυνῶ μετ' εὐλαβείας κατασπαζόμενος | τὴν πανιέρὸν της δεξιάν.

† Τριῶν πρὸς αὐτὴν γραμμάτων γεγραμμένων κατὰ τὴν λην Μαίτου, τὴν θην Ἰουνίου, καὶ | τὴν ἰθνην τοῦ αὐτοῦ ἀποτυγχάνω εἰς δεῦρο Δεσποτικῆς μοι αὐτῆς ἀπαντήσεως, | καὶ ἀπορῶ διὰ τὴν παραίτασιν τῆς σιγῆς της, ἐν ᾧ ἀναγκάσις ἔπρεπε | ὅσον τάχιστα γὰ μοι ἀποκριθῆ, δι' οὗς ἐξέθετον λόγους. ἤδη δὲ κα | τὰ τὴν γην τοῦ ἤδη ἱστάμενον ἐνεχειρίσθη μοι τὸ ἀπὸ κεις Μαίτου μηνολο | γούμενον πρὸς με εὐχετικόν της, ἔχον συμπερικλείτως γράμμα πρὸς τὸν | ἅγιον Ἰωαννίνων, (ὄπερ ἐστάλη πρὸς τὴν πανιερότητά του διὰ τοῦ ἐφόρου του) ἐξ οὗ | εὐαγγελισθεὶς τὰ τῆς πανιέρου μοι ἀγαθῆς της ὑγείας, ἦσθη ἀπὸ καρδίας. | εἶδον δὲ καὶ τὰ ἐνοσημειούμενα αὐτῷ, καί, ὅτι κατὰ πόδας θέλει ἐμβάσει χροῖ | ματα, τὰ ὅποια εἰσέτι οὐκ ἴδον, καὶ περιμένω ἀνυπομόνως, διότι στενοχω | ρεῖται τὰ μέγιστα ἢ Κάσσα ὑπὸ χρηματικῶν ἀναγκῶν. κατὰ τὴν | ἐπιταγὴν της, στέλλεται ἐν παγοῦρι μολύβδινον πλήρες ἁγίου Μύρου, | στέλλονται καὶ ἐπιτὰ βαθμολογίαι διὰ τε τὴν πανιερότητά της, καὶ διὰ τοὺς | ἐπισκόπους, δωρεὰν παρὰ τῆς ἐκκλησίας. περιμένω δὲν ἀπάντησιν | Δεσποτικὴν της, ὅσον τῶν προλαβόντων, ἴσσον καὶ τοῦ ἀνα χεῖράς της | καὶ ὑποσημειοῦμαι μὲ βαθύτατον σέβας αωλθφ Ἰουλίου ιεπ Τῆς Σεβασμίας μου πανιερότητός της

νίος ἐν χ(ριστῷ) ᾧ

καὶ δοῦλος προθυμότατος

† ὁ Γαβριήλ

ἂν δὲν ἐμέτρῃσε τὰ τῆς φιλοτιμίας, καὶ τὰ τῶν ἐτησίων τῶν | σταυρο-

πηγιακῶν Μοναστηρίων εἰς τὸν ἡγούμενον τῆς | γωνιάς, κατὰ τὴν προ-
λαβοῦσαν διαταγὴν τῆς | ἐκκλησίας, πρέπει νὰ ἐμβάσῃ αὐτὰ ἐνταῦθα |
καθὰ τῇ προέγραφον ἐξάπαντος, ὡσαύτως; | καὶ χορήματα διὰ τὰ εἰς τὴν
Κάσσαν τῶν | ἐφορειῶν τοῦ σεβαστοῦ μοι ὀφειλόμενά τῆς | νέα, καὶ
παλαιά.

105

Καταγραφή τῶν πατρικῶν πραγμάτων τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης Με-
λετίου.

*Αριθ. Χειρ. Μ. Η. 155. Ἐπί μακροῦ καὶ στενοῦ διφύλλου, διαστ. 0,44×
0,16 μ. με ὑδατίνιας γραμμὰς καὶ σημεία (στοιχεῖα P C καὶ κυσθίσκου).
Τὸ κείμενον ἐπὶ τῶν τεσσάρων σελίδων. Κατάστασις διατηρήσεως καλή.

Καταγραφή τῶν πατρικῶν πραγμάτων | τοῦ ἀοιδήμου Μητροπολί-
του Κρήτης Μελετίου.

Σελ. 1.

1. Ἀνθολόγιον	1. τῶν ἡθικῶν ἢ δύναμις μεγαλό-
σωμος—
1. ὠρολόγιον	1. ψαλιτήριο—
1. τετραενάγγελον	1. Χρυσάνθου νοταριῶν σφαιρικόν—
1. ἀπόστολος	1. Συνταγματίον Χρυσάνθου Ἱε-
ροσολύμων—
1. γραμματικὴ Βησαρίωνος—	1. Συλλογὴ τῶν Ἱεροῶν συνόδων
δίτομος
1. μεγάλη φυλάδα—	3. τόμοι τῆς Βυζαντίδος α'. ε'. ζ'.
1. χειρόγραφον περιεκτικὸν μεγα-
ληναρίων	1. Συρίγον Ἱερομονάχου κατὰ καλ-
βίνων—
1. Σῶμα κυριακοδρομίον παλαιὰ
ἔκδοσις	1. ψαλιτήριο μέγα μετὰ ἐδῶν—
1. Ὀδηγὸς ἀληθείας τοῦ Μαριδάκη	1. Προσκυνητάριον τοῦ ἀγίου τά-
φου—
1. Τριώδιον—	1. Ἱερηνία εἰς τὰς ἑπτὰ καθολικὰς
ἐπιστολάς—
1. Πεντηκοστάριον—	1. Συναξάριον τοῦ Ἀγαπίου—
1. λόγοι πανηγυρικοὶ τοῦ Μαρι-
δάκη	1. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ χειρό-
γραφον.
1. γραμματικὴ λασκάρεως—	1. διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας τῶν
γάλλων.
1. πατριάρχου Ἱεροσολύμων περὶ
τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα	1. ἱστορία τῶν δύο ἐτῶν—
1. περὶ καταλλαγῆς—	1. Διδασκαλία περὶ τοῦ Ἱεροῦ
1. Γερασίμου Χερρονήσου	
1. Συναξάριον Μαξίμου Κυθίων	
1. Συμεῶν Θεσσαλονίκης—	
1. εὐχολόγιον γραικολατινικόν—	

θρόνον τῆς ῥώμης—	1. ἐρμηνεῖα τῶν πέντε κεφαλαίων τῆς συνόδου
1. Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου πενιάτομος	1. Ὁδηγὸς ἀναστασίου—
1. τράπεζα πνευματικῆ—	2. τόμοι τύχαι τηλεμάχου—
1. ἐροτολόγιον—	1. Ἰωάννου δαμασκηνοῦ περὶ ὁρθοδόξου πίστεως
2. τόμοι γραμματικῆ Γεωγραφικῆ	

Σελ. 2.

1. τόμος β' τῆς ἑβδομαδαράς—	1. διδασκαλία περὶ τῶν ἐροτῶν—
1. λεξικὸν τοῦ Βλάχου—	1. ὁ μετανοῶν διδασκόμενος—
1. βίβλος μακαρίου Σκορδίλου—	1. ἄνθος χαρίτων—
1. Ἐγχειρίδιον Χρυσάνθου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων	1. νέον ἐπιστολάριον
1. προσκυνητῆριον τῆς ἁγίας λαύρας—	25. φυλάδες ἁγίων, διαφόρου μεγέθους—
1. Βίος πέτρον τοῦ μεγάλου τόμος β'	1. εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γεωργίου—
1. ἐρμηνεῖα τοῦ νέου νόμου—	1. ἑτέρα τῆς ἁγίας Εἰρήνης—
1. Γεωπονικὸν—	1. Γρηγορίου Διαλόγου—
1. Ἱστορία τῆς Κίνας τόμος β'.	1. Σφαλικτῆριον μετὰ τὴν βάτον καὶ ἄλλων ἁγίων
1. διδασκαλία τῆς πολεμικῆς ταξ. τῶν ῥώσσοι.	1. εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γοβδελαῖ—
1. ἀραβικὸς χρονογράφος—	1. εἰκόνα τῆς ἁγίας τριάδος καὶ ἁγίου Χαραλάμπους
1. Ἀποθήκη τῶν παιδῶν τόμος α' β' καὶ γ'.	1. ἑτέρα ἢ σύλληψις τῆς ἁγίας ἄννης—
1. Ἱστορία τοῦ κριμίου τομ. α' καὶ β'.	1. ἑτέρα τοῦ ἁγίου Στεφάνου—
1. Θεωρία χριστιανικῆ—	1. ἑτέρα τῆς ἁγίας ματρώνης—
1. τὰ πάθη τοῦ χριστοῦ—	1. ἑτέρα Σάββα καὶ φανουρίου—
1. λόγοι πανηγυρικοὶ τοῦ Σκορδίλη	1. ἑτέρα γερασίου τοῦ νέου ἁσκητοῦ—
1. παγκόσμιος ἱστορία τομ. α'.	1. ἑτέρα ἐλευθερίου καὶ στυλιανοῦ
1. παρακλητικὸν συνταγμάτιον—	1. ἑτέρα μὴ μοῦ ἄπτου—
1. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος—	1. μαγκάλι
1. δῶρα λογικὰ διαπόντε—	11. πιάτα μπογιαλίδικα διαφόρου μεγέθους—
1. θρησκεία τῶν Ἰουδαίων—	6. πιάτα φαλφουρένια—
1. Γρηγεντίου διάλογος—	3. κιασέδες φαλφουρένιοι—
1. Χρηστοπανηγυρικὸν—	6. κιασεδάκια πρόστιχα—
4. Προσκυνητῆριον τοῦ μεγάλου Σπηλαίου—	8. πιάτες μεγάλες—
1. Εὐχολόγιον παλαιὸν	

Σελ. 3.

6. πιάτα διάφορα—	1. καρέκλα πετζένια—
3. δάλινα πιάτα	2. μεντέρια με 8 μαζελάρες—
5. παρδάκια δάλινα—	2. τόμοι ἐκκλησιαστικῆ Ἱστορίας
μελετίου—
6. κοῦπες—	1. ταμείον ὀρθοδοξίας
5. ποτήρια διάφορα—	2. ἐξήγησις τῶν ψαλιῶν τοῦ Δαβὶδ
1. καλαμάρι με σαμουνιάνι—	1. ἐτυμολογικὸν μέγα—
10. φλιτζάνια φαλφουρένια—	1. ἐξήγησις τῶν τεσσάρων εὐαγγελ-
λιστῶν.
1. πιάτα κίτρινη—	4. τόμοι ἐγκυκλοπαιδείας—
1. κιουλουκτάνι φαλφουρι—	1. ἀρμενόπουλος—
8. ποτίλιας διάφοραις	1. ἐξήγησις τῆς λειτουργίας Ἱερὰ
Κατήχησις Ν. Βουλγάρως
2. φλιτζάνια πρόστυχα—	1. ἐξομολογιτάριον Νικοδήμου—
4. βάζα τοῦ γλυκοῦ—	1. πόνημα χρυσοῦν σαμουήλ θραβὴ
2. τζουκαριέρες—	1. τύποι ἐπιστολῶν κορυθαλέως—
2. χαβανόζια—	9. βιβλιάρια διάφορα—
1. κανεβάτα με 5 πότζες—	1. νέον λεξικὸν Γραικοτουρκικὸν—
1. δῖσκος κόκκινος—	1. ἡ θεία λειτουργία ἐρμηνευμένη
1. χιαμουνιάνι μεγάλον	1. ἐγχειρίδιον μαξίμου
2. ταυλάδες—	1. Συλλογὴ πάντων τῶν Ἱερῶν καὶ
θεῶν κανόνων
1. φανάρι	1. Στοιχεῖα φιλοσοφίας τομ. Γ'
1. πειρονομάχαιρον με παλαιὰν
θήκην	1. ἀρμενόπουλος—
3. χουλιάρια ἀσημένια—	1. μπεζακτᾶς—
3. πειρούνια ἀσημένια—	2. πιθάρια παλαιά.
5. ζάλφια ἀσημένια	
1. σεντουκᾶκι μαρμαρένιον	
1. κιασεδάκι—	
1. τραπεζάκι μικρόν	

Σελ. 4.

1. κατζαρόλα με τὸ καπάκι τῆς.	1. κουτάλα σηδερένια—
1. σουγιοῦ παλαιά.	1. κονζοῦ ταψι
1. φωκᾶς πακιρένιος	2. λεγκέρες δεύτερες—
1. χαβανάκι προύτινον με τὴν
μάτζαν του.	4. σαγάνια παλαιά—
1. τζενκέλι—	1. σούβλα—
1. μασσᾶ—	2. σκᾶρες
1. σατίρι—	1. κιουρέκι τριπητὸν

φράς τοῦ ἀποβιώσαντος μητροπολίτου Μελετίου, σχετική μὲ τὸν διακανονισμόν τῶν πρὸς τὴν Κάσσαν χρεῶν του. (Αὐγούστου 1840).

Ἄριθ. Χειρ. Μ. Η. 158. Ἐπὶ διφύλλου κοινοῦ χάρτου διαστ. 0,34×0,22 μ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος. Ἐπὶ τῆς τελευταίας: «[Ταῖς ἐν] χ(ριστ)ῷ ἡμῖν προσφιλεῖς θυγατέρας Κ! Ἀνδριανῆ καὶ τῆ Κ! Μαρία, αὐταδέλφαις τοῦ ἀειμνήστου Κρήτης Κυροῦ Μελετίου, εὐχετικῶς. Εἰς Κρήτην». Σφραγίς ἐπ' ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ μὲ τὰ στοιχεῖα ΗΡ ΚΛ ΔΙ ΝΣ καὶ θυρεὸν δυσδιάκριτον. Κατάστασις διατηρήσεως ὄχι καλή. Φθοραὶ ἐξ ὑγρασίας, μάλιστα κατὰ τὰ σημεῖα πτύξεως.

† Ἐν χ(ριστ)ῷ ἡμῖν προσφιλεῖς θυγατέρας, αὐταδέλφας, τοῦ ἀειμνήστου | Κρήτης Κυροῦ Μελετίου, ἢ τε Ἀδριάνη, καὶ ἡ Μαρία. εὐχό | μνοι πατρικῶς τὴν τιμιότητά Σας ἐν ἀγίῳ πν(εύματι) εὐλογοῦμεν. | ἐλάβομεν τὸ πρὸς ἡμᾶς, γράμμα Σας. καὶ εἶδομεν ὅσα ἐν | αὐτῷ ἐκθέητε, λέγουσαι, ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἔμεινεν ἐκ τῆς | περιουσίας τοῦ ἀειμνήστου αὐταδέλφου σας, οὐ τὴν ψυχῆν | κατατάξοι ὁ Κύριος ἐν Σκηναῖς δικαίων, ἐκτὸς ἐνὸς σταυροῦ | ἐγκεκοσμημένου μετὰ τιμίου ξύλου, τὸν ὅποιον δίδετε διὰ | τὸ εἰς τὴν Κάσσαν τῶν ἐφορειῶν χρέος τοῦ Μακαρίτου. | ἀποκρινόμενοι τοίνυν Σᾶς δηλοποιοῦμεν, ὅτι ἡ Κάσσα ἔχει | νὰ λαμβάνη εἰς γρόσια σχεδὸν ὀκτὼ χιλιάδας. ὅθεν διὰ νὰ | μὴ ἀδικηθῶμεν καὶ ἡμεῖς πρόπει νὰ συνεννοηθῆτε μετὰ | τοῦ ἀγίου Λάμπης πρὸς τὸν ὅποιον δότε τὸν σταυρὸν | ἐσφραγισμένον [.], ἂν δὲν δύνασθε νὰ τὸν πωλή | σῃτε αὐτόθι [διὰ νὰ μᾶς] τὸν στείλλη, καὶ ἐκ τῶν [δυσανάνγνωστον] | δων του, καὶ ἐξ [αὐτοῦ] τοῦ σταυροῦ νὰ ἐξοφληθῆ τὸ χρέος αὐτό, | διὰ νὰ μὴ ἔχη βίβρος εἰς τὴν ψυχῆν του ὁ ἀειμνήστος. ταῦ | τα εὐχετικῶς, εἴητε δὲ ὑγιαίνουσαι ἐν εὐημερίᾳ.

τῆ λα ἀγούστου αὐμ

ὁ Ἡρακλείας Διονύσιος ἐν χ(ριστ)ῷ εὐχέτης

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ι Σ

1) Ὅχι τοῦ Νικομηδείας, ὡς ἐκ παραδρομῆς ὁ Ζακυθηνός, ἔ. ἀ. Βλ. καὶ τὴν ἐφ' ἰσπανικοῦ κηροῦ σφραγίδα.

Ἐπιστολὴ τοῦ Λιονυσίου, γραμματέως τοῦ Μητροπολίτου Νικομηδείας, πρὸς τὸν Ἐπίσκοπον Χερρονήσου Μελέτιον, ὑποσχομένη ἐξυπηρέτησιν καὶ εὐχαριστοῦσα διὰ τὸ ἀποσταλὲν δῶρον. (Ἰούλιος 1845)¹.

Ἄριθ. Χειρ. Μ. Η. 157. Ἐπὶ διφύλλου κοινοῦ χάρτου, διαστ. 0,20×0,29 μ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος. Τὸ ὑστερόγραφον λοξῶς ἀριστερά. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας σελίδος: «Τῷ Πατριωτῶν καὶ ἐν Χ(ριστ)ῷ σεβα-

ομοιοπαθῆ μοι ἀγίῳ Χερρονήσου Κ(υρί)ῳ κ(υρί)ῳ Μελετίῳ. Προσκυνητῶς·
Σφραγίς ἐπ' ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ μὲ ἐπιγραφὴν «Διονύσιος 1840»
ὑπὸ μῆνην, σταυρὸν καὶ ἀστέρα. Κατάστασις διατηρήσεως καλή.

τὴν πανιερότητά της ὡς εἰκὸς προσκυνῶ

διὰ τοῦ κυρίου Καστρογιανάκι ἔλαβον εὐχαρίστως τὸ εὐχετικόν της,
ἐχάρην | πρωτίστως καταμαθὼν τὴν ἀγαθὴν της ὑγείαν, εἶδον ἐπομέ
νως τὴν πρὸς | ἐμὲ καλὴν της διάθεσιν τὸ νὰ μὲ ὑποχρεώσῃ διὰ τινὸς
προσφορᾶς | ἣν ἔλαβον παρὰ τοῦ ῥηθέντος κ(υρί)ου Καστρογιανάκι,
καὶ εὐχαριστηθεὶς τὰ | μέγιστα ὑπόσχομαι καὶ αὐθις διὰ τοῦ ἀνά χειρὸς
της, ὅτι θέλω διατη | ρήσῃ πρὸς αὐτὴν πᾶσαν ἐμπιστοσύνην νὰ ἐνεργῶ
προθύμως | ὅσα ἤθελεν ἀναφέρει, ἀπέδωκα τὸ πρὸς τὴν παραγιότητά
| του γράμμα της, ὁμοίως καὶ τὰ σεβάσματά της, λέγων, ὅτι εἶναι |
εἰς χειρὸς μου, καὶ τὸ σταλὲν σαποῦνι, τὸ ὁποῖον εἰσέτι δὲν ἔλαβον. |
ἀπὸ τῆς ἐσωκλείστου δὲ πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς πληροφορεῖται ἡ | ἀγά
πη της πόσον τὴν ἐσύστησα εἰς τὴν παραγιότητά του, καθὼς | καὶ ἀπὸ
τοῦ ἐσωκλείστου γράμματος τοῦ Γέροντος, πληροφορεῖται τὴν | εὐνοίαν
καὶ ἀγάπην τῆς Σεβασμιότητός του. εἶναι περιττὸν νὰ | ἐπαναλαμβάνω
καὶ αὐθις, ὅτι τὴν σέβομαι, καὶ ὅτι εἰμὶ ἰδικὸς της | καὶ ὅτι ἀγαπῶ
νὰ τὴν δουλεύω πιστὸς, διὰ ταῦτα πάντα γινῶ | σκει μετὰ βεβαιότητος,
ἄς μὴ λείπῃ λοιπὸν νὰ μοι συχνο | γράφῃ καὶ νὰ με διατάτῃ εἰς ὅσα
μὲ ἐγκρίνει, καὶ προπάντων | νὰ με χραιοποιῇ τὴν ἀγαθὴν της ὑγείαν,
καὶ ταῦτα | ἐν τοσοῦτῳ.

αὐμὲ Ἰουλίου 19η

Ὁλος πρόθυμος τῶν ὀρισμῶν της
ὁ τοῦ Σεβαστοῦ Γ. Νικομηδ. γραμματεὺς
Διονύσιος

πρέπει νὰ βιάσῃ τὸν ἅγιον Κρήτης νὰ στείλῃ | τὰς αὐλικὰς ὁμολογίας
τῆς ἐπαρχίας της | ἐπειδὴ δὲν ἤμπορῶ πλέον νὰ ἡσυχάσω | ἀπὸ τοῦ
ἐφόρου.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ι Σ

¹⁾ Ἡ ἐπιστολὴ φέρει χρονολογίαν 1845 καὶ ὄχι 1841 ὡς παρὰ Ζακυθην
νῦ, ἔ. ἀ.

Ἐπιστολὴ ὑπογραφομένη Αὔξεντιῦ πρὸς τὸν Ἐπίσκοπος Χερρονήσου
Μελετίου, σχετικὴ μὲ οἰκονομικοὺς διακανονισμούς. (Ἰανουάριος
1848).

Ἄριθ. Χειρ. Μ. Η. 114. Ἐπὶ διφύλλου κοινοῦ λεπτοῦ χάρτου, διαστ. 0,21
× 0,27 μ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῶν δύο πρώτων σελίδων. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας:

«Τῷ Πανιερωτάτῳ καὶ ἐν χριστῷ μοι Σεβαστῷ ἀγίῳ Χερρονήσου κυρίῳ Μειετίῳ δουλικῶς». Κατάοιαισις διατηρήσεως καλή.

τὴν Πανιερότητά της εὐλαβῶς προσκυνῶ

† τῷ ἀπὸ αἰς τοῦ παρελθόντος εὐχαιτικόν της ἔδε | ξάμην περιχα-
ρῶς καὶ ἐπὶ τῇ δι' αὐτοῦ πληρο | φορίᾳ τῆς πανιέρου μοι ἀγαθῆς ὑ-
γείας αὐτῆς ἢ | σθην ἀμέτρως· εἶδον ἐνδιαθέτως καὶ τὰς ὑπερ | εμοῦ
εὐνοηκὰς ἐκφράσεις της, καὶ ὅσα πρὸς τὸν Σε | βασιτὸν Γέροντά μου
ἐσημείωσε καλοθελήσασα καὶ εὐ | γνωμονῶ. ἐν τούτοις εἶδον εὐχαρί-
στως δι' ἀδείας | τοῦ κυριάρχου της καταβᾶσα εἰς ἠράκλειον ἔστυ-
| βίβασε τὰς ὑποθέσεις της, ὡς καὶ ὁ ἅγιος ἀρχαδίας | καὶ ὅτι ὁ κύ-
ριος καστρινογιαννάκης ὑπαγορευόμε | ρος ἀπὸ τὸ τίμιον τοῦ χαρακτή-
ρος του ὑποχρεώθη | νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ χρήματά σας κ.τ.λ. ἀλλὰ δὲν |
ἔπρεπε νὰ ἀνεχθῆ ὥστε νὰ ζημιωθῆτε τοὺς τόκους | ἀδίκως, ἐν ᾧ τὰ
χρήματά σας ἐκυκλοφόρουν εἰς | τὰ ἔργα του καὶ πρέπει νὰ σὰς δικαι-
ώσῃ. ἔλα | βον καὶ τὴν ὁποίαν μοι περιέκλειε συναλλαγμᾶ | τικὴν τῶν
ἑξ χιλιάδων γροσιῶν, ἀπὸ τὴν Τιμιότητά | της ἐκδοθεῖσαν, καὶ εἰς βά-
ρος τοῦ ἐνταῦθα ἄν | τωρίου σακελλαρίδου, ἀλλὰ πάλιν ἀπητήθη πε-
| ριπλοκῆ ὡς ὁ Σεβ: ἡμῶν ἐν ἐκτάσει τῇ γράρει | ἔνεκα ληψοδοσιακῶν
διενέξεων των, καὶ εἶναι συμ | φερότερον τοῦ λοιποῦ τὰ ἐμβάσματα
σας διὰ ὄθω | μανῶν νὰ γίνωνται, διότι οἱ ἡμέτεροι ἔφαγον τὴν | ἐν-
τροπὴν μὲ τὸ χουλιάρη. ἢ πολιτῆα ἐδόθη εἰς | τὸ προτέστον της μὴ πα-
ραδοχῆς κατὰ τὴν τάξιν | καὶ ἔπεται νὰ γίνῃ καὶ ἕτερον της μὴ πληρω-
μῆς | διὰ τὴν ἀσφάλειαν, καὶ ἄς ζητήσῃ ἀπὸ τὸν φίλον | τὰ χρήματά
της μὲ τοὺς τόκους των. προλαβόντως | ἐλήφθησαν τὰ προσταλέντα τυ-
ρία μόνον 10 κεφάλια | καὶ μία στάμνα μέλι, τὰ δὲ ἄλλα ἄθλον ποῦ
| περιεπλέχθησαν. ὁ ἰσολογισμὸς της ἀκολουθῶς | ἀποστέλλεται. ἐμ-
βάσματα ὅταν εὐκολύνεται ἄς κά | μῃ, ἢ μετὰ τὴν παραλαβὴν τοῦ ἰσο-
λογισμοῦ ὡς ἐγκρίνει. | νεώτερα δὲν ἔχομεν. ἐν τοσοῦτῳ ἐπενχόμενος
αὐ | τῇ αἰσίαν τὴν εἴσοδον τοῦ νέου ἔτους, καὶ τὴν εἰ | πίτευξιν τῶν ὧν
ἐφίεται σωτηριωδῶν ἀγαθῶν | καὶ επικαλούμενος τὰς πατρικὰς εὐχὰς
της μένω | τῆς πανιερότητός της

Προθυμότατος δοῦλος

τῇ γῆ Ἰανουαρίου, ἰωμῆ

ὁ ἀδξέντιος

τὸν γραμματικόν της κύριον στέφανον ἀσπάζομαι ἀδελφικῶς.

Γράμμα κατοίκων τῆς πόλεως Ἡρακλείου Κρήτης πρὸς τὸν Πατριάρ-
χην καὶ τὴν Σύνοδον, δι' ἧς αἰτεῖται ὅπως μὴ γίνῃ ἀποδεχτὴ ἢ
ἀπὸ τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου παραίτησις τοῦ Μητροπολίτου

λόγῳ τῆς κατὰ αὐτοῦ συκοφαντικῆς καταφορῆς τοῦ τύπου. (Ἰανουάριος 1860).

Ἄριθ. Χειρ. Μ. Η. 170. Ἐπὶ μεγάλου φύλλου χονδρῶ χάρτου, διαστ. 0,75×0,53 μ. μὲ ὕδατινας γραμμὰς καὶ σημεῖα (ἡμισέλινον μὲ πρόσωπον, θυρεὸν μὲ ἀετὸν ἐκτεινόμενον καὶ στοιχεῖα T S C). Τὸ κείμενον καταλαμβάνει τὸ ἄνω ἡμισυ τοῦ χάρτου. Αἱ ὑπογραφαί, εἰς πέντε στήλας, τὸ κάτω ἡμισυ ἢ θεώρησις τῆς ἀκριβείας τοῦ ἀντιγράφου· λοξῶς εἰς τὴν δεξιὰν κάτω γωνίαν. Μικρὸς τύπος σφραγίδος διὰ μελάνης. Ὅπισθεν ἀγραφοῦ. Κατάστασις διατηρήσεως καλή.

Τὴν Ὑμετέραν Προσκυνητὴν ἡμῶν Ἀδτιῆς Παναγιότιτα μετὰ τῆς περὶ Ἀδτιὴν Ἱερᾶς Χορείας τῶν Ἁγίων Ἀρχιερέων | ταπεινῶς προσκυνοῦμεν !!!

Ὁ περιπόθητος καὶ λίαν ἡμῖν ἀγαπητὸς καὶ περισπούδαστος Μητροπολίτης Κανονικὸς καὶ Πνευματικὸς ἡμῶν Πατήρ, ἀπὸ τῆς σιγμῆς καθ' ἣν ἐπάτησε τὸ ἔδαφος τῆς ἀ | γαπητῆς ἡμῶν Πατρίδος Κρήτης δὲν ἔλειψε τῷ ὄντι ἀκαμάτῳ ζήλῳ Πατρικῷ, ἵνα καταδείξῃ μέχρι σήμερον λόγῳ τε καὶ ἔργῳ πᾶσαν σπουδὴν καὶ ἐπιμέλειαν, ὑπὲρ τε τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς σωτη | ρίας ἡμῶν τε τῶν εὐσεβάσιως ὑποφαινομένων καὶ τῶν λοιπῶν κατοίκων τῆς Νήσου, ἀπολαβόντων τὰ Προνόμια, ὅσα ἡ Α. Α. Μεγαλειότης, ὁ φιλόλαος ἡμῶν Ἀδιοκράτωρ Σουλ | τὰν Ἀποτὸλ Μεσιτὶ Χάν !!! ἐφένδης μας ἀφειδίῳς ἐπιδαφιλεῦει τῷ Κράτει Ἀδιοῦ: οὐδόλως ἡμέλησε τῆς ἐπ' ἐκκλησίας Χριστιανικῆς ὁρθοδόξου Διδασκαλίας, ὑπὲρ τῆς ὁρθοτομῆ | σεως τοῦ ὁρθοδόξου Χριστιανικοῦ πληρώματος: οὐδ' ὠκνησε τειράκις εἰς Χανία ἐν ταῖς δυσχερεστέραις τοῦ τόπου περιστάσεσιν ἀπελθεῖν προθύμως καὶ καθόλου εἰπεῖν δὲν ἔλειπεν, ἵνα | πράξῃ προθύμως πᾶν ὅ,τι Ἀρχιερεὺς, Ὅσιος, Ἄκακος καὶ ἀμίαντος δύναται, ὑπὲρ τοῦ πνευματικοῦ ποιμνίου του· ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ μὲ μεγίστην ψυχικὴν ἡμῶν λύπην παρατηροῦμεν, ὅτι | τινὲς ὀλίγοιτοι ἐκ τῆς Νήσου κάτοικοι οὐχὶ καλῶν προθέσεων, οὐδ' ἀγαθῆς διανοίας οὐ μόνον πρό τινας ἀνοήτως καὶ κακοβούλως ἤρξαντο καταφέρεσθαι τοῦ ἀγαθοῦ ἡμῶν τούτου Ποι | μενάρχου καὶ πνευματικοῦ Πατρός, καὶ ἐκ τῆς ὀλιγωρίας τῶν εἰς φρονούντων ὀφελούμενοι προέβησαν μέχρι βαθμοῦ, τοῦ νὰ ἐκδώσουν διὰ τοῦ ἐλευθέρου Τύπου μυρίας ὅσας συκοφαντίας | καὶ ὅλως ἀνύπαρκτα, ἀποκνήματα μόνον τῆς κακοβούλου διανοίας, καὶ τῶν Ἐθνοβλαβῶν φρονημάτων τῶν ὀλιγίστων τούτων ταραξιῶν. Τοιαῦται πράξεις ἀναμφιβόλως ἐνεθάρ | ρυναν καὶ ἐξηπάτησαν τοὺς ἀπλουσιτέρους καὶ ἐν μέρει συνέτειναν εἰς τὸ καινοφανὲς συμβᾶν τῇ πολυπαθῇ ἡμῶν Πατρίδι, τὴν νομισθεῖσαν ἀλλαγῆν Δόγματος ἀπὸ τοῦ Ἀνατολικοῦ εἰς τὸ Δυτικὸν | ὅπερ οὐ μικρὰν

λύπην καὶ ἀθυμίαν παντὶ τῷ Ὁρθοδόξῳ πληρώματι προυξένησε καὶ μῶμον ὄχι ὀλίγον τῇ πολυπαθῇ ἡμῶν Πατρίδι προσῆψε, κατελύπησε δὲ καιρίως καὶ τὴν | χριστιανικωτάτην καὶ ἀγαθωτάτην ψυχὴν τοῦ Σεβαστοῦ ἡμῶν Ἀρχιερέως ἀδίκως κατηγορηθέντος ἐν ταῖς ἐφημερίσιν ὡς ἀφορμῆς καὶ αἰτίας γενομένου εἰς τὸ Ἐθνοφθόρον τοῦτο κί | ρημα καὶ ὀλιγορήσαντα τούτου. Ἐνῶ ὁμολογοῦμεν ὅτι ἡ Πανιερότης του, ὡς καλὸς Ποιμὴν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τιθέμενος ὑπὲρ τῶν λογικῶν αὐτοῦ προβάτων, ἅμα τῷ δυσαρέστῳ ἅ | κούσματι τούτῳ ἐκ Χανίων, χωρὶς οὐδὲ στιγμή νὰ παρέλθῃ καὶ χειμῶνος καὶ ὁδοιπορίας καὶ κόπου καταφρονήσας ἔτριξεν, ὅπου τὸ κακὸν καὶ φθοροποιὸν μίasma εἶχεν ἀρχίσει | καὶ κατέβαλε πᾶν τὸ ἐνὸν αὐτῷ πρὸς περιστολὴν τούτου. Ταύτας τὰς ἀληθείας Παναγιώτατε !!! καὶ Ἱερὰ χορεία τῶν Ἁγίων Ἀρχιερέων, πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμεῖς οἱ ταπεινοὶ ἔχοντες | καὶ κατὰ πάντα τρόπον διατελοῦντες εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὸν ἀγαθόν, ἦπιον καὶ ἀφιλοκερδῆ τρόπον τῆς Πανιερότητός του, ἥδη δὲ πληροφοροῦμενοι, ὅτι ἡ Πανιερότης του, ἐν ἅ | γνοίᾳ ἡμῶν ἔγραψε πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν αἰτούμενος ἐπανειλημμένως τὴν ἀπὸ τοῦ θρόνου τῆς Κρήτης παραίτησίν του, σπεύδουμεν, ἵνα, διὰ τῆς ταπεινῆς ἡμῶν ταύτης καθυποβάλλοντες | τὴν γενικὴν, ὑπὲρ τοῦ Ἀρχιποιμένου ἡμῶν εὐχαριστήσιν, παρακαλέσωμεν τὴν Προστάτιδα καὶ Μητέρα ἡμῶν Ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ὅπως μὴ στερήσῃ ἡμᾶς | τοῦ ἀγαθοῦ Ἀρχιερέως, τοῦ οὐ μόνον παρ' ἡμῶν τῶν κατοίκων τῆς πόλεως Ἡρακλείου, ἀλλὰ καὶ παρ' ὅλων τῶν Ἐπαρχιῶν τῆς Νήσου ποδουμένου καὶ τῶν κατοίκων ἐπιθυμοῦντων τὴν | μέχρι γήρους βαθυτάτου διαμονὴν του ἐπὶ τοῦ Θεοσώστου τούτου Θρόνου τῆς Κρήτης, αἵτινες ἅμα μάθωσι τὴν λυπηρὰν ταύτην εἶδησιν τῆς αἰτήσεως τῆς ἐκ τοῦ θρόνου ἐκουσίου παραι | τήσεώς του, ἥτις παρ' ἡμῶν μόνον σήμερον ὑπάρχει γνωστή, θέλουσιν κινηθῆ ὑπὲρ τῆς Πανιερότητός του καὶ ἐμποδίσουν τὴν ἀναχώρησίν του. Διὸ καὶ διαβεβαιοῦμεν τῇ Ὑ. Παναγιό | τητι, ὅτι πᾶσα πρᾶξις γενομένη διὰ τὴν αἴτησιν τῆς Πανιερότητός του θεωρηθήσεται μὲ ὄχι εὐχάριστον ὄμμο ἀπὸ μέρους τῶν κατοίκων. Ἐν τούτοις πεποιθότες, ὅτι ἡ ταπει | νὴ ἡμῶν παράκλησις αὕτη οὐσα ἀπόρροια καθαρᾶς ἀληθείας θεωρηθήσεται τοιαύτη καὶ ἀπὸ μέρους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀποδεχθήσεται παρ' Αὐτῆς, δι' αἰσίου κατὰ τὴν ἔφασιν | ἡμῶν ἀποτελέσματος ὑποδιατελοῦμεν εὐσεβάστως.

Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτῃ τῇ 25 Ἰανουαρίου 1860 ἐξικοστῷ ἡμέραν δευτέρα τῆς ἐβδομάδος.

Τῆς Ὑμετέρας Προσκυνητῆς ἡμῶν Αὐτῆς Παναγιότητος σὺν τῇ περὶ Αὐτὴν Ἱερᾷ χορείᾳ τῶν Ἁγίων Ἀρχιερέων.

Ταπεινότατοι καὶ Προθυμότατοι.

1η σειρά

Θεόδωρος Κουταγιωτάκης	Μιχαὴλ Καββεζάκης
Ἄποστόλης Χαιρέτης	Νικόλαος Χαριτάκης
Γεώργιος Χαιρέτης	Μανόλης Καρδάκης
Ἀντώνιος Πετροανιάκης	Σπυρίδων Ντεμουτζάκης
Μ. Βαροῦχας	Μανουὴλ Καλεμικιαράκης
Α. Σ. Καραμιχαλάκης	Γεώργιος Ἀνωγιανιάκης
Μ. Ρουκουιάκης	Μιχαὴλ Τοικιάκης
Μ. Καστρινογιαννιάκης	Κ. Ν. Ἀργυράκης
Σ. Λιναρδάκης	Σταματιάκης Ράπτης
Ζαχαρίας Σπυριδάκης	Γεώργιος Λασιθιοτάκης
Γ. Νικολαΐδης	Ἰωάννης Παππαδάκης
Σ. Σιββάκης	Ἰωάννης Ἀνεμογιαννιάκης
Ἰωάννης Πετράκης	Ἡρακλῆς Γιαννακάκης
Μανουὴλ Κουλάκης	Ἡλίας Μυνταλενάκης
Πολυχρόνης Ζωβιλιάκης	Γεώργιος Πιγίκας
Γεώργιος Σφακιανιάκης	Ἰωάννης Ἱεροπεριτίτης
Ἰωάννης Ἐλευθεράκης	Μανουὴλ Παναγιωτάκης
Γεώργιος Νηριανός	Γεώργιος Θαλασσινός
Ἰωάννης Γιανναδάκης	Ἄντων. Παππαδάκης
Γεώργιος Ζωνιανιάκης	Γ. Λαβλάκης
Δημήτριος Ἀπιγαδάκης	Ἰωάννης Λάπης
Γεώργιος Νιωτάκης	Σταθῆρος Γ. Ὁρολογᾶς
Ζαχαρίας Κοντόκαλος	Ἀδαμάκης Τζίλεγγίρης
Δοᾶκος Κοπιδάκης	

2α σειρά

Ἀνδρέας Μωρογιαννιάκης	Χη Μαν. Παπαδάκης
Δημήτριος Κ. Βερερουδάκης	Μιχ. Ἀβγουστάκης
Μιχαὴλ Ἀλεξίου	Δημήτριος Δεμιριτζάκης
Βασίλειος Χανιώτης	Ματθαῖος Τρεβιζάκης
Χη Ἰωάννης Σωμαράκης	Ἀντώνιος Κρασοάκης
Ἰωάννης Μακροῆς	Χη Ἰωαν. Φουρτιοτάκης
Ζαχαρένιος Σγουράφος	Μανουὴλ Δασκαλάκης
Δημήτριος Σερμπετζάκης	Γεώργιος Στεφανιάκης
Νικόλαος Καρακατιζάνης	Ἀντώνιος Παππαδάκης
Ἀναγνώστης Ξενουράκης	Μανουὴλ Λουτρακιανιάκης
Ζαχαρίας Ζωροφάκης	Νικόλις Καραντινός
Γεώργιος Μανροπούλης	Γεώργιος Κρεβατζάκης

Μανολίδς Σαρχιανός
 Νικόλαος Μαρκίδης
 Γεώργιος Πετσαλάκης
 Γεώργιος Μακρὸς
 Μανολίδς Τζικάρης
 Ἀντώνιος Δάνδολος
 Γεώργιος Κολυβάκης
 Γεώργιος Κολυβάκης
 Ζαχαρίας Τζωριτζάκης
 Κωνσταντῖνος Μανουσάκης
 Γεώργιος Τζιτζιδάκης
 Γεώργιος Χοχλιδάκης
 Βασίλειος Μεϊμάρης

Μανουήλ Βασιλείου
 Μανουήλ Χη Ἐλευθεριάδης
 Νικόλαος Μαράκης
 Ἰωάννης Χρυσουλάκης
 Χαράλαμπος Ἰακοβίδης
 Ζαχαρίας Κοριέσης
 Κωνσταν. Σωμαράκης
 Γ. Πολυχρονίδης
 Μανουήλ Καζανιτζῆς
 Γεωργ. Ν. Διαληνᾶς
 Μανολάκης Μιλιαρᾶς
 Χη Ζωγράφος Σέριος

3η σειρά

Μιχ. Ἀρχανιώτης
 Ἀδὰμ Τζουανάκης
 Μιχ. Μανουσάκης
 Κωνσταν. Χρυσάκης
 Κωνστ. Παππαδάκης
 Μιχ. Χρυσάκης
 Κωνσταντῖνος Μοσχονᾶς
 Μανουήλ (κενόν)
 Χη Ἀλεξαν. Ζουριδάκης
 Ἀντων. Τζερανάκης
 Γεώργιος Παππαδάκης
 Ἀντώνιος Χατζιδάκης
 Ἀναγν. Καλεμικιεράκης
 Σπυρίδων Τρυβιζάκης
 Ἰωάννης Ν. Δρακουλάκης
 Κωνστ. Μεϊμαράκης
 Μανουήλ Νιδάκης
 Ἀντώνιος Δερμισάκης
 Δημήτρο. Μαυράκης
 Γεώργιος Μακριδάκης
 Μανουήλ Σεμεριτζάκης
 Γιάννης Χερσονησότης
 Μιχ. Μαραγκὸς
 Μύρων Μαραγκάκης
 Μιχαήλ Κτίστης

Δημήτριος Χερσονησότης
 Νικολ. Μαραγκάκης
 Γεωργ. Φοριτεζανός
 Κωνσταν. Καπνιστάκης
 Κυριάκος Μπακάλης
 Κωνσταν. Μαραγκὸς
 Γεώργιος Σαπουνιζάκης
 Ἰωάννης Κτίστης
 Γρηγόριος Βογιατζάκης
 Λεωνίδας Μεραμπελιώτις
 Μιχ. Μεραμπελιώτις
 Γεώργιος Ἀρβανιτόπουλος
 Ν. Μαυράκης
 Κωνστ. Παππαδάκης
 Παντελεήμων Βασσάλος
 Ν. Λαμπριδῆς
 Μαραγκὸς Μᾶρκος
 Ἰωαν. Σκουλλούδης
 Κωνσταν. Κτίστης
 Ἰωαν. Βάσσαλος
 Χη Δ. Ἱεραπετριτής
 Γεωργ. Ξυλούρης
 Κωνσταν. Νικολετάκης
 Γεωργ. Ἀρχανιωτάκης

4η σειρά

<i>Χη Μηνᾶς Βογιατζάκης</i>	<i>Μανουήλ Βλασιός</i>
<i>Μιχαήλ Λαρετζάκης</i>	<i>Διαμαντῆς Περουλιός</i>
<i>Μανουήλ Ζωγράφος</i>	<i>Νικόλαος Περουλιός</i>
<i>Ἰωάννης Φουρνιάρης</i>	<i>Μανουήλ Γεώργιος Παππαδάκης</i>
<i>Μανωλῆς Μανούσου</i>	<i>Ἄνδρέας Σταματάκης</i>
<i>Γιάννης Ὁρφανός</i>	<i>Ἰωάννης Φουρνιάρης</i>
<i>Νικολ. Μιχελόπουλος</i>	<i>Νικόλαος Παππαδάκης</i>
<i>Βλάσιος Δ. Βλασιῶ</i>	<i>Γεώργιος Σαριδάκης</i>
<i>Παπᾶ Μανουήλ Κλόνιζας</i>	<i>Χατζῆ Σπιταλιοράκης</i>
<i>Ν. Μ. Καστρινογιαννάκης</i>	<i>Μανόλης Πεδιάδιτης</i>
<i>Ἐλευθέριος Παπούτζας</i>	<i>Ἰωάννης Παππαζαχαριάδης</i>
<i>Μιχ. Ε. Πενταλευράκης</i>	<i>Ἀντώνιος Διαλεκτάκης</i>
<i>Γεώργιος Μιγάδης</i>	<i>Γεώργιος Ἀνερράφης</i>
<i>Ἄνδρέας Μιγάδης</i>	<i>Ἰωάννης Καρέλης</i>
<i>Κωνστ. Σπηλιανάκης</i>	<i>Ἰωαν. Κολοκοτρώνη</i>
<i>Ν. Ἀρχανιωτάκης</i>	<i>Ἰωαν. Σιββάκης</i>
<i>Γ. Ἀνδρουλάκης</i>	<i>Ἀπόστολος Χρυσοφός</i>
<i>Γ. Κοκινάκης</i>	<i>Παναγ. Κονταξῆς</i>
<i>Μαν. Καρανικολάκης</i>	<i>Μιχ. Ζαφειράκης</i>
<i>Παναγιώτης Παλπατζαράκης</i>	<i>Γεώργιος Ἀδγονοτάκης</i>
<i>Σπυρίδων Ζερβουδάκης</i>	<i>Σπυρίδων Σαριδάκης</i>
<i>Ἰωαν. Νικολαΐδης</i>	<i>Νικόλαος Περιουδάκης</i>
<i>Καπετὰν Ἡλίας</i>	<i>Μιχ. Μαραγκός</i>

5η σειρά

<i>Μάρκος Περιοκλάκης</i>	<i>Μανουήλ Δασκαλάκης</i>
<i>Γεώργιος Καρυδάκης</i>	<i>Μιχ. Δασκαλάκης</i>
<i>Κωνστ. Σερεπιτζῆς</i>	<i>Ἰωαν. Κουρονοσιάκης</i>
<i>Μιχ. Παππαδάκης</i>	<i>Ἰωαν. Βαρβαριανός</i>
<i>Γρηγόριος Γ. Τραγανάκης</i>	<i>Γεώργιος Ἰατρούκης</i>
<i>Σπυρίδων Μαραγκός</i>	<i>Γεώργιος Γιαννιδάκης</i>
<i>Ἰωαν. Γ. Ἀγαπάκης</i>	<i>Γεώργιος Καρπαθιοτάκης</i>
<i>Σταυρῆς Διναρδάκης</i>	<i>Γεώργιος Καρπαθιοτάκης</i>
<i>Χαρίλαος Παναγιωτάκης</i>	<i>Γεωργ. Καββαλίνης</i>
<i>Μανουήλ Δευθεράκης</i>	<i>Γιακουμῆς Μαραγκός</i>
<i>Μανουήλ Κονταξάκης</i>	<i>Δημ. Μηνιάδης</i>
<i>Μανουήλ Καζανιτζάκης</i>	<i>Μιχ. Καταλαγαριανός</i>
<i>Ἀναγνώστης Σφακιανάκης</i>	<i>Ἰωάννης Πετρούκης</i>

Ἰωαν. Παππαδάκης
Ἰωαν. Μεταξᾶς
Δαβίδ Πασχάλης
Στεφ. Γ. Νικολαΐδης

Κωνστ. Φασουλᾶς
Μιχ. Ἀνεμογιαννάκης
Γεωρ. Ἀντων. Φιλιππάκης

Διὰ τὸ ἀκριβές τῆς ἀντιγραφῆς

Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης τῇ 16 φεβρουαρίου 1860 ἐξηκοστῶ

Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου

θεοδοράκις Γεωργιάδης

Ἀντώνιος Πετρανωνάκης

Γεώργιος Χαιρέτης

Ἀπόστολος Χαιρέτης

Ὁ Γραμματεὺς

Ἀντ. Βουμβουλάκης

(Τ. Σ. Δημογεροντίας Ἡρακλείου)

110

Πρόσκλησις ἀποσταλεῖσα ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου πρὸς τὸν Στέφανον Νικολαΐδην¹, ἵνα προσέλθῃ εἰς ἔκτακτον συνέλευσιν εἰς τὰ Πατριαρχεῖα διὰ τὴν πρότασιν ἐπ' ἔκλογῇ Πατριάρχου τῆς Ὑψ. Πύλης. (Ἰούνιος 1860).

Ἄρ. Χειρ. Μ. Η. 122. Ἐπὶ μακροῦ καὶ στενοῦ φύλλου κοινῷ χάρτου διστ. 0,35×0,11 μ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος. Ἐπὶ τῆς διπλοῦσθας: «Τῷ Τιμιώτῳ καὶ ἡμετέρῳ κατὰ κύριον νίῳ ἀγαπητῷ, ... (Ἡρακλίῳ) Στεφάνῳ Νικολαΐδῃ ἀντιπροσώπῳ Κρήτης. Ἐὐχετικῶς». Πλαγίως: «Κατεπεῖγον». Σφραγίς ἐφ' ἰσπανικοῦ ἐρυθροῦ κηροῦ μὲ τὸν θυρεὸν τοῦ Πατριαρχείου καὶ τὰ στοιχεῖα ΚΡ ΛΣ ΠΤΡ ΚΣΤ (Κύριλλος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως). Κατάστασις διατηρήσεως καλή.

† Κύριλλος ἑλέω θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης

† Τιμιώτατε καὶ ἡμέτερε κατὰ πν(εῦμα) νιέ | ἀγαπητὲ κύρ: Στέφανε Νικολαΐδη¹ | ἀντιπροσώπε Κρήτης· τὴν περιπόθη | τον ἡμῖν τιμότητα τῆς ἐκ ψυχῆς εὐ | χόμενοι ἐδλογοῦμεν πατρικῶς· Διε | μνηύθημεν παρὰ τοῦ ἐξοχωτάτου ὑπουρ | γοῦ τῶν ἐξωτερικῶν, ἵνα προσκαλέσω | μεν μόνα τὰ μέλη τῆς ἐθνοσυνελεύ | σεως, ὅπως συνελθόντα ἐν τοῖς πα | τριαρχεῖοις συσκεφθῶσι περὶ τῆς ἐ | πὶ ἐκλογῇ πατριάρχου προτάσεως τῆς | ὑψηλῆς πύλης, καὶ ἀποφασίσωσι πε | ρὶ αὐτῆς ὅσον τάχος· δι' ὃ καὶ σπεύδο | μεν διὰ τοῦ παρόντος νὰ προτρέψω | μεν αὐτῇ, ὅπως λαβοῦσα τὸν κόπον | ἔλθῃ σήμερον εἰς τὰ Πατριαρχεῖα πε | ρὶ τὴν πέμπτην ὥραν, καὶ συσκεφθεῖ | σα μετὰ τῶν λοιπῶν μελῶν

συναποφα | σίση περι τῆς εἰρημένης προτάσεως ὡς | κατεπειγούσης·
εἶεν δὲ τὰ ἔτη αὐτῆς θεό | θεν ὅτι πλεῖστα ὑγιεινὰ καὶ παρευδαίμονα.

1860 Ἰουνίου ἰ

Ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν χριστῷ εὐχέτης

Υ. Γ. ἀναβάλλεται ἡ Συνέλευσις διὰ τὴν | αὔριον τῷ Σαββάτῳ
περὶ τὰς τέσσαρας | ὥρας τουρκισι

ὁ αὐτός.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ι Σ

1) Βιογραφίαν τοῦ Στεφάνου Νικολαΐδου βλ. «Κρητικά Χρονικά» Γ' σ. 297.

† Ο ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ
ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

James A. Notopoulos, *Homer and Cretan heroic poetry: A study in comparative oral poetry. I. The Song of Daskaloyannes*. «American Journal of Philology», Vol. LXXIII, 3, 1952, 225 - 250.

Ἡ ὥς ἄνω ἐργασία διὰ τὸ «Τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη» τοῦ ἔξ Ἑλλήνων γονέων Ἀμερικανοῦ καθηγητοῦ τῆς κλασσικῆς Φιλολογίας εἰς τὸ Trinity College, τοῦ Hartford, Connecticut, τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, κ. James Notopoulos, προϋποθέτει τὴν γνώσιν μιᾶς ξηταιρικῆς ἐνδιαφερούσης νέας κατευθύνσεως μελετῶν τοῦ Ὀμηρικοῦ ζητήματος, ἀναπτυχθεῖσης ὀλίγον πρὸ τοῦ πολέμου εἰς Ἀμερικὴν καὶ συνεχιζομένην τώρα ὑπὸ ἀρχετῶν νέων Ἀμερικανῶν κλασσικῶν φιλολόγων. Ἡ κατεύθυνσις αὕτη ἐδημιουργήθη κυρίως ἀπὸ τὸν Καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Harvard αἰμίμηστον Milman Parry, ὅστις ἀνέπτυξε τὰς ἀπόψεις του εἰς σειρὰν θεμελιωδῶν πλέον τώρα δημοσιευμάτων. Οὗτος, ἀναχωρῶν ἐκ τῆς μελέτης τοῦ ὕφους τοῦ Ὀμήρου—τὸ ὅποιον ἀνέλυσε εἰς δύο σημαντικὰς μονογραφίας του, γραφεῖσος ἀμφοτέρως γαλλιστὶ («L'Épithète traditionnelle dans Homère» καὶ «Les Formules et la métrique d'Homère», καὶ αἱ δύο Paris, 1928)—διεπίστωσεν ὅτι τὸ ὕφος αὐτὸ προσδιορίζεται ὑπὸ τοῦ κυρίου χαρακτηριστοῦ τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν, ὅπερ εἶναι ὅτι ταῦτα εἶναι ἔργα προφορικῆς καὶ ὄχι ἐγγράφου ποιήσεως. Τὸ γεγονός δηλαδὴ ὅτι ὁ ποιητὴς ἢ οἱ ποιηταὶ τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν ἀπευθύνοντο προφορικῶς εἰς ἀκροατήριον καὶ ὄχι ἐγγράφως εἰς ἀναγνωστικὸν κοινὸν συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἰδιομορφίαν τοῦ Ὀμηρικοῦ ὕφους, ἢ ὅποια κατὰ ταῦτα δέον νὰ ἐξετασθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κανόνων τῆς προφορικῆς ποιήσεως καὶ ὄχι τῆς ἐντέχνου καὶ γραπτῆς γραμματείας. Ὅτι τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη ἀνήκουν εἰς τὴν προφορικὴν ποίησιν εἶναι βεβαίως παλαιὰ ἱστορία. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἦτο καὶ εἶναι εἰσέτι, νέον εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Parry εἶναι ὅτι ἡ προφορικὴ αὕτη ποίησις ἔχει ἰδίαν ἰδιομορφίαν καθοριζομένην ἀπὸ παράγοντας μὴ ἐνυπάρχοντας ἐν τῇ ἐντέχνῳ γραμματείᾳ, ὡς εἶναι π. χ. τὸ ἀκροατήριον, οἱ περιορισμοὶ τοῦ χρόνου, ἡ ἀνάγκη τῆς ταχείας δημιουργίας κ.τ.λ. Ἀπὸ τὴν βάσιν αὐτὴν πολλὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν, ἐν οἷς αἱ ἐπαναλήψεις, τὸ διακοσμητικὸν ἐπίθετον, αἱ ἀσυνέπειαι ἢ παροράξεις, αἱ στερεότυποι ἐκφράσεις, τὰ παράλληλα θέματα, αἱ παρο-

μοιώσεις, είναι συνυφασμένα πρὸς τὴν ἰδίαν τὴν φύσιν τῶν Ὀμηρικῶν ἔπων ὡς ἔργων ἀπαγγελλομένων ἀπὸ μνήμης ἢ καὶ ἐκ τοῦ προχείρου ἐνώπιον ἀκροατηρίου. Οὕτω ἡ Ὀμηρικὴ γλῶσσα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀρχαϊκά, ξένα καὶ ἐντεχνα στοιχεῖα διότι τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ φύσις των, ὡς ἔργων προφορικῆς ποιήσεως. Τὰς γενικοῦ χαρακτῆρος παρατηρήσεις αὐτὰς ὁ Parry τὰς ἀνέπτυξεν εἰς σειρὰν ἐπὶ μέρους δημοσιευμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ πλέον ἀξιόλογα εἶναι βεβίως τὰ ἄρθρα του, «Studies in the Epic Technique of Oral Verse - Making. I, Homer and Homeric Style» (εἰς «Harvard Studies in Classical Philology», 12, 1930, 73 - 147), «The Homeric Metaphor as a Traditional Poetic Device» (εἰς «Transactions of the American Philological Association» 62, 1931, XXIV) καὶ «Studies in the Epic Technique of Oral Verse - Making. II, The Homeric Language as the Language of an Oral poetry» (εἰς «Harvard Studies in Classical Philology» 14, 1932, 1 - 50). Ἡ διαπίστωσις δ' αὐτῆ τοῦ χαρακτῆρος τῆς Ὀμηρικῆς δημιουργίας ἔφερε τελικῶς τὸν Parry εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι: «διὰ τὰ ἀποδειχθῆ ὅτι ὑπῆρχον εἰς ἡ πολλοὶ ποιηταὶ καὶ διὰ τὰ φανῆ ποῖα τμήματα ἐλήφθησαν ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τῆς παραδόσεως καὶ ποῖα ἐδημιουργήθησαν ἐκ νέου ἐξ ἐπὶ μέρους τυπικῶν ἐκφράσεων ἢ στίχων, πρέπει νὰ στραφῶμεν πρὸς τὴν μελέτην ἄλλων προφορικῶν ποιήσεων, ἥπου ἡ διαδικασία τῆς συνθέσεως δύναται νὰ ἐρευνηθῆ ἐν αὐτῷ τῷ γίνεσθαί της, εἰς τὴν πραγματικότητα, καὶ εἰς μεγαλύτερον ἀριθμὸν ποιημάτων ἀπὸ ὅσα ἔχομεν διὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπικὴν ποίησιν. Ὄταν, διὰ τῆς ἀκριβοῦς ἀναλύσεως τῶν προφορικῶν ποιημάτων εἰς τὴν πρὸς τὴν παράδοσιν σχέσιν των, κατανοήσωμεν ἐν λεπτομερεῖα πῶς ἀκριβῶς ἐργάζεται ὁ ποιητὴς καὶ τί εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον κάνει ἓνα ποίημα νὰ φαίνεται ὅτι εἶναι καλὸν ἢ κακόν, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἰδίου τοῦ ποιητοῦ καὶ τῶν ἀκροατῶν του, τότε, καὶ μόνον τότε, θὰ εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ ἐπιληφθῶμεν τῆς σπουδῆς τοῦ προβλήματος τοῦ δημιουργοῦ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας καὶ νὰ ἀποπειραθῶμεν νὰ ἀποχωρίσωμεν ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὴν παράδοσιν καὶ ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὸν δημιουργόν». Ἡ σύγχρονος προφορικὴ ποίησις πρὸς τὴν ὁποῖαν ἐστράφη ὁ Parry διὰ τὰ ἐρμηνεύσει τὸν Ὀμηρον ἦτο ἡ Γιουγκοσλαβική. Εἰς τὴν Γιουγκοσλαβίαν πράγματι ὑπῆρχον καὶ ὑπάρχουν σύγχρονα «προφορικά» ἐπικά ποιήματα καὶ σύγχρονοι «προφορικοὶ» ποιηταί. Ἐπειδὴ δὲ τὸ δημοσιευμένον ὕλικόν ἦτο περιορισμένον, ὁ Parry, μετὰ τοῦ ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Albert Lord μετέβησαν ἀπὸ τοῦ 1933 μέχρι τοῦ 1935 εἰς τὴν Γιουγκοσλαβίαν καὶ ἐκεῖ, ἐφωδιασμένοι μὲ ὄλον τὸ ἀναγκαῖον τεχνικὸν ὕλικόν, κατέγραψαν πλῆθος ἐπικῶν ποιημάτων καὶ συνέλεξαν πλῆθος τε-

χνικῶν παρατηρήσεων. Τὰ συγκεντρωθέντα ἐκ τῆς περιοδείας αὐτῆς στοιχεῖα εὐρίσκονται τῶρα κατατεθειμένα εἰς τὴν βιβλιοθήκην Widener τοῦ Πανεπιστημίου Harvard, λίαν δὲ προσεχῶς κυκλοφοροῦν οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τῆς συλλογῆς τῶν ἐπικῶν αὐτῶν ποιημάτων, περιέχοντες κείμενον, μετάφρασιν εἰς τὴν Ἀγγλικὴν καὶ σχόλια ὑπὸ τοῦ συνεχίζοντος, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Parry, τὰς μελέτας τοῦ θέματος αὐτοῦ Albert Lord. Ὅ,τι μέχρι τοῦδε ἔχει δημοσιευθῆ εἶναι ἤδη ἀρετὸν διὰ τὰ ἀποδείξει τὴν σημασίαν τῆς νέας αὐτῆς κατευθύνσεως τῶν Ὀμηρικῶν ἐρευνῶν. Τὸ τελευταῖον ἐπὶ τοῦ θέματος δημοσίευμα, ἡ μελέτη τοῦ Albert Lord, Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos εἰς «Transactions of American Philological Association» 62, 1951, 70 - 80, ὡς ἄλλο ἓνα ὀλίγον παλαιότερον ὑπὸ C. M. Bowra, The Comparative Study of Homer, εἰς «American Journal of Archaeology» 54, 1950, 186 κ. ἔ., παρουσιάζουν πολὺ πειστικῶς τὰς δυνατότητας θετικῆς ἐρμηνείας τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν ἐπὶ τῇ βάσει συγκριτικῆς μελέτης τῆς συγχρόνου ἐπικῆς λαϊκῆς ποιήσεως.

Εἰς μίαν σύντομον μονογραφίαν του διὰ τὸν διδάσκαλόν του Milman Parry, ὁ Albert Lord σημειώνει ὅτι ἡ Γιουγκοσλαβικὴ δημοτικὴ ποίησις προετιμήθη διότι κατὰ τὸ 1933 - 35 ἡ Γιουγκοσλαβία ἦτο ἡ περισσότερον προσιτὴ χώρα ἐξ ὧσων εἶχον τὰ προσφέρουν περιπτώσεις ἐπικῆς λαϊκῆς δημιουργίας. Ἡ ἐξήγησις εἶναι βεβαίως σαφής, δέον ὅμως τὰ προστεθῆ ὅτι πράγματι ἡ Γιουγκοσλαβία παρουσιάζει ὅλως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν λαϊκῶν ἐπικῶν ποιητῶν της. Δὲν εἶναι εὐχερὲς τὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τοῦδε συμπεράσματα χαρακτηριστοῦ γενικωτέρου, νομίζω ὅμως ὅ,τι εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐκλογὴν τῆς Γιουγκοσλαβικῆς ἐπικῆς λαϊκῆς ποιήσεως ὀφείλεται ἡ μεγαλύτερα ἀδυναμία τῶν μέχρι τοῦδε ἐρευνῶν τοῦ Parry καὶ τοῦ Lord, ἀδυναμία συνισταμένη εἰς τὸ ὅ,τι ἀμφοτέρω οἱ Φιλολόγοι αὐτοὶ περιορίσθησαν εἰς ζητήματα καθαρῶς τεχνικά, λησμονήσαντες ὅ,τι κυρίως ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς Ὀμηρικῆς ἐπικῆς ποιήσεως, τὸν ἀνθρωπιστικὸν καὶ ποιητικὸν της χαρακτήρα. Δὲν εἶναι ἀνάγκη ἐν ἐπικῶν ποίημα τὰ εἶναι μόνον Ὀμηρικὸν καὶ Γιουγκοσλαβικὸν διὰ τὰ ἔχη σκηνὰς περὶ ταξιδίου, διασκεδάσεων, μαχῶν, ἐρίδων κ.τ.λ. Εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν ὅλα αὐτὰ ἀνάγονται εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Πέραν τῶν πολυαριθμῶν ἐπὶ μέρους «τεχνικῶν» στοιχείων καὶ «κοινῶν τόπων» ὑπάρχει τὸ θέμα τῆς οὐσιαστικῆς πνευματικότητος καὶ τῆς ἰδιαίτερας ἀνθρωπιστικῆς πνοῆς τὸ ὁποῖον καθιστᾷ ἐν ποίημα τὰ εἶναι ποίημα. Καὶ τὸ στοιχεῖον αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ νέον, τὸ ὁποῖον εἰσήγαγε διὰ τῆς μελέτης του περὶ τοῦ Δασκαλογιάννη ὁ κ. Notopoulos.

Πρὸ τῆς μελέτης του διὰ τὸ τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη ὁ κ. Νοτοπούλος εἶχε δημοσιεύσει δύο πρώτας συμβολὰς ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς Ὀμηρικῆς τεχνικῆς. Ἡ πρώτη ἦτο διὰ τὴν παράταξιν εἰς τὸν Ὅμηρον («Parataxis in Homer: A New Approach to Homeric Literary Criticism» εἰς «Transactions» κ.τ.λ. 80, 1949, 1 - 23) καὶ ἡ δευτέρα διὰ τὴν μέθοδον συνθέσεως τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν («The Generic and Oral Composition in Homer», ἔνθ. ἀν. 81, 1950, 28 - 37). Ἦδη εἰς τὴν πρώτην ἐξ αὐτῶν, δημοσιευθεῖσαν τὸ θέρος τοῦ 1950, ἀναγγέλλει ὅτι πρόκειται προσεχῶς νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν σύγχρονον ἐπικὴν ποιήσιν τῆς Κρήτης. Διεξοδικώτερον περὶ τῆς Κρήτης ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλην ἐργασίαν του, δημοσιευθεῖσαν πρὸ ὀλίγων ἑβδομάδων («Continuity and Interconnexion in Homeric Oral Composition», ἔνθ. ἀν. 82, 1951, 81 - 100). Καὶ αἱ τρεῖς ὅμως αὐταὶ ἐργασίαι του τελοῦν εἰσέτι, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ σχηματικοῦ καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον ἐπιφανειακοῦ τρόπου σκέψεως τοῦ Parry καὶ τοῦ Lord. Ἡ ἐργασία του διὰ τὸ «Τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη» ἀποτελεῖ πραγματικῶς νέαν συμβολὴν ἐπὶ τοῦ ὅλου θέματος τῆς μελέτης τῆς λαϊκῆς ἐπικῆς ποιήσεως, διότι ἐδῶ, εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Δασκαλογιάννη, ἔχομεν καὶ πάλιν, ὅπως εἰς τὸν Ὅμηρον, *mutatis mutandis*, ἐπὶ πλεόν τοῦ κοινοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους, προβολὴν ἀνθρωπιστικῶν ἀξιών. Ἡ προβολὴ αὕτη ἀνθρωπιστικῶν ἀξιών εἶναι τὸ σημεῖον οὐσιαστικῆς διαφορᾶς μεταξὺ Γιουγκοσλαβικῆς καὶ Κρητικῆς λαϊκῆς ἐπικῆς ποιήσεως. Οἱ εἰς χιλιάδας στίχων ἀτέρμονες ἀφηγήσεις τῶν Γιουγκοσλάβων λαϊκῶν ποιητῶν, αἱ περιπέτεια καὶ οἱ παλληκαρισμοὶ τῶν ἡρώων των, τὰ ὑπερφυσικὰ ἀφηγηματικὰ θέματα εὐρίσκονται εἰς ὀξείαν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ εὐσύνοπτον, ἀνθρωπιστικὸν καὶ Χριστιανικὸν πνεῦμα τοῦ Τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη.

Ὁ κ. Νοτοπούλος ἀρχίζει τὴν μελέτην του τονίζων, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετηθῇ καὶ τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος ἡ ἐπικὴ λαϊκὴ ποίησις ὡς παράδειγμα δὲ τῆς ποιήσεως αὐτῆς ἀναλύεται τὸ Τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη. Ὁ κ. Νοτοπούλος ἀναπτύσσει πρῶτον διεξοδικῶς τὴν σημασίαν τοῦ προλόγου τοῦ τραγοῦδι, τὸ ὁποῖον συνδέει πρὸς τὰς εἰς Μούσας ἐπικλήσεις τοῦ Ὀμήρου (*Θέ μου καὶ δός μου φώτιση—Μῆνιν ἀεῖδε Θεά—* Ἄνδρα μοι ἔννεπε Μοῦσα), ἀκολούθως τὸν ἐπίλογον (*Ἐγὼ Ἀναγνώστης τοῦ παπᾶ, ὁ Σήφης τοῦ Σκοροδίλη*), τὸν ὁποῖον συνδέει πρὸς τὰς «σφραγίδας» τῆς κλασσικῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως καὶ τὴν κατακλειδα νεωτέρων Κρητικῶν λαϊκῶν ποιημάτων, καὶ ἔπειτα εἰσέρχεται εἰς τὴν ἀνάλυσιν διαφόρων ἐπὶ μέρους στοιχείων ἐν διαρκεί ἀναφορᾷ πρὸς τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη, καταλήγων εἰς σύγκρισιν τοῦ Μπάριπα Παντζελιού μὲ τὸν Δημόδοκον καὶ Φῆμιον τοῦ Ὀμήρου.

Ἡ μετάφρασις συνοδεύεται ἀπὸ μεταφράσεις πολλῶν στίχων τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Δασκαλογιάννη, εὐρεΐαν καὶ ὠραιοτάτην περιλήψιν δλοκλήρου τοῦ τραγουδιοῦ καὶ ἔξαρσιν τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ του περιεχομένου. Ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἐνήμερος εἰς τὴν κρητικὴν βιβλιογραφίαν καί, εὐρύτερον, εἰς τὴν νεοελληνικὴν λαογραφίαν, λόγῳ δὲ τῆς εἰδικότητός του εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν φιλολογίαν χρησιμοποιοεὶ μετὰ πολλῆς εὐστοχίας τὴν κλασσικὴν παράδοσιν. Ἰδιαιτέρως εἶναι ἀξιέπαινος ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Νοτοπούλου χοῆσις τῶν ὑπὸ τοῦ Παντελεῆ Πρεβελάκη παρεχομένων εἰς τὴν «Παντέρμη Κρήτη» καὶ τὸν «Κρητικὸν» στοιχείων διὰ τοὺς «ριμαδόρους» τῆς Κρήτης.

Ἀνεξαρτήτως τῆς σημαντικῆς προωθήσεως ἣτις ἐδόθη διὰ τῆς περὶ τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Δασκαλογιάννη ἐργασίας τοῦ κ. Νοτοπούλου εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Parry εἰσαχθείσας νέας μεθόδους μελέτας τῶν Ὀμηρικῶν ἑπῶν, ἡ ἐργασία αὕτη ἀποτελεῖ ἐπίσης σημαντικωτάτην συμβολὴν εἰς τὰς ἐν Ἑλλάδι διεξαγομένας μελέτας ἐπὶ τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας. Νομίζω ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ὑποτίμησιν τῶν ἐν Ἑλλάδι μελετῶν ἐπὶ τῆς Κρητικῆς ποιήσεως ἢ διαπίστωσις ὅτι αἱ μελέται αὐταὶ δὲν ἐπέρασαν ἀκόμη τὸ στάδιον τῆς προκαταρκτικῆς καὶ ὑποτυπώδους ἐρεῦνης. Ἡ ἔρευνα π. χ. τῶν πηγῶν τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὅσον καὶ ἂν εἶναι χρήσιμος αὐτῇ καθ' ἑαυτὴν—*nilhil parvum in litteris!*—τότε μόνον θὰ ἔχη ἀξίαν, ὅταν συμπληρωθῇ διὰ τῆς ἀπολύτως ἀναγκαίας ἐρεῦνης τῶν ὑπὸ τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου εἰσαχθέντων νέων στοιχείων, ὅταν δηλαδὴ, πέραν τῆς συσχετίσεως τοῦ ἔργου του πρὸς τὰς πηγὰς του, τὸ ἔργον του ἀναλυθῇ ὡς ἔργον Ἑλληνικόν. Ὅτι μέγα μέρος τῆς ἐντέχνου Κρητικῆς λογοτεχνίας βασίζεται εἰς πρότυπα ξένα, ἔχει διαπιστωθῆ καὶ ἔχει λεχθῆ κατὰ κόρον. Ἡ οὐσιαστικὴ μελέτη τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς θὰ ἀρχίσῃ ὅταν θὰ ἀρχίσῃ ἡ μελέτη τοῦ τρόπου καθ' ὃν τὰ πρότυπα αὐτὰ μετεσχηματίσθησαν εἰς ἔργα ἑλληνικά. Αἱ πνευματικαὶ ἐννοιαὶ ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐμελέτησε τὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη ὁ κ. Νοτοπούλου ἀποτελοῦν λαμπρὸν παράδειγμα καὶ λαμπρὸν ὄδηγόν. Ὡς ὁ τελευταῖος ἐκ τῶν ἐκδοτῶν τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Δασκαλογιάννη, ἐπιθυμῶ νὰ συγχαρῶ θερμότατα τὸν συγγραφέα τῆς ὠραίας αὐτῆς μονογραφίας καὶ νὰ τοῦ εὐχηθῶ «καλὴν τύχην» εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ ἰδίου τομῆως περαιτέρω μελέτας του.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Harvard University,
Dumbarton Oaks.

Τυπογραφικὸ ἐργαστήριον Α. Γ. Καλοκαιρινοῦ, Ἡράκλειον Κρήτης — Ἄρ. 21/1952

